

MƏHƏMMƏD ƏLİYEV

**ŞİMALÍ AZƏRBAYCANIN
RUSİYA
TƏRƏFİNDƏN İŞĞALININ
TARİXSÜNASLIĞI**

"ADİLOĞLU" nəşriyyatı
BAKİ - 2001

MƏHƏMMƏD ƏLİYEV
(ƏLİYEV MƏHƏMMƏD MƏCNUN OĞLU)
ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA
TƏRƏFİNDƏN İŞĞALININ TARİXŞÜNASLIĞI
Bakı, "ADİLOĞLU" nəşriyyatı - 2001, 316 səh.

Rəyçilər:

9(09)
Ə56

Tarix elmləri doktoru, professor

M.M.Gülmahyev

Tarix elmləri doktoru, professor

S.T.Qəndilov

Tarix elmləri doktoru, professor

S.S.Məmmədov

Elmi redaktorlar:

Tarix elmləri namizədi

H.N.Həsənov

T.R.Cəfiyev

Elmi məsləhətçilər:

Tarix elmləri doktoru

T.T.Mustafayev

Tarix elmləri namizədi

M.Q.Abdullayev

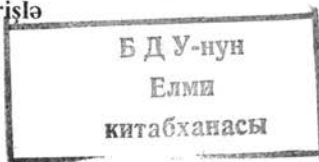
Artıq müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanda ölkənin Rusiya tərəfindən işğal olunması tarixinə dair əsərlərin tarixşünaslıq baxımından təhlili, onların əsas ideya məzmunu indiki cəmiyyətə çatdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərlərin tarixşünaslıq baxımından təhlili, bu gün Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal probleminə marağı daha da artırır və məsələnin yenidən tədqiq olunmasına şərait yaradır.

Problemə dair əsərlərin araşdırılması Azərbaycanın parçalanmasına aparan yolları aydınlaşdırır. "Birliyi olmayan xalq parçalayır" fikri əsərlərin təhlilindən çıxarılan mühüm nəticə olmaqla, bugünkü Azərbaycanda milli birliyin qorunub saxlanması üçün mühüm vasitə ola bilər.

Əsər ali məktəblərin tarix fakültəsində, bütün universitetlərdə Azərbaycan tarixinin tədris edilməsində, Azərbaycan tarixinin bu ən mühüm dövrünün, ölkənin təqribən iki əsrlik inkişaf yolunu müəyyən edən Rusiya işğal dövrünün daha geniş öyrədilməsində, bu gün ən mühüm məsələlərdən biri kimi işğal probleminə dair ümumi, xüsusi və ixtisas müəhazirələrinin oxunmasında mühüm vasitə olar. Əsər həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M 0502030000 sifarişlə
121-2001

188784

© M. M.ƏLİYEV

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	5
Giriş	7
I fəsil. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixşünaslığında.....	13
1.1 Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması XIX əsrin 30-50-ci illərinin rus tarixşünaslığında.....	13
1.2. Problemin XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri rus tarixşünaslığı.....	33
1.3. Problemin XIX - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixşünaslığı.....	97
1.3.1. <i>XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığı.....</i>	<i>97</i>
1.3.2. <i>XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığı.....</i>	<i>107</i>
1.3.3. <i>XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan tarixşünaslığı.....</i>	<i>123</i>
II fəsil. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal XX əsrin 20-30-cu illər tarixşünaslığında.....	131
III fəsil. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal XX əsrin 40-50-ci illər tarixşünaslığında.....	154
IV fəsil. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal XX əsrin 60-80-ci illər tarixşünaslığında	192

V fəsil. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal probleminin tədqiqində yeni istiqamət.....	222
VI fəsil. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal probleminin xarici tarixşünashlığı.....	249
Nəticə.....	268
Ədəbiyyat.....	284

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqının müstəqillik əldə edib öz dövlətini yaratdığı bir zamanda xalqımızı bu günə gətirən məşəqqətli tarixi yola nəzərə salmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi keçmişin təhlili başımıza gələn bəlaları daha aydın dərk etməyə və müstəqillik yolunda daha da inamla addımlamağa imkan verir. Yaxın tarixi keçmişimizin öyrənilməsi isə bu gün hansı doğru yolu seçməyimiz baxımından əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan Əliyev Məhəmməd Məcnun oğlunun “Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı” adlı monoqrafiyası xüsusi maraq doğurur. Rusiya imperiyasının qılını başımız üzərində tutulduğu zaman qaliblərin “biz bu ölkəni fəth etmişik” məntiqi tədricən, azadlığa can atan millətin qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif ideoloji dona salınır. Monoqrafiyada məhz bu prosesin necə aparıldığı izlənilir. Rus işğalının Azərbaycanı iki yerə parçalamasını qeyd edən müəllif qaliblərin mühakimə olunmadıqlarını təsdiq edən fikiri bir növ XIX əsr rus tarixşünaslığının dili ilə ifadə edir. Rus silahının zəfəri nəticəsində Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın işğalını o dövr tarixçilərinin əsərlərində birmənalı şəkildə qəsb kimi qiymətləndirildiyini ortaya çıxarır. XIX əsr Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərini də tədqiqata cəlb edən müəllif həmin tarixçilərin rus işğal rejimində yalnız imperiyanı tərif və təqdir edən əsərlər yazdıqlarını göstərməklə ictimai fikirlərimizin necə ağır bir mənəvi mühitdə yaşadığını verməyə müvəffəq olmuşdur. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində tariximizə dair yazılmış əsərlər məhz çar üsul-idarəsinin süzgəcindən keçdiyi üçün bu əsərlərin xarakteri belə olmalı idi.

Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərkibində iqtisadi inkişafı, XX əsrin əvvəllərinin inqilabi hadisələri ictimai mühitdə yeni baxışların meydana gəlməsini şərtləndirdi. Milli şüurun oyanması, imperiyanın zəifləməsi tarixi reallıq oldu. Rusiya imperiyasını əvəz etmiş “qırmızı imperiya”- SSRİ xalqları itətdə saxlamaq üçün yeni ideoloji dayaq axtarışına başladı. XX əsrin 30-cu illərin sonunda rəsmi sovet tarixşünaslığı tərəfindən irəliyə atılmış “nisbətən az bəla” formülünün işğala mütərəqqi dön geydirməsi, bu konsepsiyanın 40-50-ci illərdə “birləşdirilmə” konsepsiyasına keçməsi, 60-80-ci illərin “Rusiya tərkibinə könüllü daxil olma” nəzəriyyəsi M.M.Əliyevin əsərində öz dolğun əksini tapmışdır.

XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərin əvvəllərində yerli tarixşünaslıqda müstəmləkə siyasətinin əks olunması müəllifin işğal prosesinin qanunauyğun sonluğunun nəticəsi kimi ortaya çıxardığını göstərən hissədir. M.M.Əliyevin Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesinin tarixşünaslığını tədqiq edərkən əldə etdiyi ən mühüm müvəffəqiyyət müəllifin müxtəlif tarixi dövrlərdə tarixşünaslığın məsələyə münasibətinin necə dəyişilməsini izləmə bacarığı olmuşdur.

M.M.Əliyev tədqiq etdiyi tarixşünaslığın materiaları ilə kifayətlənməmiş İran, Türk və Avropa tarixçilərinin problemlə bağlı əsərlərinə müraciət edərək dövrün əyani mənzərəsini yarada bilmiş və bu əsasda Rusiya tarixşünaslığına tənqidi baxışını formalaşdırmışdır.

Müəllifin seçdiyi mövzu Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal tarixinin öyrənilməsi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı külli miqdarda əsərlərin tədqiqata cəlb edilməsi baxımından monoqrafiya həm də ağır zəhmət hesabına yazılmış bir əsərdir. Müəllif tarixşünaslığın müxtəlif dövrlərini ideoloji və tarixi baxımdan doğru qruplaşdıraraq Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı barədə dolğun təəssürat yarada bilmişdir.

*Tarix elmləri doktoru,
M.M.Gülmalyev*

GİRİŞ

Hər bir tarixi hadisə, onun gedişi prosesi və nəticəsi ictimai-siyasi həyatda geniş marağa səbəb olur, onun ayrı-ayrı mərhələlərinin təsviri daha sonra isə mətbuatda, populyar və elmi ədəbiyyatda geniş əks olunur. Zaman insanları həmin müəyyən hadisədən uzaqlaşdırdıqca, orada baş verən proseslər daha aydın görünür və ilkin saf-çürük mərhələsindən sonra tədqiqat obyektinə çevrilir.

XX əsrin birinci otuz ilində Cənubu Qafqazın işğalı Rusiya üçün öz ərazisinin genişləndirmək və Orta Şərqi çıxmaq baxımından mühüm hadisə idi. Cənubu Qafqazın (rusların anlamında Zaqafqaziyanın) tərkibində Şimali Azərbaycan da Rusiya tərəfindən işğal olunmuşdu. Rusiya işğalı Şimali Azərbaycanı öz siyasi və iqtisadi inkişaf yolundan müəyyən qədər ayıra bildi. Azərbaycan iki yerə parçalanaraq iki fərqli yolla inkişaf etməyə başladı.

Hər iki tərəf həm Rusiya, həm də Azərbaycan üçün bu və ya digər dərəcədə mühüm olan bu hadisədən dərhal sonra onun ayrı-ayrılıqda və yaxud ümumi təsviri, hadisələrin iştirakçılarının xatirələri və nəhayət, hadisənin geniş təhlili prosesi formalaşmağa başladı. İllər ötdükcə həmin hadisə geniş tədqiqat mövzusunə çevrildi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesinin özünü də daxil etməklə, həmin hadisələrdən bizi təqribən iki yüz illik bir dövr ayırır. Bu dövr ərzində Azərbaycan, Rusiya və xarici ölkə tədqiqatçıları tərəfindən problemə dair külli miqdarda əsərlər həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdə problem müəyyən səviy-

yədə işıqlandırılmış və problem barəsində müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

İndi artıq müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanda ölkə tarixinin yeni baxışlar istiqamətində tədqiqinə geniş yer verilir. Azərbaycan tarixinin mühüm dövrü kimi onun Rusiya tərəfindən işğalı tarixinə də yeni fikirlər aspektindən yanaşmaq zərurəti meydana gəlmişdir. Lakin bunun üçün bundan əvvəl yaranmış əsərləri təhlil etmək və bu əsərlərdə söylənən fikirləri saf-çürük etmək çox vacibdir. Çünki adı çəkilən əsərlərin, demək olar ki, əksəriyyəti Azərbaycanın məhz Rusiya tərkibində olduğu dövrdə meydana gəlmişdir. Bununla əlaqədar olaraq problemin həlli istiqamətində bir sıra meyllər formalaşmışdır. Həmin fikirləri, konsepsiyaları və meylləri bir yerə cəmləşdirmək və onları təhlil etmək problemin gələcək tədqiqat istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminə dair əsərləri təhlil etməklə XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın hərbi-siyasi tarixini öyrənir, ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyəti aydınlaşdırırıq. Azərbaycan üçün tarixin daha bir həyatı qanunauyğunluğu təhlil etdiyimiz tədqiqat əsərlərində görürük. Bu da ondan ibarətdir ki, birliyi olmayan xalqlar başqa dövlətlərin işğalına məruz qalır. Bu gün yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycanda dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi naminə milli birlik əldə olunması yolunda bu tarixi formulanı bir daha xatırlamaq, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminə dair əsərləri nəzərdən keçirmək xeyli aktualdır və böyük elmi-praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Digər tərəfdən bu problemin sovet dövrü tarixşünaslığında obyektiv şəkildə öyrənilməməsi tarixi hadisələrə qeyri-elmi, siyasi konyukturanın təsiri altında qiymət verilməsinin necə arzu olunmaz, ağır nəticələrə gətirib çıxardığına, xalqın tarixi yaddaşına qarşı ağı kimi həkk etmək cəhdlərinin son dərəcə zərərliliyini bir daha açıb göstərməyə imkan verir.

Ümid etmək olar ki, problemə dair elmi və publisistik əsərlərin təhlili məsələnin gələcək tədqiqatında obyektiv tarixi hə-

qiqət prinsipinin əsas götürülməsinə də kömək edəcəkdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı bu günədək ayrıca tədqiqatın mövzusu olmamışdır. Lakin müxtəlif dövrlərdə bu işğalın tarixindən bəhs edən bir sıra müəlliflər özlərindən əvvəl yazılmış əsərlərə nəzər yetirmiş və onlardan istifadə etmişlər.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını əks etdirən əsərlər Rusiya tarixşünaslığında artıq XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən meydana çıxmağa başlamışdır. Təqribən iki əsrlik bir dövrdə yazılan əsərləri bir yerə yığmaq, onlarda məsələnin işıqlandırılma səviyyəsini aşkar etmək, əsərləri problemi öyrənmə səviyyəsinə əsasən komplektləşdirmək və problemin öyrənilməsinin gələcək perspektivlərini müəyyən etmək mövcud tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir.

Tədqiqat işində əsas məqsədə nail olmaq üçün, aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyulub həll edilmişdir:

-problemə dair yazılan əsərləri bir yerə toplamaq, iki əsrlik bir dövrdə yazılan əsərlərin ayrı-ayrı tarixi mərhələlərini müəyyənləşdirmək:

-Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına daha ətraflı toxunan əsər qruplarını dərinlən təhlil etmək;

-İllər ötdükcə problemə dair yazılmış əsərlərdə yaranmış konsepsiyaları aydınlaşdırmaq və onları dərinlən təhlil etmək;

-Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına toxunan əsərlərdə işğalın səbəbləri, gedişi və nəticəsinə dair söylənən fikirləri qruplaşdırıb, müəyyən nəticələr çıxarmaq;

-problemin hal-hazırkı tədqiqat səviyyəsini aydınlaşdırmaq;

-problemin tədqiqində yeni istiqaməti açıb göstərmək;

-Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tədqiqində gələcək perspektivləri müəyyən etmək, onları göstərmək və təhlil etmək.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminə dair külli miqdarda qaynaqlar, sənəd və materiallar mövcuddur. Bu qaynaqlar sonradan problemə toxunan müəlliflərin istinad nöqtəsi olmuşdur. Demək olar ki, bütün tarixi əsərlər ilkin mən-

bələr əsasında yazılmışdır. Deməli, həmin mənbələr olmasaydı, yəqin ki, bəhs etdiyimiz problemə dair külli miqdarda elmi əsərlər də meydana gəlməzdi. Mövzumuzun mənbəşünaslıq bazası bilavasitə problemin mənbəşünaslıq tutumu ilə üstü-üstə düşür.

Problemin mənbəşünaslıq bazası, işğal dövründə ayrı-ayrı dövlətlərdə və Azərbaycan xanlıqları ilə Rusiyanın bağladığı müqavilələrdən, islahat proqramlarından, qərar və sərəncamlardan, hərbi və mülki əmrlərdən ibarətdir. Bu materiallar əsasən Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiyanın Mərkəzi Dövlət tarix arxivlərində qorunub saxlanılmışdır. Bununla yanaşı, problemə dair çap olunmuş mənbələrə də rast gəlmək mümkündür. Bu sahədə hələ XIX əsrin ikinci yarısından A.P.Berje,¹ T.Yuzefoviç² və başqaları fəal təşəbbüs göstərmiş və mənbələrin kütləvi şəkildə oxuculara çatdırılmasını təmin etmişlər.

Problemin tarixşünaslığı tədqiqat obyektinə olduğu üçün, onun mənbəşünaslıq tutumu üzərində geniş dayanmayacağıq.

Elmi axtarışlarımızın tədqiqat obyektinə 1801-1828-ci illər Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemindən bəhs edən əsərlərin təhlilindən ibarətdir. Əsərdə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq adı çəkilən problemi özündə əks etdirən rus, sovet, azərbaycan və xarici tarixşünaslığa aid olan bütün elmi əsərlər və məqalələr tarixşünaslıq baxımından tədqiq olunur.

İlk növbədə işğal prosesi və bundan sonrakı ilk onilliklərdə yaradılmış mənbə xarakterli əsərlər nəzərdən keçirilmişdir. XIX-XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası tarixçilərinin imperiya baxışlı tarixşünaslığı təhlil olunur. Azərbaycanın qəsb edilərək işğal olunduğunu iddia edən bu əsərlərlə yanaşı, xronika xarakterli yerli tarixşünaslıq nümunələri də əsərdə nəzərdən keçirilmişdir.

1. *Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК). Архив Главного управления местника Кавказского, т. I-VII, (под ред. А.П.Берже), Тифлис, 1867-1878*

2. *Юзефович Т. Договоры России с Востоком (политические и торговые). СПб., 1869*

XX əsrin əvəllərinin böyük siyasi prosesləri-Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması, Rusiyada burjua-demokratik inqilabının qələbəsi, nəhayət, Oktyabr siyasi çevrilişi Azərbaycanın işğalına olan münasibət və baxışların rəngarəngliyini yaratdı. XX əsrdə problemə yanaşma aşağıdakı dövrləşmə üzrə aparılmışdır.

Birinci mərhələ. XX əsrin 20-30-cu illərini əhatə edir. Bu dövrdə hadisələr üzərində ilkin elmi araşdırmalar aparılmış və onlar müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

40-50-ci illərdə problemə toxunan əsər, məqalə və fikirlər ikinci mərhələdə qruplaşdırılmışdır. Bu dövrdə yazılan əsərlərdə Rusiya imperiyasının işğal siyasəti xeyli yumşaldılaraq “birləşdirilmə” ilə əvəz olunmuşdur. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair bu dövrdə bir çox əsərlərdə bəhs olunmuşdur.

Xronoloji ardıcılıq baxımından, dövrləşdirmənin üçüncü mərhələsinin 60-80-ci illərdə işğal problemini özündə əks etdirən əsərlər təşkil edir. Bu dövrdə aparılan tədqiqat işləri daha dərin elmi axtarışlara əsaslanmışdır. Lakin bu dövrdə Rusiyanın işğalçı siyasəti tamamilə inkar edilmiş və Şimali Azərbaycanın könüllü olaraq imperiya tərkibinə daxil olması kimi əcaib bir fikir irəli atılmışdır.

Tədqiqat işinin xronoloji dövrləşdirilməsində sonuncu mərhələ 90-cı illərin birinci yarısında meydana gəlmiş yeni əsərlərin toplusundan ibarətdir. Bu dövrdə problemin tədqiqinin həlli yolunda yeni meyl meydana gəlmişdir. Belə ki, 60-80-ci illərdə yaranmış elmi fikir tamamilə inkar edilərək, Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal etməsi fikri irəli sürülmüşdür. Bu dövrdə yaranan əsərlərin əksəriyyəti elmi axtarışlara və faktlara əsaslanmışdır. Bundan başqa bu dövrdə bir sıra publisistik və bədii əsərlərdə də problem öz əksini tapmışdır.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin tarixşünaslığı tədqiqat üçün seçilmiş vaxt kəsiyində ilk dəfə və

həm də kompleks şəkildə məhz burada tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqat işində çoxsaylı və müxtəlif xarakterli problemlərdən geniş bəhs edilən əsərlər daha ətraflı təhlil olunmuşdur. Çoxsaylı əsərlərin araşdırılması zamanı onlar müxtəlif sahələr üzrə qruplaşdırılmışdır: problemi başdan-başa özündə əks etdirən və ya problemin hansısa mərhələsindən bəhs edən əsas tədqiqat əsərləri birinci qrupa, problemə başqa məsələlərlə əlaqədar toxunan əsərlər ikinci qrupa, problemə sadəcə olaraq bilavasitə toxunan əsərlər üçüncü qrupa aid edilmişdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal probleminə bəhs edən əsərləri araşdırarkən, həmin əsərlərdə söylənilən fikirlər müqayisə olunmuş və tarixi həqiqət süzgəcindən keçirilmişdir. Əsərlər üzərində aparılmış ətraflı təhlil Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal probleminə bir sıra mətləbləri üzə çıxarmağa, əsərlərdə öz əksini zəif şəkildə tapan bir sıra məsələləri araşdırmağa imkan vermişdir.

Tədqiqatda sistematik olaraq Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasından bəhs edən Azərbaycan, Rusiya və digər xarici ölkələr tarixşünaslığına məxsus olan əsərlər bir yerə cəmləşdirilmiş və onların qısa məzmunu təhlil edilmişdir.

I FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL OLUNMASI XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TARİXŞÜNASLIĞINDA

1.1. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması XIX əsrin 30-50-ci illərinin rus tarixşünaslığında

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunmasının tədqiqində XIX əsrin 30-50-ci illəri mühüm mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə adı çəkilən problemə toxunan əsərləri üç qrupa ayırmaq olar.

Burada ilk növbədə qaynaq xarakterli əsərləri qeyd etmək lazımdır. Bu əsərlərdə hadisələrin əks olunması əsasən ilkin mənbə xüsusiyyətləri daşıyır. Belə xüsusiyyətlərə malik olan əsərlərdə hadisələr demək olar ki, olduğu kimi, tədqiq olunmadan verilmişdir. Bu sistemə daxil olan əsərlərdə Rusiyanın Zaqafqaziya uğrunda apardığı müharibələr və ya bu müharibələrdən ayrı-ayrı döyüşlər təsvir olunur. Belə əsərlər əsasən müəliflər kollektivi tərəfindən tərtib olunurdu. Zaqafqaziyanın işğal dövrünün növbəti rus-türk müharibəsi ərəfəsində yazılmış 1806-1812-ci illər rus-türk müharibəsinin gedişini əks etdirən əsərin adını çəkmək olar.¹

1. *Театр войны России против турок или слава русских воинов в Европе и Азии, М., 1828*

Bu əsərdə ayrı-ayrı döyüş səhnələri və ayrı-ayrı döyüşçülərin qəhrəmanlıqları əks olunur. Rus-türk cəbhəsində rusların şərtlə vuruşması, rus silahının nüfuzunun yüksəldilməsi xüsusi qürurla qeyd olunur. Əsərdə hər iki cəbhədə, həm Dunay, həm də Qafqaz cəbhələrində rusların üstünlüyü nəzərə çarpdırılır. Bu əsər sonradan müharibəni müfəssəl şəkildə təsvir etməyə imkan vermişdir.

Bir neçə il sonra 1806-1812-ci illər rus-türk müharibəsinin yeni təsviri nəşr olunmuşdur.¹ Birinci əsərdən fərqli olaraq burada xronoloji ardıcılıq daha dəqiq verilmiş, tarixi hadisələr, əsas döyüşlər daha konkret təsvir olunmuşdur. Kitabda qeyd olunmuşdur ki, Rusiya Türkiyə ilə müharibəni əsasən Zaqafqaziya-da yeni torpaqlar ələ keçirmək və işğal etdiyi əraziləri öz əlində saxlamaq uğrunda aparmışdır. Əsərdə etiraf olunur ki, müharibə Rusiyaya böyük itkilər bahasına başa gəlmişdir. Əsərdə həmçinin M.İ. Kutuzovun hərbi fəaliyyəti, planları və həyatı haqqında maraqlı materiallara rast gəlinir.

Burada həmçinin bölgənin təbiəti, əhalisi, yaşayış məskənləri haqqında məlumat verilir, yerli əhalinin-əsasən Türkiyədən köçüb gəlmiş erməni əhalisinin ruslara yardımını yüksək qiymətləndirilir.

İlkin mənbə xarakteri daşıyan əsərlərdə başqa tarixi hadisələrə də toxunulur. Bu cəhətdən F.V. Bulqarinin əsərini qeyd etmək olar.² F.V. Bulqarin 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsinin qısa təsvirini verərək iddia edir ki, müharibənin bütün günahı türklərdə olmuş və onlar hətta müharibə elan etmədən Rusiyanın ərazilərinə hücum etmişdilər. F.V. Bulqarin qeyd etmişdir ki, müharibə zamanı Osmanlı imperiyası ərazisindən külli miqdarda erməni rusların ərazisinə gəlmiş və bir çox döyüş səhnələrində onlara yaxından kömək etmişlər. Bu əsər problemin

1. Описание турецкой войны с 1806 по 1812 г., ч. I, СПб., 1843

2. Булгарин Ф.В. Картина войны России с Турцией в царствование императора Николая I, СПб., 1830

tarixşünaslığında ilkin mənbələrdən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

F.V.Bulqarın bu əsərini yazarkən xeyli ilkin mənbədən istifadə etmişdir. Bu əsər Ədirnə traktatından dərhal sonra tərtib olunmuş və 1828-1829-cu rus-türk müharibəsinin tam təsvirindən ibarətdir.¹

Daha çox mənbəni xatırladan bu əsərdə rus-türk müharibəsinin döyüş səhnələri, müxtəlif hərbi toqquşmalar və xüsusilə diplomatik münasibətlər əks olunmuşdur. Əsərdən aydın olur ki, rus-türk müharibəsinin diplomatik danışıqları əsasən İngiltərə və Fransa səfirlikləri tərəfindən hazırlanmışdır. Əsərdə tarixi hadisələr xronoloji ardıcılıqla təsvir olunmuş, yoluxucu xəstəliklərin müharibənin gedişinə təsirinə, Tiflisdə, Gümrüdə, Qarsda və başqa yerlərdə gedən diplomatik danışıqlara geniş yer verilmişdir. Danışıqlarda Zaqafqaziya məsələsi ən mühüm problem olaraq qalırdı. “Bu danışıqlarda Türkiyə hökuməti əsasən Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərinin mənafeyinin ifadəçisi kimi çıxış edirdi. Danışıqlarda məhz bu məsələ ətrafında qızgın mübahisələr gedir, tez-tez münasibətlərin pozulmasına səbəb olurdu”.²

Ədirnə traktatı ilə nəticələnən rus-türk müharibəsinin Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasında sonuncu, yekun mərhələsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bu müharibə ilə Rusiya Zaqafqaziya regionunun tam sahibinə çevrilmişdir. Ona görə də bu müharibə başa çatdıqdan dərhal sonra onun təsviri tarixi yazıya alınmağa başlandı. Yuxarıda biz bunların bir neçəsinin adını artıq qeyd etdik. Bu səpkili əsərlərdən biri müharibə başa çatandan bir il sonra tərtib olunmuşdu.³

1. Булгарин Ф.В. *Göstərilən əsəri*

2. *Yenə orada*. s. 196-197.

3. *Последняя война с Турцией, заключающая в себе кампанию 1828 1829 гг. в Европейской и Азиатской Турции и на Кавказе*, ч. 1-2, СПб., 1830.

Adından bəlli olduğu kimi əsər hər iki cəbhədə hərbi əməliyyatların olduğu kimi təsvirinə həsr edilmişdir. Girişdə müharibəni doğuran səbəblər açıqlanmış, Türkmənçay traktatına xüsusi tozunulmuşdur. Daha sonra müharibənin diplomatik səhnəsi işıqlandırılmış, Ədirnə traktatına xüsusi yer verilmişdir. Sülh müqaviləsinin bütün bəndləri burada göstərilmiş, bu müharibənin Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında sonuncu olacağına ümid yaradılmışdır. Əsərdə bütün hadisələr salnamə formasında xronoloji ardıcılığa riayət etməklə verilmişdir. Əsər ilkin mənbə xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirməklə, Rusiyanın Zaqafqaziyanın işğal etməsinin son mərhələsinin sonrakı tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Mənbə xarakterli əsərlərdə təkcə ayrı-ayrı hadisələr təsvir olunmamışdır. Ümumi hadisələri əks etdirən əsərlərin də adını çəkmək olar. Bunlardan S.B.Bronevskinin əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.¹

Onun əsəri iki hissəlidir. Birinci hissə coğrafi, ikinci hissə isə tarixi məlumatlardan ibarətdir. Birinci hissəni yazarkən müəllif S.Q.Qmelinin, Pallasin səyahətnamələrindən, Q.B.Marşal-Biberşteynin təsvirlərindən, Q.Reyneksin materiallarından Q.Sent-Kroalın, Q.Edvardın qeydlərindən və başqa bir çox mənbələrindən istifadə etmişdir.²

S.B.Bronevski bütün Qafqazın tarixini beş əsas dövrə bölmüşdür. E.ə. VII əsrdən başladığı dövrələşmədə müəllif ilk dövrü yunan dövrü (e.ə. VII-II əsrlər), ikinci dövrü (e.ə. II əsr-b.e. V əsr) Roma dövrü, üçüncü dövrü (V-XIV əsrlər) Bizans və ya yunan-fars dövrü, dördüncü dövrü (XIV-XVIII əsrlər) fars-türk dövrü və nəhayət, sonuncu dövrü (XVIII əsrin əvvəllərindən XIX əsrin əvvəllərinə qədər) Rusiya dövrü adlandırmışdır.³

1. *Броневский С.Б.Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч. 1-II, М., 1823*

2. *Yenə orada. h.I, XI-XII.*

3. *Yenə orada. s. 11-25*

O, Rusiya dövrünün başlanğıcını I Pyotrun 1722-ci il Xəzər yürüşünü götürür.¹ Bu hadisələrdən sonra, rusların Qafqazda apardığı müharibələr və yürüşlər xronoloji ardıcılıqla verilmişdir.²

237884
S.B.Bronevski əsərinin birinci hissəsinin müqəddiməsində vəd edir ki, ikinci hissə yalnız tarixi materiallarından ibarət olacaq və burada əsasən Rusiyanın Qafqaz siyasəti açıqlanacaqdır.³ Lakin müəllif əsərinin ikinci hissəsində Qafqazın ayrı-ayrı bölgələrinin yaxın tarixi keçmişi və coğrafi mövqeyi haqqında məlumat verir. burada onun Şirvan bölgəsi⁴, Quba⁵, Bakı⁶, Dərbənd⁷, Şamaxı⁸ və Şəki⁹ xanlıqları haqqında verdiyi məlumatlar maraqlıdır. Müəllif Azərbaycan xanlıqlarını ərazisi, təbiəti, tarixi və dövlət quruluşu haqqında məlumat verir. Məsələn, S.B.Bronevski göstərir ki, "Quba xanlığı Rusiyaya birləşdirilənə qədər xanlıqda 1 şəhər, 245 kənd, 7964 həyət var idi. Rus silahı bu yerlərə hakim olduqdan sonra onların sayı azaldı".¹⁰ Əsərdə digər xanlıqlar haqqında da belə məlumatlara rast gəlinir.

S.B.Bronevski xanlıqların Rusiya hakimiyyətinə keçməsinin səbəbini heç də bu xanlıqların tamamilə zəif olmasında deyil, rus silahının qüvəsində görür.¹¹ Bu əsər Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının ilkin mərhələsinin mənzərəsini yaratmaq baxımından dəyərli bir mənbədir.

XIX əsrin I yarısında Rusiyanın Zaqafqazıyanı işğal etməsindən bəhs edən əsərlərin ikinci qrupuna xatirə, salnamə və səyahət təəssüratları xarakteri daşıyan əsərləri aid etmək olar.

1. Броневский С.Б. *Göstərilən əsəri, h.I, s. 22*

2. *Yenə orada, h.I, s. 22-25*

3. *Yenə orada, h.I, s.XX-XXI*

4. *Yenə orada, h.II, s. 348-377*

5. *Yenə orada, h.II, s. 377-393*

6. *Yenə orada, h.II, s. 394-416*

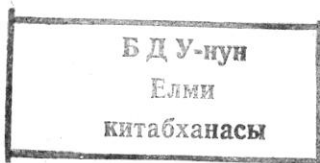
7. *Yenə orada, h.II, s. 329-341*

8. *Yenə orada, h.II, s. 425-436*

9. *Yenə orada, h.II, s. 437-441*

10. *Yenə orada, h.II, s. 391-392*

11. *Yenə orada, h.II, s. 454-455*

Bu qrupa daxil olan əsərlərdə müəlliflər şahidi olduqları, yaxud eşitdikləri hadisələri xatirə formasında qələmə almışlar. Bu isə həmin yerin o zamankı tarixi haqqında qiymətli ilkin materiallar əldə etməyə imkan verir.

Bu əsərlər sırasında ilk növbədə Platon Zubovun əməyini qeyd etmək lazımdır. Bir sıra tarixi hadisələrin şahidi olmuş P.Zubov əsərlərinin birində Qafqaz ölkəsinin tarixi, statistik, etnoqrafik, maliyyə və ticarət baxımından təsvirini vermişdir.

P.Zubov əsərin birinci hissəsinin başlanğıcında Qafqazın qısa tarixini təsvir etməyə çalışmış, laikin burada bir sıra tarixi təhriflərə yol vermişdir.¹ Sonra P.Zubov XIX əsrin ilk otuz ili ərzində Qafqazın iqtisadi vəziyyətini işıqlandırmış, müharibənin iqtisadiyyata böyük ziyan vurduğunu da qeyd etmişdir.²

Əsərin ikinci bölməsində P.Zubov Qafqazın coğrafi adlarını izah edir, dağlar, meşələr, çaylar, göllər, çəmənliklər, iqlim, hətta tarixi titulları haqqında qısa məlumat verir.³ Burada onun Kür, Araz çayları, Göycə gölü, Kür-Araz ovalığı haqqında məlumatları bizim üçün daha maraqlıdır.⁴

Nəhayət, P.Zubov əsərin üçüncü hissəsində qeyd edir ki, Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən tutulması imperiyanın iqtisadi və beynəlxalq inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.⁵ Bu əsərdə əsasən ümumi təsvirlərə daha çox yer verildiyi üçün işğal məsələsinə az toxunulmuşdur. P.Zubovun digər əsərləri də işğal prosesilə bağlıdır. Məsələn, P.Zubov əsərlərinin birində Rusiya ilə İran arasında baş vermiş sonuncu müharibədən yazmış və bir sıra tarixi-statistik materiallar gətirmişdir.⁶

1. *Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных оному земель, ч.1,СПб., 1834, с.11-53*

2. *Yenə orada, s. 67-68*

3. *Yenə orada, s. 101-151*

4. *Yenə orada, s. 123-127*

5. *Yenə orada, h. III, s. 261-265*

6. *Зубов П. Картина последней войны с Персией 1826-1828 гг. С присовокуплением историко-статического образа завоеванных городов и воспоминаний об Эривани, СПб. 1834*

Bu əsərində də Zubov öz üslubunu davam etdirmiş və müharibə zamanı Rusiya tərəfindən tutulmuş şəhərlərin ardıcıl təsvirini vermişdir. Burada Gəncə, İrəvan, Şuşa və b. şəhərlər haqqında verilən təsvirlər daha maraqlıdır.

P.Zubovun daha iki əsəri işğal zamanı rusların Qafqazda göstərdikləri “qəhrəmanlıqlardan” bəhs edir.¹ Bu cəhətdən birinci əsər daha çox əhatəlidir. P.Zubov Qafqazda işğal prosesində “igidlilik” göstərən rus zabıt və əsgərlərini “vətən şahinləri” adlandırır.² Bu əsər təhlil baxımından daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Belə ki, müəllif işğal məqsədi ilə başqa torpaqlarında vuruşan rus generallarını, hətta sırası əsgərlərini “vətənin genişlənməsi uğrunda canından keçən fədailər” adlandırır.³ Əsərin bir sıra yerlərində bölgədə yaşayan ermənilərin də “igidliyi” qeyd olunur. P.Zubov yazır: “Ermənilərə rus zabıtləri daha çox etibar edirdilər. Çünki, onlar düşməinə arxadan zərbə vurmaqda artıq bir neçə dəfə sınaqdan çıxarılmışlar”.⁴

P.Zubovun bu səpgili ikinci əsəri 1816-1826-cı illəri, yəni A.P.Yermolovun Qafqaza ali baş komandan təyin olunmasından ikinci Rus-İran müharibəsi başlanana qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bu əsərdə Azərbaycan məsələsinə nisbətən az toxunulmuş, əsas diqqəti Şimali Qafqaz bölgəsindəki hadisələrin gedişinə verilmişdir.

P.Zubovun əsərlərinin xatirə xarakteri daşmasına baxmayaraq, onlar XIX əsrin başlanğıcında Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda baş verən hadisələri şərh etmək üçün bizə külli miqdarda material verir.

1. *Зубов П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 г.*, СПб., 1835; *Yenə onun, Подвиги русских на Кавказа от принятия Ермоловым главного начальства над Кавказским краем до начала последней Персидской войны*, СПб., 1837

2. *Зубов П. Подвиги русских воинов...*, с. 27-29.

3. *Yenə orada*, s.37.

4. *Yenə orada*, s. 19, 35 və s.

XIX əsrin birinci yarısına aid olan əsərlər sırasında İ.N. Berezinin səyahətnamələri də mühüm yer tutur. Lakin adından göründüyü kimi səfər gündəliyi xarakteri daşıyan bu əsərlərdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt olunması haqqında çox az məlumat vardır. Buna baxmayaraq İ.N. Berezinin əsasən öz gördüyü hadisələri yazması onun əsərlərinin dəyərini artırır.

İ.N. Berezinin birinci səyahətnaməsi Dağıstan və Zaqafqazıyanı gəzərkən əldə etdiyi tarixi, etnoqrafik, iqtisadi və sosial-mədəni məlumatların toplusundan ibarətdir.¹ Müəllif bu təəssüratlarını üç hissəyə bölür. Birinci hissə Dağıstan təəssüratlarını, ikinci və üçüncü hissələr isə Dərbənddən Astaraya qədər qədər olan səfər təəssüratlarını əks etdirir. Məhz bu hissələrdə Şimali Azərbaycana dair xeyli məlumat toplanmışdır. Müəllif yerli əhalidən əldə etdiyi məlumatları da öz səyahətnaməsinə daxil etmişdir.

İ.N. Berezin bu tarixi materiallara əsaslanaraq yazırdı: “Fətəli xanın ölümü ilə Quba xanlığının siyasi əhəmiyyəti azaldı. Qubanın artıq mühüm tarixi mövqeyi demək olar ki, yox oldu. Quba xanlığı yalnız Dərbənd xanlığı ilə bağlı idi ki, onu da Rusiya əlindən aldı. 1799-cu ildə Dərbənd yenidən Qubaya qaytarıldı. 1806-cı ildə isə hər ikisi Rusiya tərəfindən tutuldu”.² Əlbəttə ki, xanlıqların zəifləməsi ilə Azərbaycana Rusiya təcavüzünün güclənməsinə XIX əsrin rus müəllifləri adi hal kimi baxırdılar.

İ.N. Berezinin əsərində işğaldan sonra çarizmin Azərbaycana müstəmləkə münasibətini də görmək mümkündür. İ.N. Berezin yazırdı: “1937-ci ildə Qubada qiyamçılar ayağa qalxdılar. Şəhər rus qoşunları tərəfindən hücumla alındı. Şəhərdə evlər qarısız və pəncərəsiz qaldı. Bununla Qubanın tarixi sona yetdi. Xarabalıq “köhnə yer” adlandırıldı. Həmin xarabalıqdan 12 verst Qu-

1. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью ч. I-III. Казан, 1850

2. 3. *Yenə orada*, II, c. 68

sar çaya tərəf “Yeni Quba” meydana gəldi”.¹

İ.N.Berezinin Bakı təəssüratlarında da impreriya müstəmləkəsinə münasibət aydın hiss olunur. Əsərin üçüncü hissəsində müəllif yazırdı: “Şah məscidində indi artilleriya cəbbəxanası yerləşdirilmişdir”.²

Bütün bunlardan başqa İ.Berezin öz səyahətnaməsində tez-tez rus-iran və rus-türk müharibələri zamanı dağılmış kəndlərdən, obalardan, evlərdən söhbət açır.

İ.N.Berezinin səyahətnaməsinin ikinci kitabı Şimali İrana (yəni əsasən Cənubi Azərbaycana-M.Ə.) həsr olunmuşdur.³

Müəllif burada qeyd edir ki, rus-iran müharibələri İranın Azərbaycan adlanan əyalətinə çox ciddi dağıntılar gətirmişdir. O, Azərbaycan haqqında qısa məlumat verərək göstərir ki, hal-hazırda burada əksəriyyəti türk tatarlardan (yəni azərbaycanlılardan-M.Ə.) olan 1 milyon 870 min nəfər adam yaşayır. Müəllif haşiyə çıxaraq qeyd edir ki, müharibədən əvvəl regionun əhalisi demək olar ki, iki dəfə bundan artıq idi.⁴

Rus-iran müharibələri zamanı Cənubi Azərbaycanda yaranmış iqtisadi və sosial dağıntılar haqqında İ.N.Berezinin fikirləri B.F.Korfun qeydləri ilə təsdiq olunur.⁵ Sözücüsü Peterburqdan Tehrana qədər səyahəti barəsində xatirələrini nəşr etdirmişdir. B.F. Korf bölgənin 1834-1835-illər vəziyyətini təsvir edir, İrəvan, Tiflis, Naxçıvan, Təbriz və başqa şəhərlər haqqında məlumat verir, şəhərlərin mənşəyi ilə maraqlanır, Ptolomey, Maltebrun və başqalarından misallar gətirir.⁶

B.F.Korf İranın ictimai - siyasi həyatını da təsvir etmiş,

1. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью, ч. II, с. 69

2. *Yenə orada*, h. III, s. 20.

3. Березин И.Н. Путешествие по Северной Персии, Казань, 1852

4. *Yenə orada*, s. 89-91.

5. Корф Б.Ф. Воспоминание о Персии, 1834-1835. СПб., 1838

6. *Yenə orada*, s. 71-72.

Türkmənçay müqaviləsinin şah sarayında yaratdığı mürəkkəb vəziyyəti işıqlandırmışdır.

Təəssürat xarakterli əsərlər sırasına A.M.Mixaylovski-Danilevskinin kitablarını da aid etmək olar. General-leytenant A.M.Mixaylovski-Danilevski əsərlərinin birini 1806-1812-ci illər rus-türk müharibəsinin təsvirinə həsr etmişdir.¹ A.M.Mixaylovski-Danilevskinin bu əsəri təkcə xatirə və ya səhayət təəssüratı deyil, sırf tarixi hadisələrin yazılı təsvirindən ibarətdir. O, digər müəlliflərdən fərqli olaraq etnoqrafik, sosial-mədəni və iqtisadi məsələlərə daha az yer vermiş, əsərinin bəzi yerlərində hətta dövrün beynəlxalq şəraitinin elmi təhlilini verməyə çalışmışdır. Müəllif rus-türk müharibəsinin hər iki cəbhəsinin eyni səviyyədə işıqlandırmışdır. Bu müharibədə Türkiyənin məqsədi müəllifin öz mövqeyi əsasında qiymətləndirilmişdir. A.M.Mixaylovski-Danilevskiyə görə Avropa ölkələri Türkiyəni müharibəyə sövq etmiş və Türkiyə də Rusiya ilə müharibəyə başlamışdır. Müəllif qeyd edir ki, bu müharibə, Fransa təhlükəsi nəzərə alındığı təqdirdə Rusiyanı çox ağır vəziyyətə salmışdı.

Bu müəllif digər əsərini birinci rus-iran müharibəsinin gedişinə həsr etmiş və burada general Qudoviçin apardığı hərbi əməliyyatları təsvir etmişdir.² O, öz əsərlərində ayrı-ayrı tarixi hadisələrin üzərində daha çox dayanır.

Təqribən eyni dəsti-xəttə N.Lukyanoviçin əsərində də rast gəlirik. N.Lukyanoviç 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsinin geniş təfsilatını yazmışdır.³

1. Михайловский-Данилевский А.М. Описание турецкой войны в царствование императора Александра I с 1806 до 1812 гг., ч. I-II, СПб., 1843

2. Михайловский-Данилевский А.М. Поход графа Гудовича к азиатской границе в 1807 году, число и назначение войск в Грузии, меры обороны против Персии, СПб., 1849

3. Лукьянович Н. Описание турецкой войны 1828-1829 гг., ч. I-IV, СПб., 1844-1847

Müəllif müharibənin başlıca səbəbi kimi Türkmənçay traktatının əsas götürmüşdür. A.M.Mixaylovski-Danilevski kimi N.Lukyanoviç də tarixi-xronoloji ardıcılığı gözləmiş və bundan kənara çıxmamışdır. O, Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən tutulması hadisəsinə Türkiyənin mövqeyini tamamilə açıqlamamış və müharibənin bütün günahını Türkiyədə görmüşdür. N.Lükyanoviç göstərmişdir ki, 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsinin Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatması rus silahının Qafqaza tam sahib olması demək olmuşdur. Müəllif Osmanlı Türkiyəsinin Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərinə daha çox meyl etməsini də qeyd etmişdir. Əsərdə ayrı-ayrı müharibə səhnələrinə, döyüşçü və zabitlərinin döyüş keyfiyyətinə geniş yer verilmişdir.

Xatirə, salnamə və təəssürat xarakterli əsərlər sırasına müxtəlif rus generallarının bioqrafiyasını əks etdirən materialları da aid etmək olar. Belə əsərlərdən biri üç hissədən ibarət olub Rusiyanın məşhur 48 generalının bioqrafiyasını əhatə edir.¹ Burada A.V.Suvorovun Qafqaz yürüşləri², İ.F.Paskeviçin hərbi fəaliyyəti³ və başqa məlumatlar tədqiqat obyektini baxımından daha maraqlıdır.

Bioqrafiyalar sırasında Q.B.Solloqubun general P.S.Kotlyarevskinin həyatını əks etdirən kiçik əsərini də qeyd etmək lazımdır.⁴ P.S.Kotlyarevskinin həyat və fəaliyyətini öyrənmək, Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Q.B.Solloqub qeyd edir ki, P.S.Kotlyarevski hələ lap cavan yaşlarından Qafqaza gəlmiş və 1808-ci ildə burada polkovnik rütbəsi almışdır. Tezliklə o, 17-ci yeger polkuna komandir təyin olunmuşdu.⁵ Müəllif ya-

1. *Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов*, ч. 1-3. СПб., 1840

2. *Yenə orada*, h., II s. 109-111.

3. *Yenə orada*, h., III s., 119-121.

4. *Соллогуб Г.Б. Биография генерала Котляревского*. Тифлис, 1854

5. *Yenə orada*, s. 34-35.

zır ki, 1810-cu ildən P.S.Kotlyarevskinin 450 nəfərlik dəstə ilə Mehriyə hücum etmiş, yerli əhaliyə divan tutmuş və onların müqavimətini qırmışdı. Onun bu xidməti yüksək qiymətləndirilmiş və ona general-mayor rütbəsi verilmişdir.¹ Q.B.Solloqub P.S.Kotlyarevskinin Qarabağda, Talışda yerli əhalinin qılıncdan keçirməsindən, onun Aslandüz vuruşmasında qələbəsindən fərhəhlə söhbət açır. Deməli, rus generallarının, hətta əsgərlərinin Azərbaycan torpağındakı hər bir qəddar hərəkəti Peterburq tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və onlara bəraət qazandırılmışdır.

Rus generallarının işğal prosesində yeritdikləri hərbi siyasət əslən fransız olan F.Valentininin xatirələrində də öz əksini tapmışdır.²

Bu əsərdə general İ.F.Paskeviçin 1828-1829-cu illərdə rus-türk müharibəsi zamanı Qafqaz və Kiçik Asiya cəbhələrindəki fəalliyəti əks etdirilmişdir. Müəllif burada İ.F.Paskeviçin yerli əhali ilə çox pis davranmasından danışır. Onun əsərinin dəyəri bir də ondadır ki, müəllif İ.F.Paskeviçin Türkiyədə yaşayan erməni əhalisini müdafiə etməsini sadalövhlüklə qələmə almış və bunun səbəbini generalın rəhmli olmasında görmüşdür. Bundan başqa əsərdə İ.F.Paskeviçin əsas döyüşləri necə təşkil etməsi və hücum taktikası, həyatının başqa sahələri də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, xatirə, bioqrafiya, səyahətnamə, təsərrüfat, təsvir və salnamələrdən ibarət olan əsərlərdə hadisələr sadəcə olaraq təsvir edilmişdir.

XIX əsrin 30-50-ci illərini əhatə edən və Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasını özündə əks etdirən əsərlərin üçüncü qrupuna ilkin tədqiqat xarakteri daşıyan əsərlər

1. Соллагуб Г.Б. *Göstərilən əsəri*, s.35-36

2. Валентини Ф. *Обозрение главнейших действий генерал-фельдмаршала князя Варшавского, графа Паскевича-Эриванского против турок в Азии (пер. с. Франц.)*, СПб., 1836

aidir. Bu qrupa daxil olan əsərlər öz yazılma xüsusiyyətlərinə görə tədqiqat təəssüratı doğurur. Hadisədən uzaqlaşdıqca tədqiqatların səviyyəsi də yüksəlir. Burada müəlliflər tarixi hadisələri təsvir edir, xronoloji ardıcılığa riayət edir, ən başlıcası, hadisələrin təhlil olunmasına və müəyyən fikir yürüdülməsinə cəhd edilirlər. Məsələn, 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsinin Qafqaz cəbhəsində baş verən bütün hərbi əməliyyatların tarixi xronikası nəşr olunur.¹

Əsər hadisələri işıqlandırılması baxımından əhəmiyyətli xarakter daşıyır.* Əsərin birinci hissəsi 1828-ci, 1829-cu il hadisələrini əhatə edir. Birinci hissənin əvvəlində Qafqazın Rusiya idarəsində olan əraziləri haqqında və Asiya Türkiyəsində rüstürk müharibəsinin aparıldığı ərazilər-paşalıqlar haqqında məlumat verilir.² Sonra müharibəni doğuran səbəblər araşdırılır. Hətta 1826-1828-ci illər rus-iran müharibəsinin bir çox diplomatik məqamları işıqlandırılır. Bu müharibədə Deh-Xarqan danışıqları, bu danışıqlarda İranın, Rusiyanın da hətta yerli Azərbaycan əhalisinin mövqeyi işıqlandırılır.³ Deh-Xarqan bəyannaməsi bütünlüklə bu əsərdə verilmişdir. Bəyannəmədə yazılırdı: “İran İrəvan, Naxçıvan və Talış xanlığının bir hissəsini Rusiyaya güzəşt edir, və 20 min gümüş pul həcmində təzminat ödəməlidir. Bunun 5 mini müqavilədən bir ay sonra, 10 mini isə daha sonra ödənməlidir. Əgər İran təzminatı ödəməzsə, 5 min ona qaytarılır və İran bütün Azərbaycanı birdəfəlik Rusiyaya güzəştə getməlidir...”⁴ Bu əsərdən məlum olur ki, Deh-Xarqan danışıqlarında əsas problem Cənubi Azərbaycan məsələsi olmuşdur.

1. *История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах*, ч. I-II, СПб., 1836

* Əsər cəmi 709 səhifədən ibarətdir.

2. *История военных действий...*, с. 1-130.

3. *Yenə orada*, s.143

4. *Yenə orada*, s. 144-145

Rus-türk müharibəsinin tarixindən bəhs olunan əsərdə daha sonra Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması təsvir olunur. Qeyd olunur ki, İran rusların irəliləməsi üzündən bütün Azərbaycanı itirmək təhlükəsi ilə üzləşməli və 1828-ci ilin fevralın 6-da Abbas-Mirzə təcili olaraq müqaviləni imzalamaq üçün seçilmiş Türkmənçay kəndinə gəldi, fevralın 10-da Rusiya üçün şanlı olan müqavilə imzalandı”.¹

“Farsların belə tezliklə və gözlənilməz dərəcədə məğlubiyətini görən Osmanlı hökuməti ciddi tədbirlər görməyi qərara aldı, Konstantinopol sarayı ölkənin Asiya hissəsinin müdafiəsini təşkil etməyə tələsdı”.² Çünki Osmanlı hökuməti bilirdi ki, Rusiya Türkmənçaydan sonra gec-tez onun ərazisinə hücum edəcəkdir.

Əsərdə Rus-türk müharibəsinin başlanması, Qafqaz-Asiya cəbhəsindəki bütün hərbi əməliyyatlar və eyni zamanda diplomatik danışıqlar əks etdirilmişdir. Lakin rus-türk müharibəsinin qurtarmasını bildirən Ədirnə traktatı burada öz əksini tapmamışdır. Yalnız onun Qafqaz cəbhəsinə bir neçə gün sonra çatdırıldığı qeyd olunmuşdur.³

Nəhayət, əsərin sonunda 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsinə ümumi nəzər salınır və hadisələr qısaca təhlil olunur: “1828-1829-cu illərdə Asiya Türkiyəsindəki müharibə sürətli müvəffəqiyyətə və qısa müddət ərzində bütün üstünlüyü ələ almaq bacarığına nadir misal ola bilər”.⁴ “Diqqətəlayiq Ədirnə sülhü Rusiya imperiyasının Qafqaz dairəsini genişləndirərək Axalsıxı daimi olaraq onun ixtiyarına verdi”.⁵

Rusların Kiçik Asiyada 1828-1829-cu illərdə qazandıqları müvəffəqiyyətə dair 1840-cı ildə “Библиотека для чтения”

1. *История военных действий...* ч.I с. 148.

2. *Yenə orada* s.148-149

3. *Yenə orada*, II h. s.280-281

4. *Yenə orada*, s. 294

5. *Yenə orada*, s. 296

jurnalının 42-ci cildində bir məqalə də diqqəti cəld edir.¹

Bu məqalədə İ.F.Paskeviçin hərbi fəaliyyətindən bəhs olunur və rusların cəbhədəki bütün müvəffəqiyyətləri onun sərkərdəlik bacarığı ilə qiymətləndirilir. “İki gündən sonra bütün rus qoşunları bir yerə yığıldı, Paskeviç yubanmadan irəli hərəkət etmək qərarını verdi. O artıq hər şeyi əvvəlcədən planlaşdırmışdı. Bunu ancaq qraf Paskeviç hiss edə bilərdi. Çünki onun bacarığı hamını heyran etmişdi”². Məqalədə rusların qələbəsinə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Türkiyənin məğlubiyyətinin labüdlüyü qeyd olunmuşdur. “Qələbə Rusiyaya Axalsıxı bəxş etdi. İndi artıq Gürcüstan üçün təhlükə ocağı söndürülmüşdür. Artıq Rusiya özünü bütün Zaqafqaziyanın sahibi hesab edə bilər. Türkiyə bölgənin müsəlman-tatar əhalisindən bir az da uzaqlaşdırıldı”³.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Rusiyanın Zaqafqaziyanı zəbt etməsinə həsr olunmuş əsərlərdən biri də M.Seleznyova məxsusdur.⁴ M.Seleznyovun əsəri, əsasən, Qərbi Qafqazın XVII-XIX əsrlər tarixinə həsr olunmuşdur. Burada müəllif Gürcüstanın tarixinə daha çox diqqət yetirmişdir. İki kitabdan ibarət olan bu əsərin sonunda müəllif əsas hadisələrin xronoloji ardıcılığını da əlavə etmişdir. Bu xronoloji hadisələr, əsasən rusların Gürcüstan yürüşlərindən ibarətdir. Müəllif Qafqazın Rusiya tərəfindən tutulmasında Gürcüstanın xüsusi rolunu qeyd edir və regionun Rusiya tabeliyinə keçməsinə yüksək qiymət verir. M.Seleznyov öz əsərini yazarkən bir sıra mənbələrdən, xüsusilə patriarx Dositseyin səyahətnaməsindən istifadə etmişdir. Bu mənbələrin köməyi ilə müəllif Qafqazın daha qədim dövrlərinə qısa səyahət etmişdir. M.Seleznyov həm də Qafqaza gəlmiş istilacıları

1. Русские в Малой Азии или компании фельдмаршала Паскевича в 1928 и 1829 годах. “Библиотека для чтения”, т. 42. 1840, Отд. III, с.43-126.

2. *Yenə orada*, s. 57

3. *Yenə orada*, s. 125

4. Селезнев М. Руководство к познанию Кавказа, Кн. 1-2, СПб., 1847

müqayisə etmiş və bu istilaçılar arasında Rusiyaya daha çox üstünlük vermişdir.

İşğal prosesinin ilkin şərtləri və ilk illərinə dair P.Q.Butkovun əsərindən dəyərli materiallar almaq olar.¹ Onun əsəri I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü ilə başlanmışdır. Başqa sözlə, bu əsər Rusiya imperiyasının Qafqazı işğala başlaması dövründən 1803-cü ilə qədər olan hadisələri əks etdirir. Məlum olduğu kimi, əsər üç hissədən ibarətdir. Birinci və ikinci hissələrdə müəllif bəhs olunan dövrdə Qafqazda rus siyasətinə aid olan əsas hadisələrin şərhini vermişdir. Bu zaman müəllif ayrı-ayrı yerlərin, o cümlədən Azərbaycanın əhalisi, inzibati sistemi, adət-ənənələri, siyasi quruluşu haqqında maraqlı materiallar da toplamışdır. Əsərin üçüncü hissəsi başdan-başa xronoloji və əlifba göstəricilərinə həsr edilmişdir.

P.Q.Butkov hadisələrə öz münasibətini çox az bildirmiş və hətta xronoloji tarixi göstərən hadisələri tamamilə kənardan müşahidə etmişdir. P.Q.Butkovun xronologiyada göstərdiyi mühüm hadisələr də əsasən Rusiya ilə bağlı idi.

P.Q.Butkov öz əsərini yazarkən külli miqdarda arxiv materialları və əsərlərdən istifadə etmişdir. Bu da əsasən ilkin tədqiqat xüsusiyyətinin olmasını sübut edir.

1836-cı ildə Sankt-Peterburqda yenidən Rusiyanın əlinə keçmiş Zaqafqaziya haqqında ümumi məlumatlar nəşr olunmuşdur.² Özündə çox zəngin material toplamış bu irihəcmli əsərdə Zaqafqaziyanın ayrı-ayrı bölgələrinin torpaq örtüyü, iqlmi, suları, meşələri, dağları, təbiəti, əhalisi, əhalinin məşğuliyyəti, yolları, şəhərləri və müxtəlif yaşayış məntəqələri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

1. Бутков.П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I-III, СПб., 1869, (Əsər 1869-cü ildə nəşr olunsada daha əvvəl yazılmışdır. Çünki, P.Q.Butkov artıq 1857-ci ildə vəfat etmişdir.)

2. Обзорение российских владении за Кавказом (в статическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях), ч.1-4 СПб., 1836

Bu əsərin birinci hissəsinin əvvəllində, yəni giriş hissəsində Rusiya tərəfindən Zaqafqaziyanın işğalına münasibət aydınlaşır “Rusiyanın qüdrəti Zaqafqaziyanın yollarını onun üzünə açdı”¹ Rusiyanın Qafqazı işğal etməsinin xronologiyası əsərdə qısa olaraq verilmişdir. “Rusiyanın Zaqafqaziyaaya sahib olması, əsasən, son üç on illikdə başa çatmışdır. (1801-1829) 1801-ci ildə Gürcüstan Rusiya tərkibində daxil edilmiş, 1803-cü ildə Gəncə xanlığının müstəqilliyinə son qoyulmuş, 1813-cü ildə Güllüstan sülhünə görə Şəki, Şirvan, Qarabağ, Talış, Bakı, Quba və Dərbənd xanlıqları, habelə, İmeretiya, Aşiqreliya, Quriya və Abxaziya işğal olunmuş.

İran ilə sonuncu parlaq müharibədən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiya tabeliyinə keçmiş və nəhayət, 1829-cu ildə Türkiyədəki Axalsıx paşalığı işğal olunmuşdur. 1830-cu ildə Car-Balakən əyalətinin müqavimətinə son qoyulmuşdur”²

“Beləliklə, rusiya Zaqafqaziyaaya sahib olmaqla, öz qüdrətini Asiyada gücləndirmək üçün böyük bir addım atmışdır”³ Sonra əsərdə Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal edərkən onun qarşısına çıxan çətinliklər göstərilmişdir. Bunlardan ən başlıca səbəb kimi İran və Türkiyə dövlətlərinin müqaviməti qeyd edilmişdir. Burada etiraf olunmuşdur ki, “Rusiya bu əyalətlərə sahib olmaq üçün qələbə qazanmasına baxmayaraq külli miqdarda qurban verməli olmuşdur. Lakin qurbanlar buna dəyərmiş, çünki Rusiya indi artıq Zaqafqaziyanın sahibidir”⁴

Rus qoşunlarının yavaş-yavaş irəliləməsinin və Zaqafqaziyaaya uzun mübarizədən sonra sahib olmasının növbəti səbəbi kimi yerli əhəlinin narazılığı və “xəbərsiz gələn qonaqlara” qarşı mübarizəsi göstərilmişdir.⁵ Burada işğalçıların yerli əhaliyə qar

1. *Обозрение российских владении за Кавказом*, ч.1, с. 1.

2. *Yenə orada*, h., I, s.3-4

3. *Yenə orada*, h., I, s.5

4. *Yenə orada*, h., I, s.6

5. *Yenə orada*, h., I, s.7-8

şı mənfi münasibəti də istisna olunmur.

İşğal prosesində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də Zaqafqaziyanın rəngarəng təbiəti olmuşdur. “Tez-tez havaların dəyişməsi, əsgərlərin bir iqlimdən başqa iqlimə düşməsi, onların arasında xəstəliklərə səbəb olur və əsgərlərin döyüş keyfiyyətini aşağı salırdı”.¹

Əsərdə İ.F.Paskeviçin Zaqafqaziyanın Rusiya tabeliyinə keçməsinə göstərdiyi xidmətlər qeyd olunmuşdur.²

Beləliklə, “Rusiyanın yeni işğal zonası”³ olan Zaqafqaziyanın ümumi təsvirini verən bu əsər regionun Rusiya müstəmləkəsi kimi ilkin tarixini öyrənmək üçün dəyərli materiallar toplusudur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə “Qafqaz” qəzetinin materiallar toplusunda da rast gəlmək mümkündür.⁴ Buradakı məqalələrin əksəriyyəti işğal məsələsinə həsr olunmuşdur. Burada “Car-Balakənin işğal səhnəsi” adlı məqalədə Rus qoşunlarının bu ərazidə törətdiyi dağıntı və qırğınlar sənədlərin dili ilə göstərilmişdir.⁵ “General-mayor Qulyakovun ölümü” məqaləsində işğalçı generalın ölümü təəssüf hissi ilə qeyd olunmuşdur.⁶ “Rusiyanın Qafqaza münasibəti”, “Car-Balakən XIX əsrdə”, “Sisianovun Car və Balakən camaatlarına çağırışı”⁷ və başqa məqalələrdə rus işğal rejimi açıq görünür.

Məqalələr toplusunun ikinci cildində Y.A.Qaqemeysterin “Zaqafqaziya ölkəsi” adlı məqaləsi Zaqafqaziyanın tarixi, coğ-

1. *Обозрение российских владений за Кавказом, ч.1, с. 9-10.*

2. *Yenə orada, s.11*

3. *Yenə orada, s.13*

4. “Сборник газеты Кавказ” (первое полугодие 1846 года), Тифлис, 1847

5. *Yenə orada, s.15-20*

6. *Yenə orada, s.138-139*

7. *Yenə orada, s.401-410*

8. *Yenə orada, s.376-407*

9. *Yenə orada, s.126-127*

rafi-topoqorafik və sosial quruluşuna həsr olunmuşdur.¹ Zaqafqaziyanın qısa tarixi öçerkini verən Y.A.Qaqemeyster regionun tarixində ən parlaq səhifə kimi onun Rusiya dövrünü götürmüşdür. O, yazırdı: “Rusiya gərək öz yeni işğal etdiyi regionun təbiətini, torpaq və bitki örtüyünü, təbii sərvətlərini daha mükəmməl öyrənsin, belə olsa Rusiya buradan böyük mənfəət götürəcəkdir”.²

Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən tutulmasına öz münasibətini Y.A.Qaqemeyster daha əvvəl, yəni adı çəkilən ərazilərin Rusiya tərəfindən zəbt olunmasından dərhal sonra yazdığı və Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi əsərində bildirmişdir.³ O, bu əsərində Rusiya imperiyasının genişlənməsindən bəhs edir və bu hadisəni alqışlayır. Əsərdə Zaqafqaziyanın tutulmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Azərbaycanın şimal torpaqlarının (müəllif bu torpaqları müsəlman əyalətləri adlandırmışdır-M.Ə.) işğalını Rusiyanın müsəlman şərfinə açdığı böyük bir qarışıq kimi təsvir edir.

N.Boqomolovun “Qafqaz” qəzetindəki məqaləsində də Qafqazın Rusiya tabeliyinə keçməsinə böyük əhəmiyyət verilmişdir.⁴ Müəllif öz məqaləsində Zaqafqaziyanın tarixinə qısa nəzər salır, yaxın tarixi keçmişini yada salır və Rusiyanın bu ərazidə yeritdiyi siyasəti təhlil edir. B.Lazarev də öz məqaləsində yaxın keçmişə müraciət edir və ikinci rus-iran müharibəsinin başlanmasının yada salır. Müəllif konkret bir tarixi hadisəni götürərək bu müharibənin başlanmasının bütün günahını İranda görür. O, Rusiya tərəfindən yenidən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarını fərəhlə imperiya torpaqları adlandırır. B.Lazarev qeyd edir ki, İran tərəfinin Gülcüstan müqaviləsinin şərtlərini pozaraq

1. “Сборник газеты Кавказ”(второе полугодие 1846 года),Тифлис, 1847

2. *Yenə orada*, s.436-437

3. Гагемейстер Ю.А. *О распространение Российского государства*, СПб., 1835

4. Богомолов Н. “Материалы для истории Кавказа, Закавказья и части России”, “Кавказ”, 1851, №11

bizim ərəzilərə hücum etməsi onlara baha başa gəldi. İran daha iki ərəzini itirmiş oldu. Müəllif qeyd edir ki, iranlıların qəfil hücumuna baxmayaraq qüvvətli rus silahı onları geri oturmağa bildi.¹

Sonuncu rus-iran müharibəsi N.Tokarevin məqaləsində də öz əksini tapmışdır.² Müəllif öz məqaləsində müharibədən bir neçə anı təsvir etməklə kifayətlənmişdir. N.Tokarev qeyd etmişdir ki, Zaqafqaziyanın dağlıq və keçilməz yolları rus əsgərləri üçün çətinlik törədirdi, bu da müharibəni uzadır və Rusiyanın daha çox qurban verməsinə səbəb olurdu. Məqalədə Zaqafqaziyanın təbiəti və iqlimi haqqında da söhbət gedir. Məqalədə rusların işğalçılıq siyasəti aydın görünür.

A.İ.Petrov isə Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal etməsində fəal iştirak etmiş rus piyada polklarından biri haqqında yazmış və polkun sırayıdən zabitədək bütün üzvlərinin qəhrəmanlığını mədh etmişdir. O, Samur polkunun Zaqafqaziya torpaqlarında törətdiyi dağıntılar və tökdüyü qanları da istisna etmir. Lakin müəllif bütün bunların vətənin gələcəyi naminə görüldüyünü qeyd edərək, işğalçılığa bəraət qazandırır.

Beləliklə, XIX əsrin 30-50-ci illərində rus tarixşünaslığında Zaqafqaziyanın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsində Rusiya imperiyasının yeni torpaqları zəbt etmək, yeni-yeni ərəzilər işğal etməklə genişləndirmək fikirləri üstünlük təşkil edir.

1. Лазарев Б. Вторжение персиян в наши передельи и блокады ими крепости Шуши в 1826 году, Кавказ, 1851 №57-58

2. Токарев Н. Горная дорога из Даричичага до Александрополя. Этуод из последней войны с Персиею, "Кавказ", 1851, №63-64.

3. Петров А.И. История 83-го пехотного Самурского полка, Петровск, 1853

1.2. Problemin XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəlləri rus tarixşünaslığı

XIX əsrin ikinci yarısında rus tarixçiləri arasında Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğalı məsələsinə maraq xeyli artdı. Ona görə də XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Zaqafqaziyada apardığı işğalçı müharibələrə dair yeni-yeni, daha ətraflı əsərlər yaranmağa başladı.

XIX əsrin 30-50-ci illərində yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq, əsrin ikinci yarısında adı çəkilən problemdən bəhs edən müəlliflər məsələni daha ətraflı öyrənməyə çalışmış, hadisələri başdan-başa təsvir etməyə səy göstərmişlər. Bu dövrdə artıq problemlə mütəxəssislər məşğul olmağa başlamışlar ki, bu da Rusiyanın Qafqazda, habelə Azərbaycanda apardığı işğalçılıq müharibələrini, işğal prosesinin digər sahələrini daha dərindən öyrənməyə imkan vermişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında XX əsrin ilk onilliklərində Rusiyanın Qafqazdakı hərbi siyasətini öyrənməklə hərbi tarixçilər məşğul olmuş və hadisələrin başdan-başa təsvirini vermişlər. Rus hərbi tarixçilərindən N.F.Dubrovinin və V.A.Pottonun bu sahədə apardıqları axtarışları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onların əsərlərinin daha ətraflı və əhatəli olması bu iki müəllif haqqında da daha geniş danışmağa imkan verir.

Nikolay Fyodoroviç Dubrovin (1837-1904) rus hərbi tarixçisi olmuş və hərbi təhsil almışdır. Ədəbi fəaliyyətə 1859-cu ildə başlamış və 1880-ci ildə akademik adına layiq görülmüşdür. Rus hərbi tarixinə dair yazdığı irihəcmli əsərlərə görə ona general rütbəsi verilmişdir.

N.F.Dubrovin Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələr və zəbt etdiyi torpaqlarda yeritdiyi siyasətə dair bir sıra əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərdən xronoloji ardıcılıq baxımından birincisi Zaqafqaziyanın 1803-cü ildən 1806-cı ilədək olan tarixini əhatə

edir. ¹ N.F.Dubrovin bu əsərdə Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən, general Sisianovun Bakıda öldürülməsinə qədər olan hərbi-siyasi hadisələri təsvir etmişdir. Müəllif bu əsərdə az-çox dərəcədə Azərbaycanın hərbi-siyasi tarixi məsələlərindən də bəhs etmişdir. Əsərin V fəslı Car-Balakənin Rusiya qoşunları tərəfindən işğalına həsr olunmuşdur. ² N.F.Dubrovin burada general-mayor Qulyakovun Car-Balakənə ekspedisiyasını, Balakənin, Carın tutulmasını və onun Rusiya tabeliyinə verilməsini, habelə bir sıra döyüş səhnələrini təsvir etmişdir. Müəllif Car-Balakəni Gürcüstanın ən narahat yaxın qonşularından biri hesab edir və rus qoşunlarının bu əraziyə hücumunun labüdlüyünü qeyd edirdi. ³ Əsərdə, hətta rus əsgərlərinin hücum zamanı evlərə daxil olub zirzəmiləri taxıl və ərzaq üçün axtarmaları da qeyd olunmuşdur. ⁴

N.F.Dubrovin yazır ki, "General-mayor Qulyakov böyük müqavimətdən sonra Carı aldı... Yerli əhali rus tabeliyini qəbul etməyə məcbur oldu... Onlar 1100 metr (220 pud) ipəyi vergi kimi verəcəklərini vəd etdilər." ⁵

N.F.Dubrovinin əsərinin altıncı fəslindən aydın olur ki, Rusiyanın Azərbaycanda fəal hərbi əməliyyatlar keçirilməsinin bir səbəbi də məhz xanlıqlar arasındakı çəkişmələr olmuşdur. "Quba xanı Şeyxəli xan Dərbənd xanı Həsən xanı öldürtdü, Dərbənd xanlığı Şeyxəli xanın hakimiyyəti altına keçdi. Bundan sonra Bakı xanlığı ilə münasibətlər pisləşdi. Quba xanlığı Bakını yenidən tutmaq fikrində idi". ⁶ Bakı xanlığı isə bunun müqabilində Rusiyadan kömək almaq üçün yollar axtarırdı. "1803-cü ilin martında Bakı xanı Hüseynqulu xan Allahverdi bəyi tamam

1. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года, СПб., 1866

2. *Yenə orada*, s. 91-102

3. *Yenə orada*, s. 91

4. *Yenə orada*, s. 97

5. *Yenə orada*, s. 98

6. *Yenə orada*, s. 106-107

çətin və gizli yollarla Sisianovun yanına göndərdi".¹ Öz ovunu ələ keçirmək üçün fürsət gözləyən Rusiya hökuməti isə bu narazılıqlardan məharətlə istifadə edirdi. "Sisianov Hüseynqulu xana məlumat göndərdi ki, Bakını öz tabeliyinə keçirmək üçün tezliklə oraya hərbi qarnizon göndərəcəkdir".² Əsərdə münasibətlərin kəskinləşməsi davam etdirilir. İndi artıq xanlar arasında ziddiyyətlər daha aydın görünür. "Bu xəbərlə qayıdan Allahverdi bəy yolda Şirvan xanı Mustafa xan tərəfindən tutulur. Bütün sənədlər onun əlindən alınır. Sonra isə Bakıya daha hansı şifahi məlumatlar apardığını öyrənirlər".³ Münasibətlərin kəskinliyinə baxmayaraq xanlıqlar müstəqilliklərini itirmək istəmirdilər.

Hüseynqulu xan Allheverdi bəyin bağladığı müqaviləni qəbul etmədi. Sisianova çatdırıldı ki, Allahverdi bəy öz səlahiyyətlərini aşmışdır, bağlanmış müqavilə xanın vahid hakimiyyətinə xələl gətirir".⁴

N.F.Dubrovin əsərinin XIV fəslini Gəncənin işğalına həsr etmişdir. Bu fəsildən tamamilə aydın olur ki, Rusiyanın yeganə məqsədi Azərbaycan xanlıqlarını bir-bir tutaraq bütün ölkəyə sahib olmaq idi. Xanlıqlar isə öz müsəqilliklərini axıra kimi qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Müəllif yazırdı: "Rusların onun ərazisinə hücum edəcəyini yəqin edən Cavad xan bütün qüvvələrini onlara qarşı hazırlayırdı".⁵ O, Baba xandan (İran şahı Fətəli şah nəzərdə tutulmuşdur.-M.Ə.) kömək istəmiş, lakin şah ona Xorasandan qayıtdıqdan sonra kömək edəcəyini vəd etmişdir".⁶

N.F.Dubrovin rus tərəfinin Gəncəyə hücum üçün 6 batalyon və 3 eskadron ordu ayırdığını qeyd edir.⁷

1. Дубровин.Н.Ф. "Закавказье от 1803-1806 года", с. III

2. *Yenə orada*, s. III

3. *Yenə orada*, s. III

4. *Yenə orada*, s. III

5. *Yenə orada*, s. 223

6. *Yenə orada*, s. 223

7. *Yenə orada*, s. 224

Əsərdə işğaldan əvvəlki diplomatik danışıqlar bütövlükdə təsvir edilmişdir. “Sisianov noyabrın 29-da (1803-cü il-M.Ə.) Şəmkirə gələrək oradan Cavad xana nota göndərdi:”Gəncə xanlığı ərazisinə gəlib, ora daxil olacağımın aşağıdakı səbəbləri var: Birincisi və başlıcası Gəncə və onun ətrafı çarıca Tamaranın dövründə Gürcüstana məxsus olmuş, gürcü çarının zəifliyi uchatından sonradan itirilmişdir. Rusiya imperiyası Gürcüstanı öz tabeliyinə keçirmiş və onun bir ərazisi kimi indi Gəncəni tələb edir. İkincisi, mən sizdən tələb etmişdim ki, Rusiyanın təbəliyinə qəbul etmək təqdirində öz oğlunuzu əmanət kimi Tiflissə göndərəsiniz. Üçüncüsü, sizin adamlar Tiflis tacirlərini qarət edirlər. Rusiya hökuməti isə öz vətəndaşlarının qarət edilməsi ilə heç vaxt razılaşa bilməz. Bütün bu səbəblərdən şəxsən mən özüm şəhəri tutmağa gəlmişəm. Nahaq qan tökməmək üçün şəhəri təslim etməyinizi tələb edirəm. Sizdən ancaq bir sözdən ibarət olan iki cavabdan birini gözləyirəm: hə və ya yox.

Başqa heç bir müqavilə və təklif qəbul olunmur. İsmailin, Oçaqovun, Varşavanın və digərlərinin taleyini xatırla. Sabah günortaya qədər cavab gəlməsə, onda Gəncə qılinc və od içində olacaq. Onda görəcəksiniz ki, mən sözüümün üstündə dururam ya yox”.¹ Göstərdiyimiz misal rus generalı şəxsində Rusiyanın apardığı sərt işğalçılıq siyasətini aşkara çıxarır. Lakin Azərbaycan xanları da asanlıqla təslim olmaq fikrində deyildilər. N.F.Dubrovin Cavad xanın cavabını da olduğu kimi vermişdir: “Hücumunuza cavab verməyə hazırım. Siz öz toplarınıza güvənirsiniz, mən də mərhəmətli Allaha! Qələbə ondan asılıdır”.²

N.F.Dubrovin əsərində Sisianovun ikinci, daha təcavüzkar

1. Н.Ф.Дубровин, *Закавказье от 1803-1806 года*, с.225-226.

2. *Yenə orada*, s. 226-227

notasını da qeyd etmişdir: “Mən şəhəri (Gəncə nəzərdə tutulur-M.Ə.) alacağam və sənə işgəncəli ölüm verəcəyəm”. Cavad xan cavab göndərir: “Sən mənim cəsədimi şəhər divarlarından tapacaqsan”.¹

N.F.Dubrovin Gəncənin alınması zamanı rus qüvvələrinin böyük müqavimətə rast gəldiyini qeyd edərək yazır: “Xan bağlarında bizim döyüşçülər böyük müqavimətə rast gəldilər. İki saat ərzində bizimkilər yalnız bir bağ ala bilmişdilər. Bu zaman bizim qoşundan 70 nəfər ölmüş, 30 nəfər isə yaralanmışdı”.² Şəhər alındıqdan sonra orada yaranmış dəhşətli mənzərə belə təsvir edilir: “Şəhərdə vəziyyət çox dəhşətli idi. Şəhərin içərisi ölmüş insan cəsədləri ilə örtülmüşdü. Əsgərlər küçələri təmizləyirdilər. Arvadlar meydanda öz səsləri ilə vahimə yaradırdılar... Beləliklə, bütün Azərbaycanca ən yaxşı qala qoruna bilmədi”.³

N.F.Dubrovin daha sonra yazırdı: “Tatarlardan (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur-M.Ə.) 500 nəfərə qədər adam qaliblərdən gizlənmək məqsədi ilə məsciddə oturmuşdular. Bir erməni bizim əsgərlərə onların yerini xəbər verdi və bütün məsciddəkilərin ölümünə səbəb oldu”.⁴

Nəhayət N.F.Dubrovin göstərir ki, Gəncənin alınması zamanı 1500 adam həlak olmuş, 8585 kişi və 8639 qadın əsir alınmışdı. Ruslardan 3 zabit və 35 əsgər ölmüş, 12 zabit və 192 əsgər yaralanmışdı.⁵ N.F. Dubrovinin əsərindən belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Gəncə rus ordusu tərəfindən qəddarcasına istila və qarət olunmuşdur.

N.F.Dubrovin əsərin XIX fəslində yenidən Car-Balakən və Zaqatala bölgəsindəki hadisələrə qayıdaraq general Qulyako-

1. Дубровин.Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года, с. 230

2. *Yenə orada*, s. 228

3. *Yenə orada*, s. 234

4. *Yenə orada*, s.234

5. *Yenə orada*, s. 235

vun bu ərəziyə yürüşünü və burada yerli əhali tərəfindən öldürülməsini təsvir edir.¹

N.F.Dubrovin 1803-1806-cı illərdəki hadisələrdən bəhs edən əsərinin iyirmi birinci fəslində Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiya tabeliyinə keçməyə məcbur olmalarını təsvir edir, xanlıqlarla Rusiya arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərini şərh edir. N.F.Dubrovin qeyd edir ki, müqavilə Rusiya və Qarabağ xanlığı arasında bağlanmış, bir neçə gün sonra Şəki xanı tərəfindən də imzalanmışdır.²

Nəhayət, N.F.Dubrovin bu əsərinin sonuncu fəslini Sisianovun Bakını tutmaq planı, onun Bakıya doğru hərəkəti, Bakı xanı Hüseynqulu xanın təklifi və nəhayət, Sisianovun öldürülməsi məsələlərinin təsvirinə həsr etmişdir.³ N.F.Dubrovin Sisianovun İbrahim bəy tərəfindən öldürüldüyünü qeyd edir. Müəllif yazır ki, Sisianov duz-çörəyi qəbul etdikdən sonra, podpolkovnik Eristov və bir kazakın müşaiyəti ilə əlində şəhər darvazalarının açarlarını tutmuş Hüseynqulu xana yaxınlaşır. Bu zaman İbrahim bəy tapançadan açdığı güllə ilə Sisianovu öldürür. Səid bəy və Əmir Ağamirzə adlı iki şəxs isə Eristovu öldürür. Kazak aradan çıxıb bilir..."⁴ Əhali şəhər divarları önündə səs-küy salır. Qatillər Sisianovun cəsədini götürür və başını kəsib İran şahına göndərirlər. Qəzəbli rus generalının cəsədi uzun müddət qala divarları önündə qalır və sonra yerli əhali tərəfindən elə orada da dəfn olunur.⁵ Göründüyü kimi, N.F.Dubrovin əsərin sonunda rus generalının qəddarlığını etiraf etmişdir.

Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasına dair N.F.Dubrovinin altı cildlik irihəcmli əsəri, problemin tarixşünaslığında ən böyük axtarışlardan biridir.⁶ Hakim millətçi tarixşünaslığın nü-

1. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года, с.376

2. *Yenə orada*, s. 406-407

3. *Yenə orada*, s. 471-485.

4. *Yenə orada*, s. 479

5. *Yenə orada*, s. 479

6. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I-VI, СПб., 1871-1888

mayəndəsi olan akademik N.F.Dubrovini Qafqazın tarixi hər şeydən əvvəl rus çarizminin Qafqazdakı xarici siyasi səylərini işıqlandırmaq nöqtəyi-nəzərindən maraqlandırırdı.

N.F.Dubrovinin bu böyük əsərinin birinci cildi üç hissədən (kitabdan) ibarətdir. Bu hissələrin ikisi Qafqazın və Zaqafqaziyanın coğrafi xülasəsinə və burada yaşayan xalqların etnoqrafik təsvirinə həsr olunmuşdur.

Müəllif Qafqazın bir sıra xalqlarının, o cümlədən çərkəzlər, noqaylar, osetinlər, çeçenlər, Dağıstan dağlıları, kumiklər (bunların hamısı birinci hissədə təsvir olunmuşdur), abxazlar, sientlər, gürcülər, imeretin, minqrel və quriyalılar, tuşin, iviseva və xevsurlar, ermənilər və tatarların (azərbaycanlılar-M.Ə.) (bütün bunlar isə ikinci hissəni əhatə edir) yaşayış yerləri, iqtisadi vəziyyəti, məişəti, dini, adətləri, mədəniyyəti və incəsənəti haqqında külli miqdarda məlumat toplamışdır. Bu xülasəni yazmaq üçün müəllif müxtəlif jurnal, qəzet və kitablarda dərc olunan materialları, habelə arxiv sənədlərin öyrənmiş və ümumiləşdirmişdir. Məhz buna görədir ki, əsərin birinci cildinin üçüncü kitabı başdan-başa istifadə olunmuş ədəbiyyata həsr edilmişdir. Buradan məlum olur ki, müəllif bu materialları toplayarkən cəmi 2355 əsər, məqalə, sənəd və arxiv materiallarından istifadə etmişdir.¹ Bu materiallar arasında xüsusilə Azərbaycanın təbii şəraiti, azərbaycanlıların adət-ənənələri haqqında məlumatlarda müəllifin siyasi və sinfi qərəzliyinin təsirinin olmasına baxmayaraq həmin məlumatların tədqiqat üçün olan əhəmiyyəti şübhəsizdir. N.F.Dubrovinin əsərinin bu cildi o zaman rus tarix elmində etnoqrafik materiallar toplamaq sahəsində geniş yayılmış cərəyanın təzahürlərindən idi.

N.F.Dubrovinin əsərinin sonrakı cildləri, başlıca olaraq, Rusiyanın Qafqazdakı müharibələri tarixinə həsr edilmişdir. Lakin hərbi əməliyyatlarla yanaşı olaraq müəllif çarizmin ictimai siya-

1. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. I-III, СПб., 1871

sətinin işıqlandırılmasına da müəyyən dərəcədə diqqət yetirmişdir. Dubrovinin əsərinin güclü tərəfi ondan ibarətdir ki, o, elmi tədqiqata xeyli miqdarda arxiv materialları cəlb etmişdir.

Əsərin ikinci cildi isə 1782-1794-cü illər hadisələrini əhatə edir.¹ Müəllif bu cildin, əvvəlcəndə Gürcüstanın tarixinə qısa bir nəzər yetirir. Bu da təsadüfi deyil, çünki müəllif öz əsərini siyasi hissəsini gürcü çarı II İraklinin təbəlik haqqında Rusiya hökumətinə müraciəti ilə başlamışdır.²

N.F.Dubrovinin əsərinin ikinci cildinin ikinci fəslində Zaqafqaziyada erməni əhalisinin vəziyyəti təsvir olunmuş və onların Qarabağ xanlığından müdafiə olunmaqları haqqında Rusiya hökumətinə göndərildikləri xahiş məktubları şərh olunmuşdur. Bu fəsilə ermənilərin Qafqaz dağları arasında yeni erməni dövləti yaratmaq arzusu ifadə olunmuşdur. Burada erməni arxiyepiskopu İosifin fəaliyyəti də açıqlanır: "Erməni arxiyepiskopu bunu başqalarından yaxşı bilirdi (erməni mülklərinin Qarabağ xanlığının asılılığından çıxarılacağı təqdirdə, İbrahim xanın rus təbəliyinə daxil olmayacağını), amma bununla belə o yenə də Böyük Ermənistanı bərpa" etməyə səy göstərirdi.³ Bununla belə ermənilər Rusiya imperiyasının Qarabağ xanlığı ilə danışıqlar aparmasına müvəffəq olmuşdular.

N.F.Dubrovinin əsərinin ikinci cildində rusların Gəncə xanlığına gəlişi,⁴ İraklinin Gəncə xanlığını öz hakimiyyəti altına keçirməsini,⁵ Ağa Məhəmməd Şah Qacarın İranda tək hakimiyyətlilik uğrunda mübarizəsini,⁶ Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında münasibətləri⁷ təsvir etmiş və onları təhlil etməyə çalışmışdır.

1. Дубровин Н.Ф. "История войны и владычества русских на Кавказе". т. II, СПб., 1886

2. *Yenə orada*, c. II, s. 1-2

3. *Yenə orada*, s. 33

4. *Yenə orada*, s. 52-53

5. *Yenə orada*, s. 72-73

6. *Yenə orada*, s. 300-301

7. *Yenə orada*, s. 36-41

Əsərin üçüncü cildi 1734-1802-ci illəri əhatə edir.¹ Əsərin bu hissəsinə müəllif əsasən Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şimali Azərbaycana yürüşləri və onların nəticələrini, habelə general V.Zubovun Azərbaycana gəlişini daha geniş təsvir etmişdir.

V.Zubovun Azərbaycan xanlıqlarını bir-birinin ardınca zəbt etməsindən bəhs edən müəllif qeyd edirdi ki, Azərbaycan xanlıqlarını təbəlik haqqında V.Zubova dəfələrlə etdikləri təkliflərə baxmayaraq qraf onların heç birinə ürəkdən inanmırdı.²

Əsərin üçüncü cildində Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya tabe edilməsi prosesi də başdan-başa təsvir olunmuşdur. Şərqi Gürcüstanın Rusiya tabeliyinə keçirilməsindən bəhs edilərkən Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarının müqavimətindən və rus hərbi hissələrinin oradakı əməliyyatlarından da danışılır.³ Üçüncü cildə hadisələr 1802-ci ildə Sisianovun Qafqaza baş komandan təyin olunması hadisəsi ilə bitir.

N.F.Dubrovinin əsərinin dördüncü cildi 1803-cü ildən 1806-cı ilədək olan hadisələri əks etdirir ki, bu da müəllifin birinci əsəri⁴ ilə təqribən eynilik təşkil edir ki, barada N.F.Dubrovın çarizmin xarici siyasətini və Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələri idealizə etməkdə davam edir.⁵ Rəsmi cərəyandan olan digər tarixçilər kimi, Dubrovın da XIX əsrin lap əvvəllərində olmuş Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrinin başlanmasına yerli əhalinin mənfi münasibətini zəif işıqlandırmışdır. Dördüncü cildin əvvəlki əsərdən fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, müəllif burada elmi və statistik təhlillərə daha geniş yer vermiş, hadisələrdən nəticə çıxarmağa çalışmışdır.

1. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т. III, СПб., 1886

2. Yenə orada, s. 174

3. Yenə orada, s. 411-430

4. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года

5. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т. IV, СПб., 1887

N.F.Dubrovinin çoxcildli əsərinin beşinci cildi 1806-cı ildən 1812-ci ilədək Qafqazda baş verən hadisələrə həsr olunmuşdur.¹ Burada hadisələr qraf Qudoviçin Qafqaza ali baş komandan təyin olunduğu dövrdən başlanmışdır. Müəllif əsərdə Qudoviçin Qafqazda çarizmin işğal rejiminin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş ilk tədbirlərini, Qarabağ xanı İbrahim xanın mayor Lisaneviç tərəfindən öldürülməsi, onun yerinə Mehdiqulu xanın Qarabağa xan təyin olunmasını, general-mayor Nebolsinin Şəki xanlığına hücumu, xanlığın alınması, Cəfərqulu xanın yeni Şəki xanı təyin olunmasını, knyaz Orbelianinin Car-Balakən yürüşlərini, Quba xanlığında baş verən hadisələri, Talış xanlığının ümumi vəziyyətini vermiş və bir çox başqa problemlərdən bəhs etmişdir. N.F.Dubrovin burada habelə, rus-iran müharibəsinin gedişinə, rus-türk müharibəsinin başlanması və hərbi əməliyyatların gedişinə geniş yer vermişdir.

Şəki xanlığındakı ümumi hadisələrdən bəhs olunarkən əsərdə, Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə görə Səlim xanın Rusiya tərəfindən farslara qarşı vuruşmağa məcbur olduğu göstərilir. N.F.Dubrovin yazırdı: "Səlimin bizim qüvvələrlə birləşməsi, onun özünün bizim təəbəliyimizdə olduğunu göstərməyi, bizim üçün böyük yalandan başqa bir şey deyildi. O, özü ilə 3000 nəfərdən çox olmamaq şərtilə, pis silahlanmış dəstə gətirmişdi, halbuki onun öz hakimiyyətində olduğu ərazilərdən ən azı 15 000 nəfər toplamağa imkanı var idi".²

N.F.Dubrovin bunu Səlim xanın hiyləgərliyi və polkovnik Koryagini aldatması kimi göstərir. Müəllif Səlim xanın Qarabağlı İbrahim xanla qohumluğunu yada salır və bununla da hadisələri Qarabağa köçürür.³ N.F.Dubrovin İbrahim xanın üzde Rusiya ilə mehriban münasibətdə olmasını və əslində İran

1. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе". т. V, СПб., 1887

2. *Yenə orada*, s. 35

3. *Yenə orada*, s. 38

şahı Baba xanla gizli danışıqlar apardığını göstərir.¹ Hətta müəllif İbrahim xanın mayor Lisaneviçə dediyi sözləri xatırladır: “Mən İran şahının hakimiyyətindən başqa, heç bir hakimiyyət tanımıram”². Bununla da Dubrovin, mayor Lisaneviçin İbrahim xanı xaincəsinə öldürməsinə haqq qazandırır.³ Halbuki sonra müəllif özü də etiraf edir ki, əslində İbrahim xan İranın da hakimiyyətini tanımaq istəmir və öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparırdı.⁴ N.F.Dubrovin bununla bildirmək istəyir ki, heç bir Azərbaycan xanı öz xoşu ilə Rusiya hakimiyyətini qəbul etməmiş, bu hakimiyyəti qəbul etməyə onları məcbur edən rus silahının gücü olmuşdur.

N.F.Dubrovin əsərin üçüncü fəslində Dərbəndin alınması, farsların Şirvana hücumu, Lisaneviçin Cavada doğru hərəkəti, Bakıya Bulqakovun rəhbərliyi ilə ekspedisiya, Bakının alınması və orada hakimiyyətin təmin edilməsi və nəhayət, Quba xanlığının tutulması hadisələrini əks etdirmişdir.⁵ N.F.Dubrovin göstərir ki, rusların hücumundan müdafiə olunmaq məqsədilə Şeyxəli xan İrandan və Qazıqumuxlu Surxay xandan kömək almaq niyyətində idi.⁶

Rusların Bakıya hücumunu təsvir edən Dubrovin qeyd edir ki, 1806-cı il oktyabrın 1-də axşam şəhərə daxil olan Bulqakov təxminən bütün əhalinin şəhəri tərk etdiyini gördü. Öz günahının (Sisianovun öldürülməsi nəzərdə tutulur-M.Ə.) nəticəsinin ağırlığını dərk edən Hüseynqulu xan isə rusların şəhərə yaxınlaşmasını belə gözləmədən Qubaya, Şeyxəli xanın yanına qaçmışdı”⁷.

N.F.Dubrovin yazır: “Bütün şəhəri gözib dolaşan Bulqakov

1. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. V, с. 36-37

2. *Yenə orada*, s.41

3. *Yenə orada*, s.43

4. *Yenə orada*, s. 44

5. *Yenə orada*, s. 61-84

6. *Yenə orada*, s. 67

7. *Yenə orada*, s. 75-76

əhalini inandırmağa çalışırdı ki, onlar bağışlanmışlar və öz evlərinə qayıda bilərlər. Yerli əhali isə rus generallarının sözlərinə şübhə ilə yanaşır və ona inanmırdılar. Yalnız yerli bəylərin və ağsaqqalların müraciətindən sonra əhali şəhərə qayıtmağa başladı”.¹

Rus qoşunlarının Azərbaycanın yerli əhalisi arasında yaratdığı vahimənin əyani təsvirini vermiş Dubrovinin əsərində belə misallar saysız-hesabsızdır.

N.F.Dubrovin ruslar tərəfindən tutulmuş ərazilədə yerli əhalinin işğalçılara qarşı narazılıq və mübarizəsini də qeyd etmişdir. Bu baxımdan onun Quba əyalətindəki həyəcanları təsvir etməsi daha diqqətəlayiqdir. O, yazırdı ki, “mübarizə aparanların sayı az olsa da onlar bizim döyüşçülərə inadla müqavimət göstərirdilər. Bu isə narazılıq dalğasının tezliklə geniş ərazilərdə yayılmasına səbəb olurdu. Hətta onlar öz azsaylı gücləri ilə Tormosovu (o zaman Qafqazda ali baş komandan-M.Ə.) məcbur etdilər ki, o hadisə yerinə general-mayor Nebolsinin komandanlığı ilə Yelizavetpoldan müşketyor polkunun bir rotasını və min nəfərdən ibarət atlı dəstə göndərsin. Tormosov həyəcanın tezliklə bütün tutulan ərazilərə yayılmasından ehtiyat edirdi.”²

Əsərin beşinci cildində hadisələr general-leytenant Rtişevin Qafqaza təyin olunması ilə başa çatdırılır.

Nəhayət, N.F.Dubrovin əsərinin altıncı cildini generallar Rtişev və Yermovolun Qafqazda Ali baş komandanlıq dövrlərinə həsr etmişdir.³ Burada hadisələr 1812-1826-cı illəri əhatə edir. Əsərin bu hissəsində N.F.Dubrovin bütün Qafqazla yanaşı həmçinin Şimali Azərbaycanın da Rusiya tərəfindən tutulmasının bir sıra məsələllərini tədqiq etmişdir. N.F.Dubrovin burada, general Rtişevin ilk möhkəmlənmə tədbirləri, Qarabağ da döyüşçülərin yerləşməsi, farsların Talışa hücumu, Rtişevin Qara-

1. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т.V, с.76

2. Упенә огада, с. 375

3. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. VI, СПб., 1888

bağa səfəri, general Kotlayarevskinin Qarabağda fəaliyyəti, Aslandüz vuruşması, Lənkəran hücumu, Güllüstan sülh müqaviləsi, A.P.Yermolovun Qafqaza gəlişi, Şəki və Qarabağ xanlıqlarının ləğv edilməsi, ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması, Şirvan və Qubada ümumi vəziyyət, Bakı və Şəki əyalətlərində yaşayış və başqa məsələləri açıqlamışdır.

Müəllif qeyd edir ki, Rusiyanın bir neçə parlaq qələbəsindən sonra İran danışıqlara başlamaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Nəhayət, sülh müqaviləsinin İran tərəfindən bağlanması həvələ edilən Mirzə Əbülhəsən xan danışıqlar üçün Yelizavetpolda yerləşən Güllüstan kəndini seçdi. Artıq sentyabrın 27-də İran tərəfi danışıqlar aparmaq məqsədilə Güllüstan kəndinə gəldi. “Bizim tərəf artıq orada idi”.¹ Nəhayət iki həftəlik müzakirələrdən sonra Mirzə Əbdül Həsən xan Rusiyanın qoyduğu bütün tələblərlə razılaşdığını bildirdi, 1813-cü ilin oktyabrın 12-də Güllüstan sülh müqaviləsi imzalandı.²

Əsərin qalan hissəsi Güllüstan sülh müqaviləsindən sonra Zaqafqaziyanın və xüsusilə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt olunmuş hissəsində, çarizmin müstəmləkə üsul-idarəsinin yarıdılması yolları araşdırılmışdır.

N.F.Dubrovinin əsərləri elmiliyi ilə seçilir. Müəllif öz əsərlərini yazarkən xeyli miqdarda arxiv materiaları, məktub və məqalələr, müqavilə şərtləri, qəzet və jurnallardan, habelə öz dövrünə qədər problemdən bəhs etmiş əsərlərdən səmərəli surətdə istifadə etmişdir. N.F.Dubrovinin əsərlərində hadisələr 1826-cı ilə qədər davam edir. Lakin buna baxmayaraq onun əsərini XIX əsr rus tarixşünaslığında işğal probleminin ən böyük tədqiqat işi adlandırmaq mümkündür.

Rusiyanın Qafqazı ələ keçirmək uğrunda apardığı müharibə-

1. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества..., т. VI, с. 122-123

2. *Yenə orada*, s. 127-128

lər, Qafqazın və Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən işğal olunması və buna İran, Türkiyə və digər Avropa dövlətlərinin münasibəti, rus hökumətinin tutduğu, ərazilərdə tətbiq etdiyi işğal rejimi haqqında digər rus hərbi tarixçisi Vasili Aleksandroviç Potto (1836-1911) daha geniş və ətraflı əsərlər yazmışdır. Orlov hərbi məktəbini bitirmiş A.V.Potto Krım müharibəsində iştirak etmiş, müharibə başa çatdıqdan sonra Qafqaz hərbi dairəsində elmi-əbədi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1899-cu ildə Qafqaz hərbi dairəsinin hərbi tarix şöbəsinin rəisi təyin olunmuşdu. A.V.Potto 1907-ci ildə general-leytenant rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Rusiyanın Qafqaz müharibələrinə A.V.Potto bir neçə əsər həsr etmişdir.

Bunların içərisində ən geniş və ətraflısı Qafqaz müharibəsinin ayrı-ayrı oçerklər, epizodlar, bioqrafiyalar və xatirələrdə təsvir edən əsərdir. ¹ A.V.Pottonun bu əsəri həcminə görə bəhs etdiyimiz hadisələrə dair demək olar ki, ən böyük əsərdir. A.V.Pottonun bu əsərini bir sıra nöqşanları nəzərə alınmazsa ^{*} Rusiyanın 1801-1829-cu illərdə Qafqazda apardığı müharibələrin ensiklopediyası adlandırmaq olar. Əsərdə hadisələr hərtərəfli işıqlandırılmış və təhlil edilmişdir. A.V.Pottonun bu böyük əsəri beş cilddən və hər cild də öz növbəsində dörd hissədən ibarətdir.**

Əsərin birinci cildində V.A.Potto qədim dövrdən başlayaraq A.P.Yermolovun Qafqazın Ali Baş Komandanı təyin olunduğu ilə qədər, yəni 1816-cı ilə qədər regionda baş verən mühüm hadisələrdən bəhs etmişdir. ² Müəllif birinci cildin, birinci hissəsinin giriş bölməsini Qafqaz haqqında qısa və ümumi məlumat

1. Потто В.А. "Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях", т. I-V. СПб., 1887-1891

*. V.A.Potto öz əsərində konkret tarixi faktlara müraciət edərkən təhriflərə yol vermişdir.

** Beşinci cild istisna olunmaqla. O üç hissədən ibarətdir.

1. Потто В.А. Кавказская война..., т.I.

həsər etmiş¹ və sonra I Pyotra qədər olan dövrün Qafqaz tarixinə qısa səyahət etmişdir.² N.F.Dubrovin kimi V.A.Potto da hadisələri şərh edərkən Rusiya ilə bağlı məsələlərə üstünlük vermiş və əslində Rusiyanın Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyinin formalaşması tarixini tədqiq etmişdir. Birinci hissədə, I Pyotrun Xəzərsahili əyalətlərə yürüşlərindən söhbət açan müəllif, onun 1722-ci il avqustun 23-də təntənəli surətdə Dərbəndə daxil olmasını təsvir etmişdir.³

Daha sonra V.A.Potto yazır ki, Anna dövründə Rusiya Xəzər ətrafında tutduğu torpaqları itirdikdən sonra, Qafqaz siyasəti müvəqqəti olaraq təxirə salındı.⁴ Birinci hissənin sonunda V.A.Potto Qafqaz müharibələrinin sonrakı gedişi üçün maraqlı bir məlumat vermişdir: “1785-ci ildə Şimali Qafqazda (daha doğrusu Kabardada) igidliyi ilə şöhrət qazanmış və özünü peyğəmbər elan etmiş Şeyx Mənsur meydana çıxdı. O, sonradan bütün Şimali Qafqaza yayılmış müridizmin banisi idi. Ondan sonra türklərin başçısı Qazi Molla, daha sonra Həmzət bəy, ondan sonra Şamil olmuşdur.”⁵

Əsərin birinci cildinin ikinci hissəsi Gürcüstanın Rusiyaya təbə edilməsinə qədər olan hadisələrdən bəhs edir. Burada B.Zubovun Qafqaza yürüşləri diqqəti cəlb edir. V.A.Potto qeyd etmişdir ki, V.Zubov tərəfindən Dərbəndin alınması münasibətilə II Yekatrina bütün heyətə Anna lenti bağışladı. V.Zubov isə II Georgi ordeni, brilliant pero və almaz nişanlarla təltif olundu.⁶

Üçüncü hissədən başlayaraq hadisələr bilavasitə bəhs etdiyimiz dövrü əhatə edir. Burada hadisələr P.D.Sisianovun Qafqaza təyin olunmasından sonra cərəyan edir. Gəncənin işğalından bəhs edərkən V.A.Potto əsasən N.F.Dubrovinin fikirlərinə şərik çıxır. O, yazırdı ki, Cavad xanın qaçmağa imkanı

1. Потто В.А. Кавказская война..., т.1. вып. 1, с.1-4

2. Yənə orada, s.5-13

3. Yənə orada, s.30

4. Yənə orada, s.164

5. Yənə orada, s.35-36

6. Yənə orada, вып. II, с. 289

olsa da, o bunu etmədi və döyüş zamanı öldürüldü.¹ V.A.Potto İbrahim xanla Sisianovun münasibətlərinə geniş yer vermişdir.² P.D.Sisianovun Bakıda öldürülməsini tədqiq edən müəllif onun İran muzdluları tərəfindən öldürüldüyünü qeyd etmişdir. O, yazırdı ki, burada Hüseynqulu xanın günahı da yox deyildir.³

V.A.Potto öz əsərənini birinci cildində işğal prosesinin əsas qəhrəmanları olan bir sıra rus generallarının, o cümlədən, Sisianov, Qudoviç, Tormosov, Kotlyarevski, Bulqakov, Portiyaqin, Qulyakov, Koryaqin, Zavalışin, Rtişev, Simonoviç, Lixaçev, Delposso və başqalarının bioqrafiyasını və Zaqafqaziyada apar-dıqları işğalçı siyasətilərini də işıqlandırmışdır.

V.A.Potto çoxcildli əsərinin ikinci cildini Qafqazın Yermolov dövrünə həsr etmişdir.⁴ Burada 1816-1826-cı illər arasında Rusiyanın Zaqafqazıyanı və bütün Qafqazı işğal etmək üçün apardığı hərbi əməliyyatlar əks olunmuşdur. V.A.Potto yazırdı: Yermolovun dövründə Rusiya Zaqafqaziyada öz hakimiyyətinin möhkəmləndirmək məqsədilə qarnizonların sayını artırdı. Əvəllər ancaq Tiflisdə, Dərbənddə və Bakıda belə qarnizonlar yerləşdirilmişdi. Yermolovun xüsusi göstərişi ilə burada yeddi yeni qarnizon yerləşdirildi. Bunlar aşağıdakı yerlərdə təşkil olundu:

1. Redut-Qalada, Qara dəniz sahilində-dənizlə Gürcüstana gələn hərbi sursatın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə.

2. Kutaisidə-Zaqafqazıyanın qərbində sakitliyi təşkil etmək üçün.

3. Köhnə Şamaxıda-Quba əyalətinin Dağıstan tərəfdən müdafiəsi üçün.

1. Потто В.А. "Кавказская война т. I, вып. III, с.331

2. Yenə orada, s.336

3. Yenə orada, s.340-341

4. Потто В.А. "Кавказская война т. II, вып. I-IV, СПб., 1888

4. Yelizavetpolda-Müsəlman əyalətlərinin İrandan müdafiə-sini təşkil etmək üçün.

5. Qarabağda-Araz çayı üzərində Aslandüz yüksəkliyində.

6. Gümrüdə-Türkiyə ilə sərhəddə.

7 Qartiskarda-hərbi Gürcüstan yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə.¹

Göründüyü kimi Rusiyanın Zaqafqaziyada təşkil etdiyi on qornizondan beşi Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmişdi. Deməli, Yermolov dövründə Rusiya Zaqafqaziyada ələ keçirdiyi əraziləri öz əlində saxlamaq üçün müdafiə tədbirləri görürdü. Qafqazın Şimalında isə çarizm öz işğalçılıq planlarını daha da genişləndirdi.

Əsərin ikinci cildində V.A.Potto bir sıra rus generallarının bioqrafiyasını şərh etməkdə davam edir. Burada o, Yermolov, Velyaminov, Vlasov, Bekoviç-Çerkasski, Muravyov, Qrekov, Lisaneviç və başqalarının həyat və fəaliyyətini işıqlandırır. Qeyd etdiyimiz kimi, yuxarıda adı çəkilən generalların hamısı Qafqazın işğal prosesinin fəal iştirakçıları olmuşdular.

V.A.Pottonun əsərinin üçüncü cildi başdan-başa ikinci rus-iran müharibəsinə həsr olunmuşdur.² Kitabın əvvəlində müəllif rus-iran müharibəsinin səbəblərini araşdırmağa səy göstərmişdir. V.A.Pottoya görə müharibənin başlıca günahkarı İran, ikinci günahkarı İngiltərə olmuşdur.³

V.A.Potto Zaqafqaziyanı ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparan iki dövlət arasında müharibənin başlanğıcını belə təsvir etmişdir: “İran İrəvan istiqamətində hücum etdi. Sonra hücumu genişləndirərək Qarabağ üzərinə yeridi. Müharibənin əvvəli ruslar üçün müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Bu isə A.P.Yermolova inamsızlığı artırdı”.⁴

1. Потто В.А. Кавказская война..., т. II, вып. IV, с. 637

2. Потто В.А. Кавказская война..., т. III, вып. I-IV, СПб., 1888

3. Yenə orada, вып. I, s. 17-19

4. Yenə orada, s. 29-30

Müharibənin başlanğıcından azərbaycanlılara qarşı rus hərbi hissələrinin inamsızlığını təsvir etmək V.A.Pottonun fikrindən çıxmamışdır: “Vorontsovun başçılığı ilə 136 nəfərlik dəstəmiz farsların mühasirəsinə düşüb məhv edildi... Bu bədbəxtliyin səbəbi... qazaxlı tatarların xəyanəti olmuşdur. Onlar Vorontsova səhv yol göstərərək, onu düz düşmənlə üz-üzə aparıb çıxarmışdılar”.¹ Göründüyü kimi yerli əhali işğalçılarla heç cür barışmaq istəmirdi. V.A.Potto yazırdı: “Tatarların (azərbaycanlılar-M.Ə.) xəyanətinə artıq şübhə yox idi. Şuşa divarları önündə dəstələrimiz bir neçə erməni topası gördülər. Onlar dəstələrimizə düzgün yol göstərməkdə bələdçilik etdilər. Ertəsi gün isə dəyirmanında tatarlar daha iki əsgər öldürdülər”.² Daha sonra isə V.A.Potto Abbas Mirzənin müsəlman tatar Hacı Ağalar bəyin evində qonaq qalmasından bəhs edərək yerli müsəlman əhalisinin Abbas Mirzəni müdafiə etməsindən söhbət açır.³

V.A.Potto Rusiya-İran müharibəsinin ən böyük vuruşmalarından biri olan Yelizavetpol altındakı döyüşü təsvir edərkən tədqiqatımız üçün maraqlı olan fikirlər söyləyir. Döyüşün təsvirindən əvvəl V.A.Potto yaxın keçmişə yenidən müraciət edir və 1804-cü ildə Gəncənin ruslar tərəfindən talan edilməsi açıq etiraf olunur. Potto o dövrdə Cavad xanın əsil igidlik göstərdiyini qeyd edir. Gəncə əhalisinin mübariz olduğu bildirilir və buradaca müəllif “igid tatar xalqı” sözlərini bir-neçə dəfə təkrar edir.⁴ V.A.Potto qeyd etmişdir ki, yerli əhalinin ruslara qarşı mübarizə üsullarından biri də hər tikilən rus kilsələrinin dağıdılması idi. “Ruslar isə qiyamçılarla çox amansız davranır, onları edam edirdilər”.⁵

1. Потто В.А. Кавказская война..., т. III, вып. I, с.50

2. *Yenə orada*, s.72-73

3. *Yenə orada*, s.68-70

4. *Yenə orada*, s.95-96

5. *Yenə orada*, s.99-101

V.A.Potto göstərirdi ki, müharibənin ilk mərhələsində İran tərəfindən tutulan hər bir ərazidə keçmiş Azərbaycan xanlıqları bərpa edilirdi.¹

Rusiya-İran müharibəsinin başdan-başa təsvir edən V.A.Potto müharibənin ikinci mərhələsində rusların tamamilə üstünlüyü ələ alıb, qalaları bir-birinin ardınca tutduğunu qeyd edirdi: "İyunun 8-də (1827) Paskeviç artıq Eçmədzində idi. Burada onu Abbas Mirzənin yeni sülh təklifi üçün göndərdiyi nümayəndə qarşıladı. Elçi farsların Lənkəran və Baş Aparanı ruslara güzəştə getməyəcəklərini (hansı ki, burada çoxdan rus üsul-idarəsi yaradılmışdı) söylədi. Paskeviç elçinin məktubunu cavabsız qoydu. Elçini isə tutub saxlamağı əmr etdi. Paskeviç deyirdi: "Abbas Mirzə hələ İran dövlətinin başçısı deyildir, qoy şah özü daha etibarlı bir məlumat göndərsin və öz təklifini mənə bildirsin"² Sonra V.A.Potto Abbasabad qalasının alınmasını nəql edir. O, göstərir ki, qalanın alınması zamanı İran tərəfi 400 adam itirmiş, 200 nəfər isə əsir alınmışdı. Əsir alınanlar arasında görkəmli İran sərkərdələri var idi. Bu qələbədən sonra İran tərəfi danışıqlara başlamağa tələsdi.³ V.A.Potto danışıqlar zamanı Abbas Mirzənin A.S.Qriboyedova dediyi sözləri xatırladır: "Siz bizə qarşı ermənilərdən istifadə edirsiniz. Bunu katalikos Nersesin Peterburqa məktubu da sübut edir".⁴ Sonra müəllif Abbas Mirzənin sülh planını şərh edir: "Ruslar Qarabağa, iranlılar Təbrizə çəkilir və beləliklə Naxçıvan vilayəti neytral zona olaraq qalır. Abbasabadda rus qornizonu saxlanılır. Eçmədzin təmizlənilir. Xristian məbədinin qorunması üçün iki prsitav təyin olunur. Bunlardan biri rus, digəri isə iranlı olmalıdır."⁵ Lakin la-yihə A.S.Qriboyedova təqdim olunarkən o, Naxçıvan və Eç-

1. Потто В.А. Кавказская война..., т. III, вып. I, с. 103-112

2. *Yenə orada*, вып. II, s.327

3. *Yenə orada*, s.367

4. *Yenə orada*, s.364-365

5. *Yenə orada*, s.369

mədzinin qalması üzərindən xətt çəkmişdi.

Əsərin bir yerində V.A.Potto Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın Rusiya tərəfə qayıtmasını qeyd edir: “Onu ilk dəfə general Pankratyev öz düşərgəsində qarşıladı. Mehdinin 60 yaşı olardı”.¹ Elə buradaca müəllif yenidən erməni satqınlığından bəhs edir.²

V.A.Potto döyüşlərin xronoloji ardıcılığını davam etdirərək rusların Cənubi Azərbaycandakı hərbi əməliyyatlarından bəhs edir. O, rus qoşunlarının Təbrizi tutmasından yazarkən, Təbrizin İran dövlətinin ikinci paytaxtı adlandırıldığını söyləyir.³ Daha sonra qeyd edir ki, Mir Fəttah şəhərin dağılmaqdan xilas olmaq üçün yeganə yolunu rus ordusu qarşısına çıxıb, şəhərin açarlarını onlara təhvil verməkdə görürdü.⁴

V.A.Potto müharibənin yekun mərhələsini, Deh-Xarqan dənışıqları, rusların son hərbi əməliyyatları, Türkmənçay müqaviləsini də ətraflı təsvir etmişdir. Türkmənçay müqaviləsinin bütün bəndləri əsərdə konkret şərh olunmuşdur.⁵

Əsərin üçüncü cildində V.A.Potto demək olar ki, kitabın hər yerində ermənilərin ruslara müraciəti və köməyindən, bəzi tarixi yerlərin ermənilərin adına çıxmasından bəhs edir. Bu cildi nəzərdən keçirdikdən sonra V.A.Pottonun ermənipərəst bir alim olduğu tamamilə aydın görünür. O, əsərin ikinci hissəsində yazırdı: “Yerli erməni əhalisi farslara qarşı mübarizə aparır və bununla bizim döyüşçülərə yaxından kömək edirdilər”. Burada artıq V.A.Potto necə deyərlər, ifrata varır: “Rus döyüşçüləri qarşısında indi tamamilə müdafiəsiz Naxçıvan dururdu. Bu Ermənistanın ən qədim şəhərlərindən biri olmuşdur... Naxçıvan Nuhun ilk yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Erməni dilində “nax-ıçevan”,

1. Потто В.А. Кавказская война... т. III, вып. III, с. 413

2. *Yenə orada*, s.414-415

3. *Yenə orada*, вып. IV, с. 521

4. *Yenə orada*, s.522

5. *Yenə orada*, s.581-590

6. *Yenə orada*, вып. II, с. 252-253

“ilk yaşayış yeri” kimi tərcümə olunur.¹

V.A.Potto ermənilərin ruslarla yaxından birləşməyə hazır olduğunu yazır: “Aştarak döyüşündə ruslar təsadüfən qələbə qazanmışdılar. Bu qələbədə onlara erməni bələdçiləri yaxından kömək edirdilər. Qələbədən sonra Eçmədzindəki monastırda katalikos Nersesin dua mərasimi keçirildi. Rus dəstəsinin sağ qalan hissələri monastrın qarşısında idilər. Monastır öz qapılarını öz xilaskarının üzünə taybatay açmış, zənglər ara vermişdi”.²

Üçüncü cildin dördüncü hissənin son dörd fəsilini isə V.A.Potto tamamilə Ermənistan və ermənilərə həsr etmişdir. Burada o, Ermənistanın coğrafi quruluşu və üç dövrdə qısa tarixini şərh etmişdir.

Digər iki cildə olduğu kimi üçüncü kitabda da V.A.Potto Qafqazın Rusiyaya tabe etdirilməsinin qəhrəmanı olan rus generallarının bioqrafiyasını davam etdirir. Burada o, general Bekendorf, knyaz Mədətov, general Paskeviç, Vətən müharibəsinin qəhrəmanı D.Davidov, ataman V.A.İlovayski, general A.N.Krassovski və başqalarının həyat və fəaliyyətindən, habelə onların Azərbaycanda apardıqları işğalçılıq hərəkətlərindən bəhs etmişdir.

Burada onun əslən erməni olan knyaz V.Q.Mədətovun həyat və fəaliyyəti, Azərbaycanda yerli əhaliyə tutduğu divan haqqında verdiyi məlumatları daha maraqlıdır. V.A.Potto yazırdı: “Şamaxor altında qələbə qazanan Mədətov ermənilər tərəfindən hərərətlə qarşılandı”.³

İrənlilərə qarşı müharibə zamanı Mədətovun yerli müsəlman əhalisini qılıncdan keçirməsi haqqında əsərdə kifayət qədər məlumat vardır. V.Potto Mədətovun son hərbi əməliyyatlarını

1. Потто В.А. Кавказская война..., т. III, вып. II, с. 340-341

2. Yənə orada, вып. III, с.479

3. Yənə orada, вып. I, с.145-146

təsvir edərkən, onun ölümünü təssüflə qeyd edir.¹ V.A.Potto Mədətovun səfərlərini qələmə alarkən, onun yerli tatar əhalisinə qarşı qəddarlığını qürurla qeyd edirdi.² Əsərin üçüncü cildində hadisələr daha geniş və bitkin verilmişdir.

V.A.Pottonun Qafqaz müharibələrindən bəhs edən əsərinin dördüncü cildi bütünlüklə 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinə həsr olunmuşdur.³ V.A.Potto burada rus-türk müharibəsinin səbəblərini açıb göstərir, bir anlıq Rusiyanın Zaqafqazıyanı tutması dövründə birinci rus-türk müharibəsi (1806-1812) xatırlanır, həmin müharibədən sonra Türkiyənin Rusiya ilə münasibətləri araşdırılır. Bu iki dövlət arasındakı diplomatik danışıqlarda Zaqafqazıyanın başlıca müzakirə mövzusu olduğu göstərilir. V.A.Potto 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin yalnız Qafqaz cəbhəsindəki hadisələrdən bəhs etmişdir. Müəllif eyni zamanda müharibə dövründə Şimali Qafqaz xalqlarının vəziyyəti, Qara dəniz sahilində yaşayan xalqların azadlıq mübarizəsini də digər hadisələrlə paralel şəkildə vermişdir. Sonra V.A.Potto Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi əməliyyatların başlanmasını təsvir etmişdir. Müəllif müharibənin Qafqaz cəbhəsində baş verən bütün döyüşlərin demək olar ki, tam təfsilatını verə bilmişdir. Bu zaman V.A.Potto Rus ordusunun, xüsusilə Paskeviçin sürətli və çevik əməliyyatlarından qürurla danışır, bununla belə, o, türklərin döyüş bacarığını, lakin ordu sərkərdələrinin səriştəsizliyini də qeyd edir. Kitabın sonunda V.A.Potto Ədirnə sülhündən və onun Qafqaz bölgəsində Rusiya üçün əhəmiyyətli nəticələrindən söhbət açır.

V.A.Pottonun əsərinin beşinci cildi Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibəsindən dərhal sonrakı Qafqaz həyatına həsr olunmuşdur.⁴ Burada əsasən general İ.F.Paskeviçin Zaqaf-

1. Потто В.А. Кавказская война..., вып. II, с.252

2. Yenə orada, s.253-254

3. Потто В.А. Кавказская война..., т. IV, вып. 1-IV Тифлис, 1888.

4. Потто В.А. Кавказская война..., т. V, вып. 1-III, Тифлис, 1889-1891

qaziyanın işğalından sonrakı hərbi-siyasi fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. İ.F.Paskeviç Zaqafqaziyanın işğalını başa çatdırdıqdan sonra Şimali Qafqazın Rusiyaya tamamilə tabe edilməsi barədə planlar cızıb, fikirlər irəli sürdü.¹ Əsərin birinci hissəsi başdan-başə Şimali Qafqazda baş verən hadisələrə həsr olunmuşdur. İkinci hissədə V.A.Potto bəhs etdiyimiz problem üçün maraqlı olan bir-neçə məsələyə toxunur. Burada, o, 1830-cu ildə Car-Balakəndə baş vermiş iki üsyan haqqında və Zaqatalada baş verən hadisələr haqqında məlumat verir. V.A.Potto yazırdı ki, 1830-cu ilin əvvəlində Carda və Balakəndə yeni həyəcanlar başlandı. Üsyana əsas səbəb yeni siyasi rejimlə barışmazlıq olmuşdur. Fevralın 26-da Paskeviç Cara böyük bir dəstə göndərir. Bu dəfə də icmalar böyük itki verərək sakitləşdilər.² Lakin bir neçə aydan sonra Car-Balakən əyalətində yenidən üsyan başlanır. Bu dəfə carlılar rusları bir neçə dəfə müvəffəqiyyətsizliyə düçar edirlər³ General Sergeyevin hərbi əməliyyatları nəticəsində üsyançılara divan tutuldu. Üsyançıların bir çoxu qaçıb dağlarda gizləndi.⁴ Lakin avqust-sentyabr aylarında Car-Balakəndə işğal rejiminə qarşı yenidən üsyan qalxır.

Car-Balakən hadisələrinin genişlənməsindən ehtiyat edən rus komandanlığı oraya hərbi qüvvələr göndərir, əhalini qılıncdan keçirir. Onların üzərinə ağır vergilər qoyurdu.⁵

V.A.Potto daha sonra Zaqatalada baş verən hadisələri şərh edir. "1830-cu ilin oktyabrında rus ordusu Köhnə Zaqatalanı ələ keçirmək məqsədilə ora hücum edir. Yerli əhali Həmzət bəyin ətrafında birləşərək rus ordusunu məğlub etdi. Rus orduları geri çəkildi.⁶ "Sonra Həmzət bəy rusların Əliabad kəndin-

1. Потто В.А. Кавказская война... т. V, вып. I, с.3-11

1. Yenə orada, вып. I, с.78-83

2. Yenə orada, вып. I, с.215-216

3. Yenə orada, вып. II, с.220

4. Yenə orada, вып. II, с.224-229

6. Yenə orada, вып. II, с.235-239

də yerləşən hərbi anbarlarına hücum edir.¹ Oktyabrın 23-29-da ruslar Zaqatalaya daha bir hücum əməliyyatı keçirirlər. Bu dəfə onların sayı Həmzət bəyin dəstəsindən bir-neçə dəfə artıq idi. Qeyri-bərabər şəraitdə döyüşlər və əhalinin müqaviməti iyirmi gün çəkir. Nəhayət, noyabrın 19-da ruslar Zaqatalanı təslim edirlər”.²

V.A.Pottonun əsərinin bu hissəsində onun ermənilərə rəğbəti dəfələrlə aydın görünür. Hətta əsərin sonunu o, Ararat dağının təsviri ilə başa çatdırır və oranın qədimdən erməni məskəni olduğunu sübut etməyə çalışır.³ Lakin Potto keçmiş tarixi hadisələrə toxunarkən heç bir ilkin mənbənin adını çəkmir.

V.A.Pottonun ermənilərə dərin rəğbəti onun başqa əsərlərində də görünür. Sonralar nəşr etdirdiyi əsərlərində o, ermənilərin rus ordusuna yaxından kömək göstərməsini qeyd edir. V.A.Pottonun Qarabağda erməni könüllülərinin ruslara köməyinə dair yazdığı kiçik əsəri deyilənlərə sübut ola bilər.⁴ Bu əsərinə Potto Qarabağ xanlığının təsadüf üzündən yarandığını göstərir. “1748-ci ildə Cavanşir tayfasından olan Pənah öz köçəri tatarlarını ayağa qaldırdı. Özünü Qarabağ xanı elan etdi. Ölkənin köklü aborigenləri olan ermənilər onun təziyiqinə məruz qaldılar”.⁵ V.A.Potto burada tamamilə bir erməni müəllifi kimi çıxış edir və unudur ki, həmin hadisədən əvvəl də Qarabağda onun köçəri adlandırdığı “tatarlar” olmuşdur. (Nadir şahın hakimiyyəti, Səfəvilər dövlətinin Qarabağ böylərbəyliyi və s.)

Bu əsərdə V.A.Potto Vani və Akop adlı iki erməni könüllü bələdçisinin rus ordusuna, işğal dövründə göstərdikləri xidmətdən bəhs edir: “Karyaginin dəstəsində Vani-yüzbaşı adı ilə gənc bir erməni var idi. Bu tək adam Karyaginə bir-neçə yüz

1. Потто В.А. Кавказская война..., т. V, вып. II, с.243

2. *Yenə orada*, s.256-257

3. *Yenə orada*, s.471-484

4. Потто В.А. Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского Владычества, Тифлис, 1902

5. *Yenə orada*, s.3

adamın gətirdiyi xeyiri verirdi”.¹ “Hələ üstəlik o, Karyaginın ordusuna 200-300 nəfərlik bir erməni dəstəsi də gətirmişdi”.² “Ətraf əraziləri çox yaxşı tanıyan Vani Karyaginə bələdçilik edirdi”.³ Rusiya komandanlığı da ermənilərin bu xidmətlərini nəticəsiz qoymurdu. “Sisianov Vaninin xidmətlərini yüksək qiymətləndirirdi. Ona ildə 200 gümüş rubl miqdarında təqaüd ayırdı”.⁴ V.A.Pottonun bu əsərini oxuyarkən rus işğal prosesinin mənzərəsi bir daha göz qabağında canlanır.

V.A.Pottonun daha bir neçə əsərində Rusiyanın Qafqazda apardığı işğalçı müharibələri əks olunmuşdur. Bu baxımdan onun 44-cü Draqun-Nijeqorodsk polkunun tarixinə həsr olunmuş iri həcmli əsərini göstərmək olar.

Əsərin ikinci və üçüncü cildlərində polkun Zaqafqaziyada apardığı hərbi əməliyyatlar işıqlandırılmışdır.⁵

Əsərin ikinci cildi 1783-1826-cı illər ərzində 44-cü Draqun-Nijeqorod polkunun keçdiyi döyüş yoluna həsr olunmuşdur. Burada V.A.Potto polkun Bakı, Dərbənd və Qubanın işğalında fəal iştirak etdiyini göstərir.⁶

Kitabın üçüncü cildi adı çəkilən polkun 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrində iştirakından bəhs edir. V.A.Potto polkun Yelizavetpol, Cavanbulaq, Sərdarabad vuruşmalarında iştirakını da qeyd edərək yazır ki, polkun əsgərləri farsların 40 minlik ordusu ilə üz-üzə gəlməkdən belə çəkinməmişdirlər.⁷ Sonra müəllif polkun Qarabağa daxil olması və orada bir çox kəndləri yandırmasından bəhs edir.⁸ V.A.Potto rus qoşunlarının Təbrizə daxil olmasını,

1. Потто В.А. Первые добровольцы..., с. 15

2. *Yenə orada*, s.15-16

3. *Yenə orada*, s.16

4. *Yenə orada*, s.32

5. Потто В.А. История 44-го Драгунского Нижегородского полка, т. II-III, СПб, 1893-1894

6. *Yenə orada*, c. II, s.77-81

7. *Yenə orada*, c. III, s.17-18

8. *Yenə orada*, c. III, s.27

onların İranın ürəyini ələ keçirməsi kimi qiymətləndirmişdir.¹ V.A.Potto daha sonra polkun 1828-ci ildə başlamış Rusiya-Türkiyə müharibəsində iştirakını təsvir edir. V.A.Pottonun bu əsərində bir polkun nümunəsində Rusiya imperiyası ordularının Zaqafqaziyada, o cümlədən, şimali Azərbaycanda törətdiyi dağıntılar və qırğınlar bir daha aydın görünür.

Bundan başqa V.A.Potto daha bir əsərini Qafqaz müharibələrində fəal iştirak etmiş hərbi hissələrdən birinə həsr etmişdir.²

Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələrin iştirakçısı olmuş hərbi hissələr, alaylar, bölmələr və s. haqqında ancaq V.A.Potto əsər yazmamış, bu haqda geniş əsərlər sistemi meydana gəlmişdir. Bu səpkili əsərlər sistemində P.O.Borovskinin əsərlərini qeyd etmək lazımdır. P.O.Bobrovski Qafqaz ehtiyat qrenader polku³, Kuban yeqor korpusu⁴ və xüsusilə İrəvan qrenader polkuna⁵, bu polkların Zaqafqaziyanın istilasını uğrunda müharibələrdə iştirakı və ümumiyyətlə onların keçdiyi döyüş yolu tarixinə əsərlər həsr etmişdir. Başqa bir müəllif İ.Şabanovun əsəri də İrəvan polkunun keçdiyi tarixi yola həsr olunmuşdur.⁶ Bu mövzuda əsər yazmış müəlliflərin əsərlərində bizim üçün əsasən, həmin hərbi hissələrin Azərbaycan torpağında iştirak etdikləri döyüşlər daha çox maraqlıdır. Məsələn, L.Boquslavski Abşeron polkunun tarixinin qələmə alarkən⁷ polkun Cavad yaxınlığında döyüşlərdə iştirakını qeyd edir.⁸ Müəllifin həmin polkun tarixi-

1. Потто В.А. История 44-го Драгунского Нижегородского полка, с.15 III, s.53

2. Потто В.А. Боевая хроника полков 21-й пехотной дивизии и Дагестанского конно-иррегулярного полка, Тифлис, 1888

3. Бобровский П.О. Значение Кавказской резервной гренадерской бригады 1816-1826 гг. , СПб., 1895

4. *Yenə otip*, Кубанский егерский корпус, СПб., 1893

5. *Yenə otip*, История 13-го лейб-гренадерского Эриванского полка за 250 лет, 1640-1893, ч. III-IV, СПб., 1893

6. Шабанов И. История 13-го лейб-гренадерского Эриванского полка, Тифлис, 1871

7. Богуславский Л. История Апшеронского полка, т. I-III, СПб., 1892

8. *Yenə orada*, s.132.

ni əks edən digər əsərində, bu hərbi hissənin Quba və Şamaxıda olmasını, yerli əhalinin rus əsgərlərinə münasibətini əks etdirir: Avqustun 19-da döyüşçülərin bir hissəsi Ataçayı keçib Qubaya doğru hərəkət etdi. Bütün ətraf kəndlərin əhalisi bizə qarşı qi-yam qaldırır və hətta əsgərlərə çayı keçməyə mane olurdular. Bizim əsgərlər Qərriban kəndində yerli əhali ilə döyüşə girdi. Biz yalnız yerli əhali ilə döyüşlərlə məşğul idik".¹

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində rus tədqiqatçı-larından R.Dmitriev,² Q.Kazbek³, N.A.Volkinski⁴, İ.İ.Yanjul,⁵ S.S.Skrutovski⁶, V.Belkoviç⁷, və başqalarının əsərləri də Qaf-qaz müharibələrində rus hərbi hissələrinin keçdiyi döyüş yolu tarixinə həsr olunmuşdur. Sankt-Peterburqda nəşr olunmuş ki-çik kitabçada isə o zaman Rusiya ordusunda mövcud olmuş 52 Draqun polkları haqqında qısa məlumatlar dərc olunmuşdur.⁸ Burada Qafqaz müharibələrində göstərdiyi igidliklərə görə polklara verilən mükafatlardan, Rusiya imperiyasının Qafqaza və onun bir parçası olan Azərbaycana verdiyi əhəmiyyəti aydın göstərir. A.De-Vitt⁹, P.A.Pleve,¹⁰ P.A.İvanov¹¹ və başqaları isə öz əsərlərində Rusiyanın Zaqafqaziyanın işğalı məsələsinə to-xunmuşlar.

1. Богуславский Л. Апшеронская памятка, 1700-1894, СПб., 1894 с.161.

2. Дмитриев Р. Памятка 15-го гренадерского Тифлисского полка, Тифлис, 1895

3. Казбек Г. Военная история Грузинского гренадерского полка в связи с историей Кавказской войны, Тифлис, 1865

4. Волконский Н.А. История Грузинской пещей дружины, 1831-1881, Тифлис, 1884

5. Янжул И.И. 80 лет боевой и моровой жизни 20 артиллерийской бригады (1806-1886). т.1-II, Тифлис, 1886

6. Скрутовский С. Лейб-гвардии сводный полк на Кавказе в персидскую войну 1826-1828 гг., СПб., 1896

7. Белкович С. История 38-й артиллерийской бригады, Тифлис, 1881

8. Драгунские полки (справочная книга), СПб., 1897

9. Де-Витт Л. Конница. Вооружение и владение оружием СПб., 1900

10. Плеве П.А. Очерки по истории конницы, СПб., 1889

11. Иванов П.А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней, СПб., 1864

Rusiya imperiyasının Qafqaz uğrunda müharibələrində ordunun böyük rol oynaması “Rusiya ordusu və donanması tarixi” çoxcildliyində daha aydın şəkildə göstərilmişdir.¹

Rusiya ordusu və donanmasının tarixindən bəhs edən əsərin beşinci cildində 1806-1812-ci illər² və 1828-1829-cu illər³ Rusiya-Türkiyə müharibələri, altıncı cildində isə Rusiyanın Qafqazı tutmaq uğrunda İran və Qafqaz xalqları ilə müharibələri⁴ tam təfsilatı ilə, yığcam tarixi stildə əks etdirilmişdir. Əsərin doqquzuncu cildində isə rus donanmasının adı çəkilən müharibələrdə iştirakı işıqlandırılmışdır.

Bir sıra əsərlərdə yalnız Rusiya hərbi hissə və bölmələri deyil, ayrı-ayrı döyüşçülərin və ya zabitlərin işğal prosesində göstərdikləri igidliklər təsvir olunmuşdur. İ.N.Zaxarinin əsəri buna bir misal ola bilər.⁵ Müəllif əsərini iki hissəyə bölür, onun birinci hissəsi Qafqazın qısa tarixi öçerki, təbiəti, tarixi abidələri və iqtisadi vəziyyətini özündə əks etdirmişdir. İkinci hissə isə Qafqaz müharibələri və bu müharibələrdə fərqlənən qəhrəmanların döyüş bacarığı işıqlandırılmışdır. Müəllif burada Qafqaz “qəhrəmanları” Montrezor, A.P.Yermolov, polkovnik Koryagin, Kotlyarevski, general Vlasov, general Passek, sırayı Arxip Osipov və başqalarının döyüş yolunu təsvir etmişdir. İ.N.Zaxarinin əsərində demək olar ki, yeni bir şey yoxdur. Müəllif özünü etiraf edir ki, bu əsəri yazarkən V.A.Pottodan və N.F.Dubrovindən geniş istifadə etmişdir. Müəllif əsərinin bir yerində qeyd edir ki, Bakı heç də könüllü surətdə Rusiya hakimiyyətini qəbul etməmişdir.⁶

Rusiyanın Qafqaz müharibələri tarixində ayrı-ayrı döyüşçülərin hərbi salnaməsi A.L.Qizettinin əsərlərində daha aydın

1. *История русской армии и флота, т. V, VI, XX, М., 1911-1913*

2. *История русской армии и флота, т. V, с. 63-92*

3. *Yenə orada, s. 145-155*

4. *Yenə orada, т. I, с. 5-113*

5. *Захарин, И. Н. Кавказ и его герои. СПб., 1902*

6. *Yenə orada, s. 44*

göstərilmişdir. Müəllif birinci əsərində Qafqaz döyüşçülərinin bir çoxunun həyatını və keçirdiyi döyüş səhnələrini təsvir etmişdir.¹ İkinci əsərdə isə A.L.Qizetti Qafqazın işğalı zamanı Rusiyanın itirdiyi döyüşçü və zabitlərini say tərkibini göstərmişdir.² Burada müəllif etiraf etmişdir ki, Qafqazın Rusiya tərəfindən tutulması tarixinin birinci mərhələsində (yəni 1801-1829-cu illər-M.Ə.). Rusiya qoşunları Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində daha artıq itkilərə məruz qalmışdır.³

Qafqaz döyüşçülərinin qəhrəmanlığı daha başqa bir əsərdə də öz əksini tapmışdır.⁴ Ümumi xarakterli bu əsərdə Zaqafqaziya və Qafqazda vuruşan döyüşçülər, hərbi bölgələr və konkret faktlarla polkların qəhrəmanlıqlarından bəhs olunur. Kitabın tərtib olunmasında ayrı-ayrı müəlliflərin tədqiqat axtarışlarından istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, XIX əsrin sonunda rus tarixşünaslığında imperiyanın ordu quruculuğu sahəsində təkcə V.A.Potto bəhs etməmiş, adı çəkilən və çəkilməyən xeyli salnamə, elmi axtarış xarakterli əsərlər yazılmışdır.

Gürcüstanın Rusiyaya tabe edilməsinin yüz illiyi münasibətilə tərtib edilmiş V.A.Pottonun ümumi redaktəsi ilə nəşr olunmuş çoxcildlik topla problemin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.⁵

Əsərin birinci cildi 1801-ci il hadisələri ilə başlanır və qeyd olunur ki, Gürcüstanın Rusiyaya tabe edilməsi, Zaqafqaziyanın qapılarının imperiyanın üzünə açılmışdır. Əsərdə Rusiyaya birləşdirmək ərəfəsində Gürcüstanın vəziyyəti, birləşdirilmə haq-

1. Гизетти А.Л. Хроника Кавказских войск. Тифлис, 1896

2. Гизетти А.Л. Сборник сведений о потерях Кавказских войск Кавказских войск во время войны Кавказского-карской, персидской, турецкой и в Закавказском крае. (1801-1805). Тифлис, 1901

3. *Yenə orada*, s.78-79

4. *Подвиги Кавказской армии*, СПб., 1879

5. *Утверждение Русского владычества на Кавказе*, т. I, Тифлис, 1901

qında Gürcü çarı XIII Georgi ilə, Rusiya imperatoru I Pavel arasında danışıqlar, Knorinqin birləşdirilmə haqqında 18.04.1801-ci il reskripti,¹ nəhayət, Rusiya Dövlət Şurasının Gürcüstan məsələsində mövqeyi və birləşdirilmə haqqında 12.IX.1801-ci il manifesti² işıqlandırılmışdır. Burada eyni zamanda birləşdirilmədən dərhal sonra yerli əhalinin çarizmin siyasətindən narazılığı da ifadə olunmuşdur. Birinci cildin üçüncü fəslə Knyaz P.D.Sisianovun Qafqaza ali baş komandan təyin olunması hadisəsinin şərhilə başlayır.³ Burada həmçinin onun Qafqazda ilk tədbirləri, gürcü çar ailəsini Moskvaya göndərməsi hadisələri də şərh olunmuşdur.⁴

Nəhayət, Qafqazda Rusiya hakimiyyətinin yaradılmasına həsr olunan əsərin, birinci cildinin dördüncü və beşinci fəsilərində hadisələr Azərbaycanın işğalını əks etdirir. Dördüncü fəsildə Car-Balakən əyalətlərinin ümumi vəziyyəti general Quliyakovun yürüşə hazırlıq, hücum əməliyyatı, Balakənin rus qoşunları tərəfindən darmadağın edilməsi, çarın təslim olması və başqa hadisələr işıqlandırılmışdır.⁵ Beşinci fəsildə Gəncə xanlığının işğalı, Gəncə üzərinə yürüşə hazırlıq, P.D.Sisianovun yürüşə başçılığı, Sisianov-Cavad xan mükəliməsi və şəhərin rus ordusu tərəfindən dağıdılması⁶ hadisələri əks olunmuşdur. Kitabın altı, yeddi, səkkiz, doqquz və onuncu fəsilləri əsasən İmeretiya, Quriya, İrəvan və Osetiyada baş verən hadisələrə həsr olunmuşdur. Lakin onuncu fəslin sonunda Kürəkçay müqaviləsi, Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiya tabeliyinə keçməsi təsvir olunmuşdur.⁷ Kitabın on birinci fəslində rus-İran müharibəsinin Azərbaycan səhnəsi göstərilmişdir.⁸ Burada müharibə nəticəsində dağılan Azərbaycan kəndləri təsvir olunmuşdur.

1. Утверждение Русского владычества на Кавказе, т. I, с. 219

2. *Yenə orada*, s.31-34

3. *Yenə orada*, s.43-44

4. *Yenə orada*, s.50-63

5. *Yenə orada*, s.65-78

6. *Yenə orada*, s.88-89

7. *Yenə orada*, s.194-196

8. *Yenə orada*, s.197-218

Şirvan xanlığının Rusiya tərəfindən tutulması, Bakı üzərinə yürüşə hazırlıq Sisianov-Hüseynqulu xan danışıqları və Sisianovun öldürülməsi hadisələri kitabın on ikinci fəsilində əks etdirilmişdir.¹ On üçüncü fəsildə 1806-cı ildə Zaqafqaziyanın ümumi mənzərəsinin yaradılması ilə yanaşı olaraq Şeki xanlığında istilalara qarşı yerli əhəlinin qiyamı da göstərilmişdir.

Rusiyanın Qafqazda hakimiyyətinin yaradılmasının xronoloji ardıcılıqla əks etdirən əsərin növbəti fəsilə Qudoviçin Qafqaza baş komandan təyin olunması ilə başlanmışdır. Həmin fəsildə Bakı və Quba xanlıqlarının tutulması hadisələri və Qudoviçin Zaqatala yürüşlərinin təsilatı verilmişdir.³

Sonuncu iki fəsildə yenidən rus-iran müharibəsinin gedişi təsvir olunmuşdur. Birinci cildə hadisələr general Tormosovun Qafqaza Ali Baş komandan təyin olunması ilə (1809-cu il) başa çatır.

Rusiyanın Qafqazda öz hakimiyyətini möhkəmləndirilməsinə həsr olunmuş əsərin ikinci cildi Qafqazda Tormosov, Paulinin və Rtişevin baş komandan olduqları 1809-cu ildən 1817-ci ilə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Kitab Rusiya-İran müharibəsinin yeni mərhələsində rus komandalığının vəzifələri, Qudoviç və Tormosovun müharibə planları, İran tərəfin hücumları və sülh danışıqlarına hazırlıq məsələlərinin şərhilə başlanır.⁴

Cildin II-VIII fəsilərində Qərbi Zaqafqaziyada-İmeretiyada, Qara dəniz sahillərində, Quriyada, Kutaisidə, Abxaziyada baş verən hadisələr işıqlandırılmışdır. Kitabın 13,14,15,18,19 və 20-ci fəsiləri də Qərbi Zaqafqaziyada cərəyan edən mühüm tarixi proseslərə həsr edilmiş və regionun ictimai-siyasi vəziyyəti təsvir olunmuşdur.

Kitabın IX-XI-ci fəsiləri yenidən Rusiya-İran müharibəsinin

1. *Утверждение Русского владычества на Кавказе, т. I, с.219-234*

2. *Yenə orada, s.241-242*

3. *Yenə orada, s.251-266*

4. *Yenə orada, c.II, s. 2-18*

ayrı-ayrı cəbhələrindəki hadisələrdən söhbət açır. Burada Rusiya ilə İran arasında sülh danışıqlarının başlanması üçün göstərilən cəhdlər, farsların Qarabağa hücumu, Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya münasibəti, P.S.Kotlyarevskinin hərbi fəaliyyəti, Abbas Mirzənin İrəvan üzərinə hücumu və onun məğlubiyyəti, Qarabağ xanı ilə Tormosovun yazışması, general-mayor Portyaginın hərbi əməliyyatları və müharibənin başqa səhnələri işıqlandırılmışdır.¹

Əsərin ikinci cildinin on ikinci fəslə demək olar ki, başdan-başqa Quba xanlığının Rusiya tərəfindən tamamilə işğal olunmasına həsr olunmuşdur.² Zaqafqaziyanın şərqində müsəlman əhalisinin rus işğal rejiminə qarşı fəallığının güclənməsi, keçmiş Quba xanı Şeyxəli xanın fəallaşması, Şirvanlı Mustafa xanın onunla yaxınlaşması, mayor Levitskinin Bakı tərəfdən şimala hücumu, general-mayor Lisaneviçin Quba əyalətində narazılıqları yatırımağa göndərilməsi və onun Tabasaran istiqamətində hücumları, Şeyxəli xanın Dağıstanın içərilərinə qaçması, əyalətdə vəziyyətin sabitləşdirilməsi və nəhayət Quba xanlığının tamamilə ləğv edilməsi və orada yeni inzibati-idarə sisteminin təşkil olunması kimi hadisələri on ikinci fəsildə öz əksini tapmışdır.

İkinci cildin növbəti üç fəsili yenidən Rusiya-İran müharibəsinin gedişinə həsr olunmuşdur. Bu fəsillərdə müharibə zamanı diplomatik danışıqlar səhnəsi, Abbas-Mirzənin Talışa, Qarabağa və Şəkiyə yeni hücumları, Aslandüz vuruşması, Lənkəran yaxınlığındakı döyüş, general Kotlyarevskinin döyüşlərdə yaralanması və müharibə səhnəsindən uzaqlaşması və başqa hadisələr öz əksini tapmışdır.³

İkinci cildin sonuncu fəslində Rusiya-İran müharibəsinin ba-

1. *Утверждение русского владычества на Кавказе. т. II, с. 151-205*

2. *Yenə orada, s. 207-224*

3. *Yenə orada, s. 427-501*

şa çatması və Gülüstan sülhü təsvir olunmuşdur.¹ Burada Gülüstan sülhü ümumi şəkildə şərh olunmuş və əsas şərtlər konkret olaraq göstərilmişdir. “1813-cü il oktyabrın 12-də Gülüstan sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarını əbədi olaraq Rusiyaya birləşdirdi”.² Əsərdə sülh müqaviləsinin bağlanmasına Rusiyanın Zaqafqaziyada öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət verilmişdir.

İkinci cilddəki hadisələr Rtişevin baş komandan vəzifəsindən azad olunması və A.P.Yermolovun bu vəzifəyə təyin olunması ilə başa çatır.

Rusiyanın Qafqazda siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə və bu hakimiyyətin bərqərar olmasına aparən yollardan bəhs edən əsərin üçüncü cildinin hər iki hissəsi 1816-1826-cı illərdə-A.P.Yermolovun baş komandan olduğu dövrdə Qafqazda baş verən ictimai-siyasi proseslərdən bəhs edir.³

Bu cildə əsasən Şimali Qafqazda və Qara dəniz sahillərində baş verən hadisələr əks olunmuşdur. Kitabda Şimali Qafqaz xalqlarının-çəçenlərin, çərkəzlərin, karaçayların, avarların, adıgeylərin və başqalarının rus hərbi qüvvələrinə qarşı apardıqları inadlı mübarizədən söhbət açılır. Qara dəniz sahilləri və Kuban çöllərində yaşayan xalqların şapsuqların və abxazların ruslarla mübarizəsi kitabda xüsusi qeyd olunmuşdur. Üçüncü cildə Azərbaycanada baş verən hadisələrə az da olsa yer verilmişdir. Burada, Qafqaz baş komandanlığı tərəfindən Şəki və Qarabağ xanlıqlarının ləğv edilməsi, Rusiya dövlətinin Zaqafqaziyada öz inzibati hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi kimi qiymətləndirilmişdir.

1. *Утверждение русского владычества на Кавказе. т. III, ч 1-2, Тифлис, 1904 г. 501-508*

2. *Yenə orada, c. 506*

3. *Yenə orada, c. 506*

Dördüncü cildin birinci hissəsi başdan-başa ikinci Rus-İran müharibəsinə həsr olunmuşdur.¹ Burada 1813-cü il Gülüstan sülh müqaviləsindən Rusiyanın İranla münasibətləri və müharibənin səbəbləri ilk fəsillərdə verilmişdir. Sonrakı fəsillərdə hərbi əməliyyatlar bütün təfsilatı ilə işıqlandırılmışdır.

Dördüncü cildə Rusiya-İran müharibəsinin əsas iştirakçıları olmuş bir-sıra rus general və zabitlərinin fəaliyyətinə də geniş yer verilmişdir. Knyaz Mədətovun Azərbaycanda yerli əhaliyə tutduğu divan, əsərdə rus silahının bu müsəlman ölkəsində möhkəmlənməsi naminə aparılan tədbir kimi qiymətləndirilmişdir.²

Kitabın sonuncu fəslində sülh danışıqları təsvir olunmuşdur. Sülh danışıqlarına ən real yol Deh-Xarqandan başlanmışdır. Lakin bu danışıqlar İran tərəfin günahı ucbatından pozulmuşdur. Ona görə də İran şahı Fətəli şahla, vəliəhd Abbas Mirzə arasında narazılıq baş vermişdir.³ Lakin rus ordusunun qələbələri Abbas Mirzəni yeni danışıqlara başlamağa vadar etdi. “Miyanə şəhərindən qırx üç verst məsafədə, Təbriz yolu üstündə kiçik Türkmənçay kəndi yerləşirdi. Məhz bu kiçik kəndin adı uzun zaman tarixdə yaşamaq hüququ aldı. Burada fevralın 9-dan 10-a keçən gecə Rusiya və İran arasında əbədi sülh imzalandı.⁴

Kitabın sonunda, Türkmənçay sülhündən sonra Cənubi Azərbaycandan erməni əhalisinin köçürülməsi faktına toxunur. “Beləliklə, bundan sonra Azərbaycanın Xoy və Urmiya şəhərindən Rusiyanın yeni vilayətlərinə köçürülmə başlandı. 1828-ci ildə ümumi sayı 40 min nəfərdən artıq olan 8249 ailə köçürülmüşdür. Elə o vaxtdan yeni yaranmaqda olan Erməni vilayəti üçün xüsusi gerb təsis olundu”.⁵

1. *Утверждение русского владычества на Кавказе. т. IV, с. ч. I, Тифлис, 1906*

2. *Yenə orada, s. 177-179*

3. *Yenə orada, s. 313*

4. *Yenə orada, s. 315-316*

5. *Yenə orada, s. 319*

Dördüncü cildin ikinci hissəsi isə tamamilə 1828-1829-cu ilə baş vermiş Rusiya-Türkiyə müharibəsinə həsr olunmuşdur.¹ Kitabda Türkiyə ilə diplomatik əlaqələrin pozulmasından başlamış, Ədirnə sülhünə qədər olan bütün hadisələr tam təfsilatı ilə təsvir edilmişdir. Cildin tərtibçisi V.A.Potto müharibə başlamışdan əvvəl Asiyada türk qüvvələri və Gümrüdə yerləşən rus qüvvələri haqqında məlumat verir. Kitabda yazılardan belə məlum olur ki, rus-türk müharibəsi ərəfəsində baş komandan İ.F.Paskeviçin sərəncamında 52 piyada batalyonu, II süvari eskadronu, 17 kazak polku və 144 qurğu var idi.² Bunlardan 37 piyada batalyonu, 3 süvari və 10 kazak polku hələ də Cənubi Azərbaycan ərazisində saxlanmışdır.³ Bundan başqa qeyd olunur ki, müharibə cəbhəsindən ərzaq daşımaq üçün Şərqi Zaqafqaziya yolu bərpa edilirdi.⁴ Deməli, Rusiya bu müharibəni artıq öz yeni müstəmləkələri hesabına aparırdı. Çünki, əsərdə sonra göstərilmişdir ki, tezliklə Qarabağdan, Şirvandan, Salyandan və Xəzər sahillərindən ərzaq və başqa hərbi sursat dolu arabalar yolları doldurmuşdular.⁵ Kitabda daha sonra müharibənin başlanması və gedişi təsvir olunmuş, müharibədə fərqlənən ayrı-ayrı rus general və zabitlərinin həyat bioqrafiyasına geniş yer verilmişdir.

Əsərin sonunda Ədirnə sülhü və onun Rusiya imperiyası üçün mühüm əhəmiyyətlərindən danışılır. Müqavilə Rusiyanın Dunay cəbhəsindəki ordusunun baş komandanı qraf Dibiç tərəfindən imzalanmışdır. Rusiyanın Zaqafqaziyani tutmasını da təsdiq edən bu müqavilə bağlanan kimi Qafqaz cəbhəsinə də göndərilmişdir.⁶

1. *Утверждение русского владычества на Кавказе. т. IV, ч. II, Тифлис, 1908*

2. *Yenə orada, s. 13*

3. *Yenə orada, s. 13*

4. *Yenə orada, s. 16*

5. *Yenə orada, s. 17-18*

6. *Yenə orada, s. 527-528*

Rusiyanın Qafqazda öz hakimiyyətinin möhkəmləndirmək yollarını açıb göstərən çoxcildli əsərin nəhayət, on ikinci cildi artıq imperiyanın apardığı hərbi əməliyyatlara deyil, çarizmin tutduğu regionda öz ümumi-idarə aparatının yaratmağından bəhs edir.¹ Kitabda Gürcüstanın hakimiyyətini qəbul etdiyi vaxtdan başlayaraq imperiyanın yeni-yeni ərazilər tutduqca orada öz idarə aparatını yaratmasından danışılır.²

Gürcüstan Rusiya tərkibinə daxil edildikdən sonra orada müvəqqəti idarə sistemi, sonra Gürcüstan əyaləti yaradılmışdır. Gəncə xanlığı işğal olunduqdan sonra xanlığın ərazisində Yelizavetpol dairəsi yaradılmışdır. Həmin dairə Gürcüstan əyalətinə tabe etdirilmişdir. Dairə komendant tərəfindən idarə olunurdu. Komendant öz hakimiyyətini şəhərdə saxlanılan rus qarnizonunun köməyi ilə həyata keçirirdi. Hərbi, siyasi, mülki və maliyyə işlərinə komendant özü baxırdı.³ 1906-cı ildən sonra Yelizavetpol dairəsində Rusiya qəza idarəçiliyi tətbiq olunmuşdur.

Kitabda daha sonra Quba, Bakı və Dərbənd xanlıqlarının ləğvi və bunun əvəzində onların əyalətə çevrilib komendantın hakimiyyətində birləşdirilməsi əks olunmuşdur. Artıq yuxarıda adı çəkilən ərazilərin təcrübəsi bu xanlıqların idarə məsələsində Rusiyanın müvəffəqiyyət qazanmasına kömək etdi.⁴

Topluya A.P.Yermolov dövründə Zaqafqaziyada inzibati hakimiyyət strukturlarının yaradılmasının daha da sürətləndirilməsi qeyd olunur. “Şəkili İsmayıl xanın ölümündən sonra (24.VII.1819) və həmçinin Şirvanlı Mustafa xanın (19.VIII.1820) və Qarabağlı Mehdiqulu xanın (21.XI.1822)

1. Утверждение русского владычества на Кавказе. (Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича), т.XII. Тифлис 1901.

2. Görünür toplusunun 1-ci cildi ilə 12-ci cildi eyni vaxtda tərtib olunub çap olunmuşdur. Çünki 2-ci, 3-cü və 4-cü cildlər sonrakı illərdə nəşr olunmuşdur.

3. Yəni orada, s. 47-48

4. Yəni orada, s.89

qaçmasından sonra Yermolov həmin xanlıqları dərhal ləğv etdi və əyalətə çevirdi. Orada rus idarəçiliyini bərqərar etdi".¹ Yelizavetpolun idarəçiliyində də kiçik dəyişikliklər baş verdi. 1824-cü ildə şəhərdə 7 min əhalisi olan 1500 ev var idi. Şəhər iki hissəyə və dörd kvartala bölünərək, orada şəhər polisi yaradıldı.² 1826-cı ilin iyulun 27-də İranla müharibənin yenidən başladığı dövrdə şəhərin müsəlman əhalisi üsyan qaldırdı və polislər tərəfindən darmadağın edildi.³

Əsərdə daha sonra İ.F.Paskeviç, baron Rozen, general Qolovin və Neydqard, knyaz M.S.Vorontsov, general Muravyov və Feldmarşal Baryatinskiyin dövrlərində Zaqafqaziyada idarəçilik məsələlərinə dair külli miqdarda qiymətli material verilmişdir. Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında rus idarəçiliyinin yaradılması, Talış xanlığında idarə aparatının qurulması əsərdə aydın göstərilmişdir.

Kitabda həmçinin Türkmənçay sülhündən dərhal sonra Zaqafqaziyada erməni əyalətinin yaradılması da öz əksini tapmışdır. Burada müsəlman İranla sərhəddə erməni əhalisini toplamaq (əlbəttə ki, İrandan köçürmək şərti ilə) və erməni əyalətini yaratmağın vacibliyi dəfələrlə qeyd olunmuşdur.⁴

Kitabda eyni zamanda Cəf-Balakən vilayətlərində öz hakimiyyət qurumlarını yaradarkən Qafqaz komandanlığının qarşısına çıxan çətinliklər əks olunmuş və qeyd edilmişdir ki, azad icmalar formasında yaşamağa öyrəmiş yerli əhali, indi rusun möhkəm idarəçiliyə əsaslanan hakimiyyəti ilə barışa bilmir və tez-tez üsyan qaldırırdılar, bu isə hökuməti məcbur edirdi ki, idarə aparatı yaradarkən yerli əhalinin rəyi hesablansın.⁵

Əsərdə M.Ş.Vorontsovun dövründə, Qafqazda bütün Rusiya

1. Утверждение русского владычества на Кавказе. т. XII. с. 129

2. *Yenə orada*, s. 125

3. *Yenə orada*, s. 126

4. *Yenə orada*, s. 245-254

5. *Yenə orada*, s. 268-271

imperiyasının idarə sisteminə uyğun orqanlarının yaradılması geniş əks olunmuşdur. Tiflis, Kutaisi, Şamaxı, Dərbənd və İrəvan quberniyalarının yaradılması, ağaların, bəylərin və başqa torpaq sahiblərinin hüquqlarının onlara qaytarılması haqqında 40-cı il reskriptləri, Zaqatala dairəsinin yaradılması və başqa məsələlər bütün təfəsilatı ilə təsvir olunmuşdur. Bu kitabı Rusiya imperiyasının Zaqafqaziya müstəmləkəsini yaratmaq yollarını, bu yoldakı maneələri, çətinlikləri və müqavimətləri, eyni zamanda Rus müstəmləkə siyasətini özündə əks etdirən bir güzgü adlandırmaq olar.

Rusiyanın Qafqazda torpaqları tutduqca orada öz idarə sistemini yaratmasına dair yazılmış daha bir böyük əsərin adını çəkmək olar. Bu əsəri Qafqaza dair bir-neçə tədqiqat işinin müəllifi olan S.Esadze yazmışdır.¹ S.Esadze öz əsərində hərbi əməliyyatları deyil, bu hərbi əməliyyatlar nəticəsində işğal olunmuş torpaqlarda idarə sisteminin yaradılmasından bəhs etmişdir. Digər müəlliflər kimi S.Esadze də Rusiyanın Qafqazı tutmağa başlamasını I Pyotr-un Xəzərətrafi bölgələrə yürüşləri ilə bağlamış və bu sahədə real addım kimi Gürcüstanın Rusiyaya tabe olmasını götürmüşdür. Müəllif Gürcüstanda Rusiyanın müvəqqəti idarə təşkil etməsini və sonra da tabe olmuş ərazinin Rusiyanın bir vilayəti kimi idarə olunmasını qeyd edir. Sonra S.Esadze Gəncə xanlığının ləğv edilməsi, onun yerinə Yelizavetpöl dairəsinin yaradılmasından bəhs edir. Müəllif göstərir ki, bütün hakimiyyət dairə komendantının əlində cəmlənmişdir.

Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiya tabeliyinə keçməsinə təşkil edən Kürəkçay müqaviləsi S.Esadzenin əsərində ötəri verilmişdir. Müəllif təkcə onu qeyd etmişdir ki, bu xanlıqlar öz xanları ilə Rusiya hakimiyyətini qəbul etdikləri üçün hökumət burada yerli idarəçilik strukturlarını saxlamışdır.²

1. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, т.I-II, Тифлис, 1907

2. Yenə orada, c. 1, s. 31

S.Esadze işğal dövründə (1801-1828) Zaqafqaziyada rus idarəçiliyinin yaradılmasına çox az yer vermiş və hadisələri ötrəi olaraq təsvir etmişdir. Çünki müəllif Rusiyanın əsas inzibati orqanlarının Zaqafqaziyada əsil fəaliyyəti dövrünü 1829-cu il rus-türk müharibəsi başa çatdıqdan sonra yaradıldığını qeyd edirdi. S.Esadzeyə görə 1829-cu ildən Zaqafqaziyanın inzibati bölgü sistemi aşağıdakı kimi idi.

1. Gürcüstan (6 qəza)

2. Beş tatar distansiyası (Borçalı, Qazax, Şəmşəddil, Pambək və Şuragöl)

3. Yeddi əyalət: Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd, Axalsıx.

4. Dörd vilayət: İmeretiya, Minqreliya, Quriya və Ermənistan.

5. Talış xanlığı

6. Car-Balakən azad icmaları əsasında yaradılmış Car-Balakən vilayəti.

Yuxarıdakılardan əlavə Rusiyanın nəzarəti ilə müstəqil idarə olunan ərazilər: Abxaziya və Svanetiya, Dağıstanda: Tarki şamxallığı, Qazıqumux, Avar və Mehdiqulu xanlıqları.¹

S.Esadzenin əsərində Zaqafqaziya idarəçiliyini qurmaq üçün Peterburq hökumətinin otuzuncu illərdə göstərdiyi fəaliyyət əks etdirilmiş və bir neçə layihənin adı çəkilmişdir. Burada Zaqafqaziyanın idarə olunmasına dair Paskeviçin layihəsini, 1837-ci ildə imperator I Nikolay tərəfindən Tiflisə göndərilmiş hökumət komissiyasının sədri senator baron Qanın layihəsi ilə müqayisə edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, Qan layihəni Qolovin, Rozen və Kiselyovun köməyi ilə tərtib etmişdir. Bu layihə 1841-ci ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi.² Zaqafqaziyanın yeni idarə olunmasına görə orada aşağıdakı inzibati bölgü həyata keçirildi:

1. *Ecadze.C. Göstərilən əsəri, s.65*

2. *Yenə orada, s.72*

1. Gürcüstan-İmeretiya quberniyası (Burada iki qəza və bu qəzalarda cəmi 44 sahə var idi)

2. Xəzər vilayəti (mərkəzi Şamaxı, 7 qəza)

3. Dərbənd və Quba qəzaları yerli şərtlərlə Dərbənd hərbi dairə rəisinə tabe edildilər.

4. Abxaziya-Minqreliya və Svanetiya-Rusiya nəzarəti altında öz müstəqil idarəçiliyini saxlamışdılar.

Bütün Zaqafqaziya ölkəsinin başçısı, general-qubernator hüquqlarına malik olan Qafqaz Korpusunun baş komandanı idi.¹ S.Esadze daha sonra Qafqaz canişinliyinin yaradılmasını qeyd etmişdir.

S.Esadzenin əsərində 1846-1847-ci illərin aqrar islahatlarına da geniş yer verilmişdir.² Müəllif qeyd edir ki, 1846-cı il 6 dekabr reskriptləri bir sıra çətinliklər yaratsa da (torpaqları əlindən alınmış ağalar və bəylərin, torpaq hüquqları özlərinə qaytarılmışdır) Rusiyanın müsəlman ali zümrələri arasında özünə dayaq tapmaq üçün, onu həyata keçirməsi vacib idi.³

S.Esadze əsərinin II cildi əsasən XIX əsrin ikinci yarısında rus hökumətinin Qafqazda yaratdığı idarə aparatının təkmilləşdirilməsindən bəhs edir.⁴ Burada əsas diqqət yenicə tutulmuş Şimali Qafqaz regionuna verilmişdir. S.Esadze xronoloji ardıcılığa bir o qədər riayət etməsə də əsərdə hadisələrin 1881-ci ilədək əks olunduğu müşahidə olunur. Hətta müəllif 1881-ci ildə Qafqaz əhalisinin say və milli tərkibi haqqında məlumat da dərc etdirmişdir.⁵

Əsərin sonunda sənət və materiallardan ibarət əlavələr verilmişdir.

Rusiyanın Qafqazı işğal etmək məqsədi ilə orada apardığı müharibələri ümumi şəkildə ilk dəfə göstərməyə çalışan mü-

1. *Ecadze.C. Göstərilən əsəri, s.75-76*

2. *Yenə orada, s. 529-530*

3. *Yenə orada, s. 534*

4. *Yenə orada, c. II*

5. *Yenə orada, s. 308*

əllif V.E.Romanovski olmuşdur.¹ Oxuduğu mühazirələrin məcmu nəşrindən ibarət olan V.E.Romanovskinin əsərində Rusiyanın 1801-ci ildən 1859-cu ilədək Qafqazı işğal etmək məqsədilə apardığı müharibələr təsvir olunmuşdur. Əsərinin birinci fəsilinin (daha doğrusu birinci mühazirə-M.Ə.) V.E.Romanovski Qafqazın coğrafi mövqeyi, əhalisi və qısa tarixinə həsr etmişdir. Burada o, Qafqazın tutulması ilə Əlcəzairin tutulması ilə (fransızlar tərəfinə) müqayisə edir. Sonra Rusiyanın Qafqazı işğal etmək üçün başladığı müharibələrin səbəblərini araşdırmağa çalışır.

Əsərin ikinci fəslində 1801-1812-ci illərdə baş verən hadisələri əks etdirir. Müəllif burada Gürcüstanın Rusiyaya təbə edilməsi, İran və Türkiyə ilə Zaqafqaziyada ilk müharibələr, Sisianovun fəaliyyəti, general Koryaginın Qarabağa yürüşləri, Kotlyarevskinin fəaliyyəti və nəhayət Aslandunüz vuruşması haqqında yazır.² Hadisələrin təsvir olunması epizodik xarakter daşınması ilə fərqlənir. V.E.Romanovski bir çox hadisələrin ancaq adını çəkir və təfəsilatına varmır.

Əsərin üçüncü fəslində 1812-1829 cu illəri əhatə edir. V.E.Romanovski burada Gülüstan sülh müqaviləsi, İran və Türkiyə ilə ikinci müharibə, Rtişev, Yermolov və Paskeviçin Qafqaz fəaliyyətini qısaca olaraq şərh edir.³ V.E.Romanovski qeyd edir ki, Gülüstan müqaviləsindən dərhal sonra Zaqafqaziyada sakitliyi bərqərar etmək mümkün olmadı.⁴ Bu iş Yermolova nəsib oldu. 1816-cı ildən 1826-cı ilədək on illik bir dövrdə "Zaqafqaziyada həyəcanlı günlərdən sonra sakitlik əldə olundu".⁵ V.E.Romanovskinin fikrincə 1826-cı ildə İranın Zaqafqaziyaya qəfil hücumu bu sakitliyi pozdu.⁶ Lakin bu müharibələr Rusiya üçün parlaq qələbə ilə başa çatdı.⁷

1. Романовский.В.Е. Кавказ и кавказская война. СПб., 1860

2. *Yenə orada*, s.55-113

3. *Yenə orada*, s. 117-170

4. *Yenə orada*, s. 121

5. *Yenə orada*, s. 123

6. *Yenə orada*, s. 124

7. V.E.Romanovski *Türkiyə ilə müharibəni də nəzərdə tutur.*

7. Романовский.В.Е. Кавказ и кавказская война. с.126

İran və Türkiyə Zaqafqaziyaaya olan ümidlərini birdəfəlik itirdilər və onlar regionda öz keçmiş hakimiyyətlərini bərpa etməkdən məhrum edildilər.¹

V.E.Romanovskinin əsərinin IV-X fəsilləri başdan-başa Qafqaz dağlılarının Rusiyaya qarşı mübarizəsinə, Rusiyanın Şimali Qafqazda apardığı müharibələrə həsr olunmuşdur.

Əsərin sonunda V.E.Romanovski Zaqafqaziya əhalisinin sayına dair əlavə statistik materiallar vermişdir.

Rusiyanın Zaqafqaziyanın işğalı probleminə V.E.Romanovski digər əsərində də toxunmuşdur. Gürcüstanın tarixindən bəhs edən əsərində hadisələr əslində 1801-ci il, Gürcüstanın Rusiyaya tabeliyinə keçməsi dövründən sonra cərəyan edir.² Müəllif Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsinə böyük əhəmiyyət verir və göstərir ki, bununla rus silahı Zaqafqaziyaada özünə istinadgah nöqtəsi əldə etmişdir. V.E.Romanovski bu əsərində də hadisələri öləri təsvir etmiş və ümumiliyə daha çox meyl etmişdir. Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğalına isə tarixi qanunauyğunluq kimi baxmışdır.

Ümumi əsərlər sırasında M.Ostraqorskinin əməyini də əlavə etmək olar.³ M.Ostraqorski əsərində Rusiyanın Qafqazı tutmasının bütün tarixini icmal formasında əks etdirmişdir. Öz kiçik əsərinin tən yarısını o. Qafqazın coğrafi, təbii şəraiti, əhalisi və əhalinin məşğuliyyətinə həsr etmişdir. Sonra 1801-ci il Gürcüstanın tabe edilməsi təsvir olunmuşdur. M.Ostraqorski Qafqaz müharibələrinin ilk aparıcıları kimi Sisianov və Kotlyarevskinin adını qeyd edir.⁴ Müəllif rus ordusunun döyüş qüvvəsini yüksəklərə qaldıraraq yazırdı: "İranlılarla müharibə zamanı mayor Montrezorun başçılığı ilə rusların 110 nəfərlik dəstəsi 6 minlik

1. Романовский В.Е. Кавказ и кавказская война, с.126

2. Романовский В.Е. Очерки из истории Грузии, Тифлис, 1902

3. Острагорский М. Завоевание Кавказа (1801-1864). Рассказ из Отечественной истории, СПб., 1880

4. Yenə orada, s.17

ordu ilə üz-üzə gəlir. Mayor qaçmaqdan ölməyi üstün tutur, bütünü dəstə həlak olur, lakin təslim olurlar”.¹ Başqa bir yerdə M.Ostraqorskiy yazır: “1812-ci ildə Kotlyarevski 2000 nəfərlik əsgərlə farsların 30 000 ordusu üzərinə hücumu keçmiş və onları məğlubiyyətə uğrartmışdır”.²

M.Ostraqorski öz əsərində xronoloji ardıcılığa riayət etmiş və konkret olaraq Gülüstan sülhü, Yermolovun fəaliyyəti, ikinci rus-iran müharibəsi, Ədirnə sülh müqaviləsi və nəhayət, Şamil hərəkətindən bəhs etmişdir. O, öz əsərində A.P.Yermolov və İ.F.Paskeviçin həyat fəaliyyətinə geniş yer vermişdir. Zaqafqaziyanın zəngin torpaqlarının Rusiyanın olmasında Yermolova minnətdarlıq ifadə etmişdir.

Rusiyanın Qafqazı işğal etməsindən ümumi bəhs edən əsərlərdən biri də A.A.Kasparinin 1903-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabdır.³ A.A.Kasparinin əsəri ədəbi-bədii formada yazılmış və kitabda Qafqazın təbiəti daha çox təsvir olunmuşdur.

Əsərin ilk oçerkləri Qafqazın ümumi coğrafiyasına həsr olunmuşdur. Sonra Gürcüstanın tarixinə qısa səyahət edilmiş və Rusiyaya birləşdirilməsi təsvir edilmişdir. Növbəti oçerklərdə müəllif Rusiyanın Zaqafqaziya siyasətini açıqlamağa cəhd göstərmiş və tarixi əlaqələrə geniş yer vermişdir. A.A.Kaspari yazırdı: “Rusiya uzun müddət Qafqazı ələ keçirmək üçün çalışmışdır. İlk böyük cəhd I Pyotr tərəfindən göstərilmiş və nəhayət uzun illərin gərgin və ağır müharibələrindən sonra Rusiya bu gözəl diyara sahib olmuşdur.”⁴ A.A.Kasparinin əsəri bədii təsvir vasitələri ilə yazıldığı üçün burada, Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələr zəif işıqlandırılmışdır. Müəllif prosesin gedişi ilə deyil, nəticəsi ilə daha çox maraqlanmışdır. “İndi isə bu gözəl diyarda rus qoşunları (ruslar, rus ordusu) sahib olublar”

1. *Острагорский М. Göstərilən əsəri, s.17*

2. *Yenə orada, s.19*

3. *Каспару А.А. Покоренный Кавказ (Очерк). СПб., 1904*

4. *Каспару А.А. Yenə orada, s.4-5*

Rusiyanın Qafqazı işğal etməsinin ümumi təsviri P.İ.Kovalevskinin əsərində əks olunmuşdur,¹ P.İ.Kovalevski Rusiyanın bütün Qafqazı zəbt etmək məqsədilə, apardığı altmış illik müharibələrin qısa tarixi öçerkini vermişdir. V.A.Pottonun Qafqaz müharibələrinə həsr etdiyi əsərləri görünür o dövrün tarixşünashlığında dərin iz buraxmışdır. Belə ki, öz əsərinin müqəddiməsində P.İ.Kovalevski etiraf etmişdir ki, onun əsəri üçün əsas mənbə “sevimli və hörmətli general V.A.Pottonun ölməz əsəri” olmuşdur.³

P.İ.Kovalevskinin əsərinin ilk əvvəlində Qafqazı tutmağın Rusiya üçün böyük itkilərə səbəb olduğunu etiraf etmişdir. Müəllif əsəri belə başlayır: “Rusiyanın Qafqazı işğal etməsini canlı yazmaq lazımdır. Rusiya bu yolda neçə-neçə insan, saysız-hesabsız döyüş vasitələri, külli miqdarda pul itirmişdir”.⁴ Sonra müəllif qeyd edir ki, təəssüf ki, bunları hamı bilmir, çünki bu müharibələr çox zəif öyrənilmişdir. V.A.Pottonun əsəri həm həcmcə həm də qiymətdə çox böyükdür. Ona görə hamı onu oxuya bilmir. General Dubrovinin klassik əsəri⁵ də həmçinin nadir tapılan kitablardandır. Bu məsələ ilə əlaqədar başqa yerdə ya ayrı-ayrı məqalələrdə rast gəlirik, yaxud da az yayılmış nəşrlərdə görürük. Ona görə də Rusiyanın Qafqazı işğalına dair hamının oxuya biləcəyi bir əsər yaratmaq lazım idi”.⁶

P.İ.Kovalevskinin “Hamının oxuya biləcəyi əsər”ində Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən, şimali Qafqazda müharibə başa çatanadək bütün hadisələr konkret və yığcam formada

1. Ковалевский.П.И. Завоевание Кавказа Россией (исторический очерк) СПб., 1913

* P.İ.Kovalevski V.A.Pottonun “Кавказская война...” əsərini nəzərdə tutur.

3. Ковалевский.П.И. Завоевание Кавказа Россией. с.5

4. Уенә оғада.

5. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе

6. Ковалевский.П.И. Завоевание Кавказа Россией, с.5

verilmişdir. Başqa müəlliflər kimi P.İ.Kovalevski də Gürcüstanın Rusiyaya tabe edilməsini bütün Zaqafqazıyanı ələ keçirmək üçün açar hesab edirdi. lakin P.İ.Kovalevski etiraf etmişdir ki, Rusiya ordusu müsəlman əyalətlərini tutduqdan sonra Sisianov Gəncə xanlığı üzərinə hərəkət etməyi qərara aldı. Lakin Sisianov başa düşürdü ki, bu iş bir az çətin başa gələ bilər. Çünki, artıq o, Car-Balakən əhalisinin qoçaqlığı haqqında məlumat almışdır”.¹

Gəncə xanlığının işğalı məsələsinə gəldikdə P.İ.Kovalevski işğal prosesində 1750 gəncəlinin öldüyünü və 17724 nəfərin əsir alındığı haqqında məlumat verir.² Müəllif bu rəqəmləri V.A.Pottodan götürmüşdür.³

P.İ.Kovalevski birinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması haqqında da öz fikrini konkret bildirmiş və qeyd etmişdir ki, İran Rusiyanın Zaqafqaziyada gördüyü işlərə mane olmaq istəyirdi.⁴ P.İ.Kovalevski sonra da müharibə zamanı “xırda tatar xanlıqları”⁵ ilə Rusiyanın münasibətlərindən bəhs edir. Kürəkçay müqaviləsi, Şirvan xanlığı ilə münasibətlər, Sisianovun Bakıda öldürülməsindən söhbət açır.

P.İ.Kovalevski general Qudoviç və Tormosovun baş komandan olduqları dövrü, bu dövrdə Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələri gedişindən ətraflı surətdə bəhs etmişdir. Burada o, Quba, Bakı və Şirvan xanlıqlarının işğalını təsvir etmişdir. Adı çəkilən əsərdə Gülüstən müqaviləsinə çox kiçik yer vermiş və onun ancaq ikinci maddəsi əks olunmuşdur.⁶

P.İ. Kovalevskinin əsərində A.P.Yermolovun baş komandan olduğu dövrə də geniş yer verilmişdir. Lakin müəllif burada

1 Ковалевский.П.И. Завоевание Кавказа Россией, с.86

2. Yenə orada. s. 88

3. Потто.В.А. Кавказская война... т.1, ч.III, с.330

4. Ковалевский.П.И. Завоевание Кавказа Россией, с.98

5. Yenə orada. s.123

6. Yenə orada. s.183

A.P.Yermolovun işğal olunan ərazilərdə müstəmləkə idarəçiliyi yaratmasından deyil, əsasən Şimali Qafqazdakı döyüşlərdən daha çox bəhs etmişdir. Onun əsərinin bu fəslı V.A.Pottonun əsərinin ikinci cildini konspektləşdirilmiş formasını xatırladır.

P.İ.Kovalevskinin əsərində ikinci Rusiya-İran müharibəsi haqqında da konkret fikirlər irəli sürülmüşdür. Burada da, müəllif birinci müharibədə olduğu kimi bütün günahın İran tərəfdə olduğunu qeyd edir. Daha sonra P.İ.Kovalevski qısaca olaraq rus-türk müharibəsini təsvir edir. Türkmənçay müqaviləsinə gəldikdə isə müəllif onu rus silahının Zaqafqaziyada parıltısı kimi qiymətləndirmişdir. Əsərin qalan hissəsinin P.İ.Kovalevski Şamil hərəkəti ilə Rusiyanın Zaqafqaziyada öz müstəmləkə aparatını yaratması mərhələsinə həsr etmişdir.

Digər rus tarixçiləri kimi P.İ.Kovalevski də öz əsərində ermənilərə böyük rəğbət bəslədiyini göstərir. O, yazırdı: “Rusiya həmçinin erməniləri müdafiə etməli idi. Hər şeydən əvvəl ona görə idi ki, ermənilər xristian idi, sonra da ki, onlar “ağıllı, əməksevər, işbilən, regionun əkinçilik və sənayesini öz əllərində saxlayan adamlardır. Ermənilər Rusiyaya nə qədər meyl göstərilərsə, Rusiya da erməniləri bir o qədər sevməlidir. Ermənilər əsasən İran və Türkiyə ərazisində yaşayırdılar. Zaqafqaziyayı tutduqdan sonra “Rusiya onları öz yeni tutduğu torpaqlara köçürməyə imkan tapdı”.¹ İkinci rus-İran müharibəsindən bəhs edərkən müəllif qeyd edir ki, tatarlar dəstə yığıb ruslara qarşı vuruşurdular, ermənilər isə 1500 nəfərlik dəstə ilə Rusiyaya tərəf keçildilər.² Ümumiyyətlə, P.İ.Kovalevski əsərini N.F.Dubrovin və V.A.Pottonun əsərinin konspektləşdirilməsi kimi qiymətləndirmək olar. Əsər daha bir dəfə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuşdu.³

1. Ковалевский.П.И. Завоевание Кавказа Россией, с.80-81

2. Yenə orada. s.243

3. Ковалевский.П.И. Кавказ, т.І.І.История завоевание Кавказа Россией СПб., 1915

Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı onun Qafqazda möhkəmlənməsinə dair çoxcildlik əsər nəşr olunduqdan sonra, geniş oxucu kütləsi üçün yığcam əsərlər də nəşr olunurdu. Belə əsərlərdən biri 1911-ci ildə Sankt-Peterburqda çapdan çıxmışdır.¹ Bu əsərdə hadisələr konkret faktlar üzərində qurulmuş və ayrı-ayrı məsələlər nəql olunmuşdur. Başqa ümumi xarakterli əsərlər kimi burada da Rusiyanın Qafqaza ekspansiyası I Pyotrün dövründən götürülmüşdür. Hadisələr Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə daha da aydın təsvir olunur və imperiyanın siyasəti daha aydın izah olunur. Əsərdə, 1802-ci ildən Qafqazın baş komandanı təyin olunmuş general Sisianovun dili ilə Rusiya dövlətinin başlıca məqsədi göstərilmişdir. Sisianov deyirdi ki, biz bu əraziləri tutmaq üçün öz torpaqlarımıza çevirmək üçün bura gəlmişik. Ona görə də lazım gələrsə bizim planlarımıza müqavimət göstərənlərin hamısını tamamilə qılıncdan keçirib məhv edəcəyik”.² Əsərdə Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri ilə yanaşı, Azərbaycan xanlıqlarının da tədricən Rusiya tərəfindən zəbt olunması bütün açıqlığı ilə göstərilmişdir.

Hadisələrin demək olar ki, eynilə əks olunması daha bir ümumi xarakterli əsərdə özünü göstərir.³ Lakin, burada problemləli hadisələr daha konkret əks etdirilmişdir. Hər iki əsərdə Rusiyanın Qafqaz və o cümlədən Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi açıq formada göstərilmişdir.

Rusiyanın Qafqazda apardığı işğalçı müharibələr və bu müharibələrin nəticəsində bütün Qafqaz bölgəsinin zəbt edilməsi XIX əsrin ikinci yarısı müəlliflərdən R.A.Fadeyevin əsərlərində də öz əksini tapmışdır.⁴

V.Vişniskinin əsərində Qafqazın coğrafi mövqeyi haqqında məlumatla yanaşı, onun hərbi-tarixi təsvirinə də geniş yer veril

1. *Очерки покорения Кавказа*, СПб., 1911

2. *Yenə orada*, s.67

3. *Конспект по истории покорений Кавказа*, Вильно, 1914

4. *Фадеев Р.А. Шестьдесят лет Кавказской войны*, Тифлис, 1860

mişdir.¹ Müəllif Qafqazın döyüş üçün yararlı olan bölgələrindən söhbət açır. Müəllif Qafqazın döyüş üçün yararlı olan bölgələrindən söhbət açır. Müəllif Qafqazın cənub-şərqindən (yəni Azərbaycandan-M.Ə.) bəhs edərkən oranın gözəl təbiətə və iqlimə malik olmasından bəhs edir. Sonra bir növ qürurla qeyd edir ki, bu ərazi artıq Rusiya imperiyasının geniş torpaqları sırasına qatılmışdır.

Rusiyanın Qafqaz siyasətindən bəhs edən müəlliflərdən biri A.Artsişevski hadisələri təhlil etməyə çalışmış və Rusiyanın Qafqazı işğal etmək uğrunda İran, Türkiyə və Qafqaz dağlıları ilə apardığı müharibələrdən bəhs etmişdir.² Başqa bir əsərdə isə Rusiyanın Qafqazda apardığı işğalçı müharibələr Gürcüstanın Rusiyaya tabe edilməsinədək olan dövrə qədər təsvir olunmuşdur.³ Əsrdə belə bir fikir ifadə olunmuşdur ki, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi, sonuncunun bu torpaqlarda apardığı uzun müddətli mübarizənin bəhrəsi olmuşdur.

Rusiyanın Qafqazı ələ keçirmək üçün orada apardığı istilacı müharibələrdən bilavasitə bəhs edən müəlliflərdən biri də N.N.Suxotindir.⁴

N.N.Suxotin Rusiya dövlətinin bütün tarixi ərzində onun apardığı müharibələrə böyük yer vermişdir. O, Rusiya-Türkiyə müharibələrinin də təsvirini vermiş və bu müharibələrdə Rusiyanın qələbəsinin əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

N.N.Suxotin 1806-1812-ci illərdə baş vermiş Rusiya-Türkiyə müharibəsini iki dövrə ayırır. Birinci dövr 1806-1809, ikinci dövr isə 1809-1812-ci illəri əhatə edir. Burada müəllif M.İ.Kutuzo-

1. Вышинский В. Военно-статическое и географическое описание Кавказского округа, Тифлис. 1906

2. Арцишевский А. Условия нашей борьбы с соседями на Кавказе раньше и теперь. М. 1908

3. Исторический очерк Кавказских войн от их начала до присоединения Грузии, Тифлис, 1899

4. Сухотин Н.Н. Периоды войн не вошедших в 1, 2, и 3 части Обзора войн России от Петра Великого до наших дней. Ковно, 1897

vun cəbhədə ali baş komandan təyin olunduqdan sonra rusların qələbələrinin artdığını göstərir. ¹

N.N.Suxotin 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinin qısa təsvirini vermişdir. Müəllif burada rusların Şamxorçay yaxınlığındakı qələbəsini, Yelizavetpol döyüşünü, İrəvanın alınmasını, Abbasabadın mühasirəsi və ələ keçirilməsini, Cavanbulaq vuruşmasını və başqa mühüm hadisələri təsvir etmişdir. N.N.Suxotin qeyd edirdi ki, "1826-cı il əməliyyatları iranlıların bizim ərazilərimizdən qovulması ilə başa çatdı". ² Sonra müəllif qısaca olaraq İ.F.Paskeviçin Cənubi Azərbaycanı apardığı hərbi əməliyyatlar üzərində dayanır. Daha sonra N.N.Suxotin Türkmənçay müqaviləsini şərh edir. Burada o, müqavilənin yalnız ikinci və beşinci maddələrinin adını çəkir.

Rusiyanın İranla sonuncu müharibəsindəki qələbəsinin əhəmiyyətindən bəhs edərkən, N.N.Suxotin yazırdı: "Beləliklə, imperator I Nikolayın dövründə İranla, Böyük Pyotrün dövründən başlanan II Yekatrina və I Aleksandrın dövrlərində davam etdirilən yüzillik mübarizə başa çatdı. Bu müharibələr rus silahının daha güclü olduğunu sübut etdi və Rusiyanın Zaqafqaziyada tam və şəriksiz hakimiyyətini bərqərar etdi". ³

N.N.Suxotin 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinə öz əsərində geniş yer vermişdir. Müəllif əvvəlcə müharibənin səbəblərini araşdırmağa çalışır. Daha sonra müharibə həm Dunay, həm də Qafqaz-Asiya cəbhəsində təsvir olunur. Hər iki cəbhədə müharibə iki dövrə bölünür - 1828 və 1829-cu illərin hərbi əməliyyat kompaniyalarına. Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatların müvəffəqiyyətsizliyini N.N.Suxotin İranla yenidən başa çatmış yorucu müharibədən əsgərlərin hələ hamısının qayıtmaması və qayıdıb gələnlərin isə yorğunluğu ilə izah edirdi. Müəllif Qafqaz cəbhəsində rusların 49 min əsgər və 148 hər

1. Сухомин Н.Н. *Göstərilən əsəri*, 291-292

2. *Yenə orada*, s. 301

3. *Yenə orada*, s. 305

bi texnikası olduğunu izah edir. Bunlardan 20 min əsgər və 58 hərbi texnika, Türkimənçay müqaviləsi ilə təyin olunmuş təminatın İran tərəfindən ödənilməsinədək, İran vilayətlərində saxlanılmışdır.¹

N.N.Suxotin Asiya Türkiyəsi ərazisində baş verən hərbi əməliyyatların təfsilatını verir. O, Türkiyədə yaşayan erməni əhalisinin hərbi əməliyyatlar zamanı Rusiyaya köməyini təsvir edir. Əsərdə Ədirnə sülh müqaviləsinin, Rusiyanın Qafqazda yeni torpaqlar (Axalsıx və Axalkalaki) ələ keçirməsi baxımından böyük tarixi əhəmiyyəti qeyd olunur.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvəlləri tarixşünaslığında, Rusiyanın Qafqazı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı istila etməsi məsələsi A.P.Liprandinin əsərində təhlil olunaraq əks etdirilmişdir.²

A.P.Liprandi öz müasirələrindən fərqli olaraq hadisələrə tənqidi yanaşma metodundan istifadə etmiş və tarixi hadisələri təhlil etmişdir. Rusiyanın Qafqazı işğal etməsi hadisələrini sürətlə nəzərdən keçirən müəllif qeyd edir ki, istila edilmiş əraziləri əldə saxlamaq indi ən mühüm problemlərdən biridir.³ A.P.Liprandi etiraf edir ki, “Rusiyada elə bir ölkə yoxdur ki, o, rus xalqı üçün Qafqazdan baha başa gəlsin. Burada uzun illər boyu işğalçılıq müharibələri aparılmış və hər qarış torpağı Rusiya uzun mübarizə və itkilərdən sonra ala bilməmişdir. Bütün Qafqaz rus qanı ilə suvarılmış, burada rus bahadırlarının sümükləri uyumuşdur”.⁴

A.P.Liprandi Qafqazda Rusiya hökumətinin idarə aparatlarında regiondan olan xalqların çəkisinin artmasından narahat olmuş və ehtiyatla qeyd etmişdir ki, bu, Qafqazın özünüidarəsinə çevrilə bilər və onda Rusiya bu ölkəni itirmək təhlükəsi

1. *1. Сухотин Н.Н. Göstərilən əsəri. s. 340-341*

2. *Липранди А.П. Кавказ и Россия. Харьков, 1911*

3. *Yenə orada, s. 9*

4. *Yenə orada, s. 5*

altında qala bilər".¹

Sonra A.P.Liprandi Qafqazda yaşayan xalqların ölkədə tutduqları mövqeyi haqqında məlumat verir. Burada o, regionda müsəlmanların və ermənilərin üstünlük təşkil etməsindən bəhs edir. Müəllif bu üstünlüyü birincilərin say artımı, tərkibi ilə, ikincilərin isə Rusiya hökuməti və hərbi dairələrinin fəaliyyəti ilə izah etmişdir. A.P.Liprandi qeyd etmişdir ki, ermənilər bu əraziyə sonradan gəlmişlər.² Müəllif Qafqazın İngiltərə tərəfindən iqtisadi işğalına da diqqət yetirmiş və Rusiya hökumətinin siyasətinə tənqidi yanaşmışdır. A.P.Liprandi rusların Zaqafqaziyaya köçürülməsi siyasətini təhlil etmiş və bunu Rustyanın özü üçün regionda dayaq yaratması kimi qiymətləndirmişdir.³ Müəllif Zaqafqaziyada Rusiyanın müstəmləkə siyasətinə toxunmuş və bir daha rus müstəmləkə üsuli-idarəsindən bəhs etmişdir. O, Türkiyə ərazisindən ermənilərin Zaqafqaziyaya köçürülməsini, Rusiyanın regionda apardığı müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmişdir.⁴ Bu məsələdə N.N.Şavrov da A.P.Liprandiyə şərik çıxmışdır. N.N.Şavrov qeyd etmişdir ki, 1828-ci ildən 1830-cu ilədək İrəvan, Tiflis və Yelizavetpol quberniyaları ərazisinə 40 000 nəfər İran və 84000 nəfər Türkiyə ermənisi köçürülmüş və onlar ən yaxşı torpaqlarda məskunlaşdırılmışdılar. Yelizavetpolda dağlıq ərazilərdə və Göycə gölü sahillərində daha çox erməni məskunlaşdırılmışdır.⁵ Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, N.N.Şavrov işğaldan sonra 1908-ci ilə qədər Zaqafqaziyaya cəmi bir milyondan çox erməni göçürüldüyünü də qeyd etmişdir.⁶ Təqribən eyni fikirlərə V.L.Veliçkonun

1. *Липранди А.П. Göstərilən əsəri, s. 15*

2. *Yenə orada, s. 46*

3. *Yenə orada, s. 159*

4. *Yenə orada, s. 133*

5. *Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье предс-тавляя распорядка Мугани инорадцям. СПб., 1911, с.63*

6. *Yenə orada, s. 64*

əsərində də rast gəlmək olur.¹ V.L.Veliçko həmçinin Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı, rus müstəmləkə siyasəti və buna regionda yaşayan müxtəlif xalqların münasibətini açıb göstərmiş, eyni zamanda Rusiyanın Qafqaz ordusunun yenilməzliyindən və s. hadisələrdən bəhs etmişdir.

Qafqaz müharibələrinin başlanğıcı və Zaqafqaziyada ilk torpaqlar ələ keçirməsi ilə nəticələnən Gürcüstanın Rusiyaya tabe edilməsi hadisəsi Z.Avalovun əsərində özünün tam əksini tapmışdır.²

Z.Avalovun əsəri on iki fəsildən ibarət olsa da, müəllif bunun ilk doqquz fəslini Gürcüstanın qısa tarixi oçerkinə həsr etmişdir. Lakin burada müəllif tarixi hadisələrin şərhini XV əsrdən başlayaraq vermiş və bu zaman Gürcüstan-Rusiya hərbi-siyasi əlaqələrinə geniş yer ayırmışdır. Məlum olur ki, müəllif Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsinin ilkin tarixi şərtlərini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əsərdə I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü, XVIII əsrin ikinci yarısında Gürcüstan-Rusiya münasibətlərinin inkişafı, əsrin sonunda qraf V.Zubovun Zaqafqaziyaya yürüşləri konkret faktlarla əks olunmuşdur.

Sonra Z.Avalov Rusiyaya birləşdirilmə ərəfəsində Gürcüstanın ictimai-siyasi vəziyyəti üzərində dayanmış və İran dövlətinin Gürcüstana etdiyi təzyiqləri açıqlamışdır. Digər tərəfdən müəllif Gürcüstan üçün artmaqda olan Osmanlı təhlükəsini qısa şərh etmiş, daha sonra Rusiyanın ölkəyə göstərdiyi təzyiqləri göstərmişdir. Beləliklə, Z.Avalov XVIII əsrin sonunda və XIX əsrin ilk ilində Gürcüstanın çox çətin vəziyyətdə olduğunu təsvir edə bilmişdir. Lakin Z.Avalov hər üç ölkənin məqsədinin Gürcüstanı tutmaq olduğunu bildirərək, bu ölkələr arasında xristian Rusiyaya üstünlük vermiş və Rusiya tabeliyinə keçməyi,

1. Велічко.В.Л. Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы. "Полное собрание публицистических сочинений", т.1, СПб., 1904

2. Авалов.З. Присоединение Грузии к России, СПб., 1901

müsəlman ölkəsi əsarətində olmaqdan üstün tutmuşdur.¹ Əsərin sonunda Gürcüstanın Rusiya tabeliyinə keçməsinə dair 1783-cü ildən sonrakı bütün müqavilə sənədləri təqdim olunur.

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəlləri rus tarixşünaslığında Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə dair yazılan əsərlər içərisində işğal prosesinin əsas iştirakçıları olmuş general və zabitlərin həyat, fəaliyyətlərindən bəhs edən bi-oqrafik kitablar da xüsusi yer tutur. Bu ənənə əslində XIX əsrin birinci yarısından başlamış və biz bu barədə artıq bir neçə əsərin adını çəkmişik.

V.A.Pottonun əsərlərində artıq biz, işğal prosesində əsas rol oynamış general və zabitlərin bioqrafiyasına geniş yer verildiyini qeyd etmişik. Lakin bir sıra hallarda bu bioqrafiyalara ayrıca kitablar və ya məqalələr də həsr olunmuşdur.

Qafqaz müharibələrinin əsas iştirakçılarından biri, əslən erməni olub yerli müsəlman-tatar (azərbaycanlı-M.Ə.) əhalisinin qəddar düşməni general-leytenant, knyaz V.Q.Mədətovun bi-oqrafiyasından bəhs edən kitab da bu sistemə daxil olan əsərlərdəndir.² Kitabda V.Q.Mədətovun hərbi fəaliyyəti birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələrində iştirakı, onun Dağıstanın Şimal hissəsində hərbi əməliyyatlarından və nəhayət 1828-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı Dunay cəbhəsindəki fəaliyyətindən bəhs olunur. Kitabda knyaz V.Q.Mədətovun 1826-1828-ci illər rus-iran müharibəsi zamanı Azərbaycandakı fəaliyyəti bizim üçün daha çox maraqlıdır. V.Q.Mədətov burada öz fəaliyyətinə Şəmkir altındakı vuruşma ilə başlamışdır. Onun yerli əhaliyə tutduğu divan, Şəmkiri tamamilə dağıtması rus silahına sədaqət kimi qiymətləndirilmişdir.³ Bu qələbədən sonra ətraf kəndlərdə yaşayan erməni əhalisi Mədətova mahnı da qoşmuşdur.⁴ Bundan sonra kitabda Mədətov tərəfindən Şuşa qalasının

1. *Авалов. 3. Göstərilən əsəri, s.23-24*

2. *Жизнь генерал-лейтенанта Князя Мадатова, СПб., 1863*

3. *Yenə orada, s.105-106*

4. *Yenə orada, s. 105-106*

alınması təsvir olunur. Əməliyyat zamanı ermənilərdən təşkil olunmuş xüsusi dəstə Mədətova kömək edir və onu öz xilaskarları adlandırırlar. V.Q.Mədətovun Qarabağda apardığı hərbi əməliyyatlar Peterburqda yüksək qiymətləndirilirdi. Bunu kitabın sonundakı əlavələrdə verilmiş və erməni generalın ünvanına göndərilmiş təşəkkür məktubları sübut edir. Kitabda knyaz V.Q.Mədətovun 1826-cı ildə Gəncəyə yürüşü də təsvir olunmuşdur. “Burada qanlı döyüşlər oldu, Gəncə əhalisinin son müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, general öz üstün qüvvəsindən istifadə edərək, onların müqavimətini qıra bildi. Bu vuruşmada 1500-dən artıq müsəlman-tatar məhv edildi”.¹ Bu işdə Mədətova yenə də ermənilər yaxından kömək göstərirdilər.

Erməni generalın Azərbaycan torpaqlarındakı qanlı hərəkətləri başqa bir əsərdə də aydın görünür.² Bu kiçik əsərdə V.Q.Mədətovun Qarabağda sonuncu əməliyyatı əks olunmuşdur. 1826-cı il dekabrın 1-də ali baş komandan A.P.Yermolov Şəkidən V.Q.Mədətovun adına sərəncam göndərdi: “Qarabağda vəziyyət ciddi narahatlıq yaradır. Burada Rus imperiyasına qarşı narazı qüvvələr baş qaldırıb. Təcili Qarabağa getmək lazımdır”. V.Q.Mədətov böyük bir qüvvə ilə Qarabağa daxil oldu. Əvvəlcə Ağoqlana oradan da Şuşaya gəldi. V.Q.Mədətov qan tökməklə regionda sakitliyi bərpa etdi.

Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalının əsas iştirakçılarından olmuş rus generallarının bioqrafiyasına, onların keçdiyi döyüş yollarına, XIX -XX əsrin əvvəllərində rus tarixşünaslığına aid olan əsərlər içərisində on il ərzində Qafqazda ali baş komandan olmuş A.P.Yermolova həsr olunmuş əsərlər xüsusi yer tutur.

Qeyd etdiyimiz kimi, istər N.F.Dubrovin, istərsə də V.A.Potto öz əsərlərində xüsusi mövqeyi olan A.P.Yermolova geniş yer vermiş, onun həyat və fəaliyyətini geniş surətdə işıqlandırmışlar.

1. Жизнь генерал-лейтенанта Князя Мадатова, s.116

2. “Зима в Карабахе” (Последние действия Мадатова) СПб., 1888.

Təsadüfi deyil ki, Qafqaz müharibələrinə həsr olunmuş əsərlərin demək olar ki, hamısında A.P.Yermolova xüsusi yer verilmişdir.

Rusiyanın bütün Qafqazda hakimiyyətini nəyin bahasına olursa-olsun möhkəmləndirməyi qarşısına məqsəd qoymuş A.P.Yermolovun bioqrafiyasına ayrıca əsərlər də həsr olunmuşdur. Bu əsərlər içərisində görkəmli rus tarixçisi M.Poqodinin əməyini qeyd etmək olar.¹ Müəllif A.P.Yermolovun Qafqazdakı fəaliyyətinə geniş yer vermişdir.² O, Yermolovun Qafqaz fəaliyyətinin, generalın hərbi fəaliyyətinin zirvəsi adlandırmışdı.

M.Poqodin A.P.Yermolovun Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda yaratdığı xüsusi işğal rejimini sənəd və materialların köməyi ilə təhlil etmişdir. Əsərdən aydın görünür ki, A.P.Yermolov Azərbaycanın bütün xanlıqlarında olmuş, hər yerdə divanxanalar təşkil etmişdir. General A.P.Yermolov Şəkiddə baş verən iğtişaşları sakitləşdirmək üçün regiona gəlmiş və bir müddət orada qalmışdır.³

M.Poqodinin əsərindən görünür ki, o, A.P.Yermolovla yaxın dost olmuşdur. General istefaya çıxdıqdan sonra tez-tez onun yanına gedirmiş. Məktublardan məlum olur ki, onların bu dostluğu əsasən qırxıncı illərdən başlamışdır. Ona görə də M.Poqodin hətta Yermolovun Qafqazda işlədiyi vaxt tərtib etdiyi gündəliyindən külli miqdarda material çap etdirmişdir. Nəhayət, ikinci rus-iran müharibəsinin başlanğıcında Yermolovla İ.F.Paşkeviç arasında yaranmış ixtilafı müəllif Yermolovun Peterburqa göndərdiyi məktublar vasitəsilə açıqlamışdır.⁴

M.Poqodinin əsəri sənəd və materiallar əsasında tərtib olunduğu üçün orda istilacı generalın bioqrafiyası ilə yanaşı, imperiya hökumətinin Qafqaza göstərdiyi maraq və diqqət, həm-

1. Погдин М. А. П. Ермолов (Материалы для его биографии). М., 1864

2. *Yenə orada*. s. 172-389

3. *Yenə orada*. s. 234-235

4. *Yenə orada*. s. 375-376

çinin bu marağ müqabilində orada yeridilən müstəmləkə siyasəti aydın görünür.

M.Poqodinin əsəri sənədləri özündə əks etdirirsə, Aleksandr Yermolovun general Yermolovun həyatından bəhs edən əsəri bu baxımdan ondan kəskin fərqlənir.¹ Aleksandr Yermolov Qafqazın Rusiya tabeliyinə keçməsinə, Zaqafqaziyada çarizmin müstəmləkə üsul-idarəsinin yaradılmasında mühüm xidmətləri olmuş A.P.Yermolovun həyatının təsvirini yaratmışdır. Müəllif A.P.Yermolovun həyat və fəaliyyətinə dair əsəri nəşr etməmişdən əvvəl onun Rusiya imperiya səfərinin rəhbəri kimi İran səfərinə dair kiçik bir əsər yazmışdır.² Burada müəllif A.P.Yermolovun İranda qarşılanması, oradakı danışıqları, İran şahının Yermolovu təntənəli surətdə qəbul etməsi və başqa səhnələri işıqlandırmışdır. A.Yermolov bu əsəri yazarkən A.P.Yermolovun səfəri haqqında onu müasirlərinin və tarixçilərin fikirlərini də saf-çürük etmişdir.

Məhz bu kiçik əsər sonradan A.Yermolovu general A.P.Yermolov haqqında bütöv bir əsər yaratmağa sövq etdi. Müəllif Yermolovun həyatının ən parlaq səhifəsi olan Qafqaz günlərinə böyük yer vermişdi. O, qeyd edirdi ki, Yermolov çox sərt, əmrinə əməl etməyənlərə qarşı insafsız və qəddar adam idi. Məhz onun bu sərtliyi bir sıra xanları İrana qaçmağa məcbur etmiş, onların əvəzində isə yerlərə rus komendantları təyin olunmuşdur.³

General A.P.Yermolovun Rusiya qarşısında böyük xidmətləri olsa da, artıq o, çar hökuməti üçün qorxulu bir şəxsə çevrilmişdi. İmperator onun dekabrist üsyanının iştirakçıları ilə gizli əlaqə saxladığını öyrəndikdən sonra ona daha əvvəlki tək etibar etməirdi. I Nikolayın Yermolovdan narazılığından, general İ.F.Paskeviç məharətlə istifadə edə bildi. İ.F.Paskeviç Qafqaz-

1. Ермолов.А. А.П.Ермолов. СПб., 1912

2. Ермолов.А. А.П.Ермолов в Персии, СПб., 1909

3. *Yenə orada*, s.30-31.

da çox pis vəziyyətə düşmüşdü. Ordu ona tabe olmurdu. Bu məsələdə A.P.Yermolovun günahı olduğunu düşünən İ.F.Paskeviç imperatora şikayət etdi. Uzun yazışmalardan sonra imperator 1827-ci ildə A.P.Yermolovu Qafqazdan uzaqlaşdırdı. Onun yerinə sonradan Zaqafqaziyanın bütünlüklə istilası kimi tanınan İvan Fyodroviç Paskeviç təyin olundu. Bütün bunlar İ.F.Paskeviçin həyatına geniş bir kitab həsr etmiş M.Şerbatovun əsərində öz əksini tapmışdır.¹ İki cilddən ibarət olan bu əsərdə M.Şerbatov İ.F.Paskeviçin həyatını hər tərəfli işıqlandırmışdır. Müəllif Paskeviçin həyatını hər tərəfli işıqlandırmışdır. Müəllif Paskeviçin birinci rus-iran müharibəsində iştirakını və rus silahının qələbəsindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirir. Sonra müəllif onun ikinci rus-iran müharibəsində iştirakından bəhs edir. M.Şerbatov Paskeviçin Qafqaz qoşunlarının ali baş komandanı təyin olunmasını, onun sərkərdəlik məharətini təsvir etmişdir. Rus ordusu təkcə Zaqafqaziyanı tutmaqla kifayətlənmirdi. İ.F.Paskeviçin əsas məqsədi Cənubi Azərbaycanı da Rusiya hakimiyyətinə tabe etməkdən ibarət idi. Müharibənin gedişi zamanı Deh-Xarqan danışıqlarında bu aydın hiss olunmuşdur. Paskeviç burada Cənubi Azərbaycan məsələsini çox qabarıq formada irəli atmışdır. M.Şerbatovun əsərində İ.F.Paskeviçin Qafqaz fəaliyyəti bizim üçün daha çox maraqlıdır. Əsərin sonundakı əlavələrdə Paskeviçin fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər vermişdir.

Bioqrafiyalar seriyasında N.K.Şilderin rus imperatorları I Aleksandrın² və I Nikolayın³ həyatlarına həsr olunmuş əsərinin problemin tarixşünaslığında xüsusi yeri vardır. Bu əsərdə müəllif imperatorların xarici siyasət məsələlərinə toxunarkən, onların Qafqaz məsələsinə xüsusi diqqət göstərdikləri aydın ifa-

1. Шербагов М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. I-II, СПб., 1890-1891

2. Шильдер Н.К. Император Александр I (его жизнь и царствование) Т. II-IV, СПб., 1897-1898

3. Упен опин, Император Николай I (его жизнь и царствование), т. II, СПб., 1903

də etmişdir. N.K.Şilderin birinci əsərinin cildləri bəhs etdiyimiz dövrü bilavasitə özündə əks etdirmişdir. Bu əsərlərdən imperiyanın Qafqaz siyasətinin mərkəzdən idarə olunduğu aydın görünür.

Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunması bu diyarın təkcə ümumi tarixini deyil, onun coğrafiyasını, təbiətini, əhalisinin yaşayışı və məişəti, hətta yollarını belə öyrənmək rus müəllifləri üçün maraqlı idi. Lakin bununla da Qafqazı öyrənmək istəyən və buna az və ya çox dərəcədə nail olan tədqiqatçılar, onun Rusiya tərəfindən işğal olunması tarixinə də toxunmuş və buna böyük əhəmiyyət vermişlər. Qafqazı ümumi şəkildə öyrənən müəlliflərdən E.Q.Veydenbaumun əməyini qeyd etmək olar. E.Q.Veydenbaum əsərlərinin birini Qafqazın yollarının öyrənilməsinə həsr etmiş və bu zaman, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi regionun Rusiya tərəfindən işğalına da qısaca olaraq toxunmuşdur. Müəllif rusların Qafqazı tutmaq cəhdlərini Böyük Kiyev knyazı Oleqin dövründən başladığını qeyd edir.¹ Bu sahədə ən böyük, real addımların isə 1801-ci ilin sentyabrında atıldığını bildirir. Müəllif bundan sonra Zaqafqaziya ərazilərinin Rusiyaya birləşdirilməsinin qısa xronoloji ardıcılığını verir. Müəllif burada Rusiya-İran müharibəsi zamanı general Kotlyarevskinin Aslandüz və Lənkəran vuruşmalarından parlaq qələbə qazandığını xüsusi qeyd edir.² Sonra E.Q.Veydenbaum 1826-1828-ci illər müharibələrində əsas hərbi əməliyyatların adını çəkir. Burada o, Mədətovun Şamxor ətrafındakı qələbəsini, Paskeviçin Yelizavetpol döyüşündəki qələbəsini xüsusi qeyd etmişdir. Müəllif göstərir ki, 1828-ci il Trükmənçay müqaviləsi nəticəsində daha iki xanlıq Rusiyaya tabe edildi və sonra bu xanlıqlar ərazisində Rusiya hökuməti Erməni vilayəti yaratdı.³

E.Q.Veydenbaum özünün daha bir əsərində Rusiyanın Za-

1. Вейденбаум Е.Г. Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, с. 129

2. *Yenə orada*, s.146

3. *Yenə orada*, s.147

qafqaziyanı işğal etməsinə toxunmuşdur.¹

E.Q.Veydenbaum bu əsərinin əvvəlində Ararat dağının təsvirini vermişdir. Rusların bu yüksək zirvəni fəth etmələrini (yəni öz ərazilərinə birləşdirməsini) böyük qürurla qeyd etmişdir.² Sonra müəllif Qafqaza dair müxtəlif dövrlərdən bəhs etmiş və Yermolov-Paskeviç dövründə regionda yaranmış hərbi-siyasi şəraiti ayrıca bir bölmədə təhlil etmişdir.³ Müəllif burada 1826-1827-ci illərdə Yermolov ilə Paskeviç arasındakı mübahisənin daha çox araşdırmağa səy göstərmiş, Rusiya-İran müharibəsinin başlanması və ilkin mərhələsinə dair bir sıra faktlar irəli sürmüşdür. E.Q.Veydenbaum qeyd edirdi ki, Paskeviçin müharibədə qələbələri A.P.Yermolovun mövqeyinə ciddi təsir göstərmiş və nəhayət onun geri çağırılması ilə nəticələnmişdir.⁴ E.Q.Veydenbaumun bu əsəri onun müxtəlif illərdə qəzet və jurnallarda dərc olunmuş məqalələrindən ibarətdir. E.Q.Veydenbaum burada həmçinin A.S.Puşkinin Qafqaza gəlişi, A.S.Qriboyedovun Qafqaz fəaliyyəti ilə bağlı məqalələrini də vermişdir.

E.Q.Veydenbaum bundan başqa Qafqazın ictimai - siyasi həyatına həsr olunmuş digər əsərləri də vardır. Bu baxımdan danışılan dövrdən bəhs edən "Dekabristlər Qafqazda" adlı məqaləsinin adını çəkmək olar. Bu məqalədə müəllif Zaqafqaziyanın yenicə Rusiyanın hakimiyyətinə keçməsindən bəhs edir. Sanki müəllif öz məqaləsində bir sevinc hissi keçirir-nə yaxşı ki, Rusiya belə gözəl bir diyara sahib olmuşdur. Məqalədə daha sonra dekabristlərin Zaqafqaziya torpaqlarındakı fəaliyyətindən bəhs edilmişdir.

Zaqafqaziyanın təbii-coğrafi şəraiti, iqlimi və əhalisindən

1. Вейденбаум Е.Г. Кавказские этюды (исследования и заметки), Тифлис, 1901

2. Вейденбаум Е.Г. Кавказские этюды... с.3

3. *Yenə orada*, s.216-232

4. *Yenə orada*, s.224-225

5. Вейденбаум Е.Г. Декабристы на Кавказе... "Русская старина" 1903 №6

yazarkən, Rusiya istilasına toxunan müəlliflərdən biri də M.Karnauxov olmuşdur.¹

M.Karnauxov öz kiçik əsərində Qafqazın qısa coğrafi təsvirini vermiş, onun Rusiya tərəfindən tutulmasına ötəri toxunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, Zaqafqaziyanın ümumi təsvirini yaratmaq ola bilsin ki, Rusiyanın bu regionda gələcəkdə başlanacaq hərbi əməliyyatları zamanı lazım olsun.² Müəllif Rusiyanın istiləçilik siyasətinə haqq qazandırır. Eyni ümid A.M.Kolyubakinin əsərində də hiss olunur.³

Bəhs etdiyimiz qrupa daxil olan əsərlərdən biri də B.İşaxanayan məxsusdur. B.İşaxanayan Qafqazın əhalisinin tərkibi, məşğuliyyəti, ictimai quruluşu və hərəkəti haqqında konkret məlumatlar vermişdir. Müəllif eyni zamanda yeri gəldikcə Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı məsələlərinə də toxunmuşdur.⁴ B.İşaxanayanın kitabında Qafqaz əhalisinin hərtərəfli məşğuliyyəti haqqında xeyli statistik materiallar da göstərilmişdir.

Bir sıra etnoqrafik və tarixi materiallar Qafqaz həyatına həsr olunmuş toplu da verilmişdir.⁵ Kitabda ayrı-ayrı müəlliflərin məqalələrində Qafqazın tarixinə aid hissələrdə ilk növbədə regionun Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə də toxunulmuşdur. F.Kondratenkonun əsəri isə Qafqazın coğrafiya dərsliyi olmasına baxmayaraq, kitabın ilk səhifəsi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalına verilən qiymətlə açılır. Müəllif Qafqazın işğalını XIX əsr rus hərbi siyasətinin ən böyük müvəffəqiyyəti adlandırmışdır.⁶

XIX əsrin ikinci yarısı ilə XX əsrin əvəllərində Zaqafqaziya-

1. Карнаухов М. Кавказ, Турция и Персия (Военно-статистический очерк) Тифлис, 1911

2. Уенә огада, s.40

3. Колобакин А.М. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции. т.III, ч.1, Тифлис, 1891

4. Ишаханян Б. Народности Кавказа. Пг. 1917

5. Кавказский жизнь, сб. Кн. 1, Тифлис, 1896

6. Кондратенко Ф. Учебник географии Кавказа, Тифлис, 1895

nın Rusiya tərəfindən işğalı probleminə bir sıra müəlliflər Rusiyanın Şərq siyasətindən bəhs etdikləri zaman toxunmuşlar. Bu sahədə S.Jiqarev'in əsərini qeyd etmək lazımdır.¹

S.Jiqarev XVI-XIX əsrlər ərzində Rusiyanın Şərq siyasətini tədqiq etmiş və bir sıra nəticələr əldə etmişdir. Əsərin birinci cildində müəllif XIX əsrin ilk otuz ilində Rusiyanın Şərq siyasətində əsas istiqamətləri İran və Türkiyə ilə Zaqafqaziya uğrunda mübarizədə görmüşdür. S.Jiqarev Gülcüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrini təhlil etmiş və bunları Rusiyanın Şərq siyasətinin ən böyük müvəffəqiyyəti olduğunu göstərmişdir. O, Rusiyanın Şərq siyasətində onun Türkiyə ilə münasibətlərini əsas götürmüşdür.

Başqa bir müəllif M.A.Volkovun məqaləsi Şərq məsələsində Qafqazın əhəmiyyətindən bəhs edir.² Müəllif Qafqazı Rusiya üçün Yaxın Şərqə açılan qarıya bənzətmişdir. D.Buxarovun əsərində də Rusiyanın Türkiyə ilə münasibətləri araşdırılmışdır.³ Müəllif iki ölkə arasındakı münasibətlərdə Zaqafqaziya məsələsinin əsas problemlərdən biri olduğunu qeyd etmişdir. Eyni fikirlər A.A.Qirsin kitabında da göstərilmişdir.⁴ A.A.Qirs göstərirdi ki, Yaxın Şərqdə hegemonluq uğrunda Rusiya ilə Türkiyə arasında mübarizənin böyük tarixi keçmişi vardır. Lakin XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya Türkiyə üzərində böyük qələbə qazandı. Müəllif yazır ki, "1774-cü ildə bağlanmış Kiçik Qaynarça sülhü Türkiyəni Rusiyanın ayaqlarına atdı".⁵

Rus şərqşünası M.P.Fedorovun əsəri Rusiyanın Şərqdə ticarət bazarı əldə etmək uğrunda apardığı mübarizəyə həsr olun-

1. Жигарев С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущая задачи), т., I, 1896

2. Волков М.А. Значение Кавказа в Восточным вопросе. - "День", 1864, №25

3. Бухаров Д. Россия и Турция, СПб., 1878

4. Гирс А.А. Россия и Ближний Восток (материалы по истории наших сношений с Турцией), СПб., 1906

5. Yənə orada, s.1

muşdur.¹ Müəllif bu yolda Rusiyanın əsas rəqibləri İran və Türkiyə ilə yanaşı İngiltərənin də adını çəkmişdir. M.P.Fedorov İranla ticarət yolunun Dərbənd, Bakı və Şamaxıdan keçdiyindən bəhs edərək, hələ o vaxtlar Böyük Pyotrun uzaqgörən planlarından, onun Xəzərsahili vilayətləri nəzərdən qaçırmamasından bəhs etmişdir.² Müəllif Gülistan və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra Rusiyanın Şərqlə ticarətinin genişləndiyini söyləyir. M.P.Fedorovun əsərində göstərilir ki, Rusiya xarici siyasət idarəsində hər gün Şərq problemləri məsələləri və çıxış yolları müzakirə olunur və bu böyük Pyotrun hakimiyyəti dövründən beləcə davam edir.

Mövzu baxımından təxminən eyni ruha M.A.Terentyevin əsərində də rast gəlirik.³ Lakin onun əsərində əsas üstünlük Rusiyanın Orta Asiyayı işğalına verilmişdir. Müəllif sadəcə olaraq Orta Asiyanın işğalını Zaqafqaziyanın zəbt olunması ilə səthi müqayisə etmişdir.

Başqa əsərlərdən fərqli olaraq iqtisadi məsələlərə toxunan əsərlərdə, siyasi hadisələr arxa plana keçir. Adı çəkilən əsərlərdə də əsasən müharibələrin vurduğu iqtisadi ziyan hesablanmış, lakin eyni zamanda bu itkilər müqabilində Rusiyanın zəngin Zaqafqaziya torpaqlarının ələ keçirdiyi qeyd olunmuşdur. Zaqafqaziya torpaqlarının tutulması, Rusiyanın şərqdə ticarət meydanı əldə etməsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması prosesində, imperiya İranla iki böyük müharibə aparmış və məhz Azərbaycan da bu iki dövlət arasında bölüşdürülmüşdür. Ona görə də XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəlləri rus tarixşünaslığında Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən tutulması məsələsinə İran dövlətinin münasibəti də araşdırıl-

1. Федоров М.П. Соперничество торговых интересов на Востоке, СПб., 1903

2. *Yenə orada*, s.212

3. Терентьев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб., 1876

mışdır. Daha doğrusu bu məsələyə toxunulmuşdur. Bu məsələdən bəhs edən müəlliflər İranın tarixi, coğrafi və iqtisadi mövqeyini araşdırmış və onun Rusiya ilə münasibətləri çəriçivəsində bəhs etdiyimiz problemə toxunmuşlar.

XIX əsr rus tədqiqatçısı A.M.Zolotaryovun əsərini İran haqqında qısa və səthi məlumat kitabı adlandırmaq olar.¹ Müəllif öz əsərində İranın qısa tarixini, əhalisi, yolları, dövlət quruluşu, maliyyəsi, silahlı qüvvələri və inzibati rayonları haqqında məlumat vermişdir. A.M.Zolotaryov kitabın ikinci hissəsinin ilk fəslini İran və Rusiya əlaqələrinin qısa tarixinə həsr etmişdir.² O, qeyd edirdi ki, Rusiya ilə İranın əlaqələri XVI əsrdən İvan Qrozni dövründən başlanmışdır.³ Sonra A.M.Zolotaryov kədər-lə qeyd edir ki, Böyük Pyotrun ölümü ilə onun böyük ideyaları da dəfn olundu.⁴ A.M.Zolotaryov bu ideyaları Xəzərin cənub sahillərini tutmaqda görürdü. Əsərdə daha sonra İranla qalibiyətli müharibələrdən bəhs olunur. Türkmənçay müqaviləsindən sonra iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşdığı qeyd olunur. Müəllif Rusiyanın İrana qalib gəlməsinin səbəblərindən birini İranın zəifliyi ilə izah etmişdir.

Eyni sistemlə tərtib olunmuş əsərlərdən biri də İ.İlyenkoya məxsusdur.⁵ Gülüstan müqaviləsindən bəhs edərkən İ.İlyenko yazırdı: “Bu müqavilə ilə İran və Rusiya arasında münasibətlər sakitləşdi. Ancaq gizləndə farsların ruslardan xoşu gəlmir və gec və ya tez itirilmiş torpaqların geri qaytarılacağına ümid edirdilər.⁶ Müəllif ikinci müharibənin İrana yaxşı dərs olduğunu qeyd edir.

A.İ.Medvedyevin əsərində⁷ Rusiya-İran müharibələrinə nis-

1. Золотарев А.М. Военно-статический очерк Персии, СПб., 1988

2. *Yenə orada*, s.57-67

3. *Yenə orada*, s.57

4. *Yenə orada*, s.60

5. Ильенко И. Очерки Персии, СПб., 1902

6. *Yenə orada*, s.159

7. Медведьев А.И. Персия: Военно-статическое обозрение, СПб., 1909

bətən geniş yer verilmişdir. Müəllif 1801-1828-ci illərdə iki dövlət arasındakı münaqişəli münasibətlərə daha geniş yer vermişdir. A.İ. Medvedyev İranla Rusiya arasında fasilələrlə 25 il davam etmiş müharibə, Sisianovun Gəncəyə “parlaq” hücumu, Lisaneviç tərəfindən İbrahim xanın öldürülməsi, general Tor-mosovun hərbi planları, Aslandüz vuruşması, Gülüstan sülhü, ikinci müharibə, Yermolov və Paskeviçin hərbi fəaliyyəti və s. hadisələrdən bəhs etmişdir. A.İ. Medvedyevin fikirləri V. Berarın fikirləri ilə eynilik təşkil etmişdir.¹ Lakin digər müəlliflərdən fərqli olaraq V. Berar əsərində qeyd edir ki, Gülüstan müqaviləsi ilə Azərbaycanın Şimal torpaqları Tiflisə birləşdirildi.² V. Berarın əsərində Cənubi Azərbaycan haqqında külli miqdarda məlumat vardır. P. Oqorodnikovun əsərində³ isə İranın Rusiya ilə münasibətləri, rus-iran müharibələrindən sonra İranın vəziyyəti səfər təəssüratları formasında təsvir edilmişdir.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində rus tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsindən bəhs edən əsərlərin xarakterizə olunması ilə aşağıdakı nəticələr əldə etmək mümkündür.

Bir sıra əsərlər Rusiyanın bütün Qafqazı işğalı məsələsindən ümumi formada bəhs etmişlər. Bu əsərlərin özünü də iki qrupa ayırmaq olar: Rusiyanın apardığı işğalçı müharibələri özündə əks etdirən və Rusiyanın işğal olunmuş ərazilərdə müstəmləkə idarə aparatının yaradılmasından bəhs edən əsərlər. Əsərlərin bir hissəsində Rusiyanın Qafqaz müharibələrindən yalnız ayrı-ayrı məqamlar götürülərək tədqiq edilmişdir. Başqa bir qrup axtarışlar Rusiya ordu quruculuğuna, ayrı-ayrı rus hərbi hissələrinin Zaqafqaziyanın işğalında iştirakının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Rusiyanın işğalçı müharibələrinin aparıcıları olan rus general və zabitlərinin həyat və fəaliyyətini özündə əks et-

1. Берар В. Персия и персидская смута, СПб., 1912

2. Уенә ордада, s.127-128

3. Огородников П. Очерки Персии, СПб., 1878

dirən əsərlər də müəyyən qrupa daxildir. Başqa bir qrup əsərlərdə isə Qafqaz müharibələrinə bilavasitə toxunulmuşdur. Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsi məsələsinə İranın münasibətini özündə əks etdirən tədqiqatları da bir qrupda birləşdirmək mümkündür.

Bütün yuxarıda adı çəkilən əsərlərdə məsələ müəyyən şəkildə qoyulmuş və müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Rusiya nəinki ancaq Azərbaycanın Şimal torpaqlarını, hətta bütün Qafqazı işğal etmişdir. Bu “işğal” konsepsiyası əsərlərdə adi hal kimi qəbul edilmiş və rus silahının müvəffəqiyyəti alqışlanmışdır. Rusiya imperiya hökumətinin müstəmləkəçilik və işğalçılıq siyasəti tənqid edilməmiş, üstəlik alqışlanmışdır.

1.3. Problemin XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixşünaslığı

1.3.1. XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığı

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixşünaslığında da öz əksini tapmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı xeyli inkişaf etdi. Bir sıra Azərbaycan tarixçiləri orta əsr Azərbaycan xronikaçı-tarixçilərin ənənələrini davam etdirirdilər. Bununla bərabər, onlar başlıca olaraq XVIII əsrin ikinci yarısındakı Azərbaycan xanlıqlarının tarixinə və Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunmasına həsr etdikləri əsərlərində faktik materialları təhlil etmək üçün ayrı-ayrılıqda təşəbbüs göstərmişdilər. Bu təşəbbüslərdə isə müəlliflərin çox zaman şahidi, yaxud iştirakçısı olduqları və özlərini təsvir etdikləri hadisələrə münasibətləri öz ifadəsini tapmışdır. Həmin Azərbaycan tarixçilərinin əsərləri bütövlükdə ölkənin tarixini

əhatə etməyib, yalnız onun bu və ya digər hissəsinin tarixini şərh etməklə kifayətlənirdilər. Belə əsərlər sırasında ilk növbədə Mirzə Adıgözəl bəy və Mirzə Camal Cavanşirin əsərlərini qeyd etmək lazımdır.

1845-ci ildə Mirzə Adıgözəl bəy Azərbaycan dilində “Qarabağnamə” əsərini yazmışdır. Bu əsər 1736-cı ildən 1828-ci ilədək olan müddətdə Qarabağ tarixini əhatə edir.¹

Bu əsər Azərbaycan tarixşünaslığında 1813-cü ildən sonrakı hadisələri, o cümlədən 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibəsini təsvir edən ilk əsər idi. Bu əsəri müəllif, özünün etiraf etdiyinə görə polkovnik M.P.Kolyubakinin xahişi ilə yazmışdır. Bu əsər həmin əsəri yazarkən Mirzə Adıgözəl bəyin çar hakimiyyəti orqanlarından asılı olduğunu göstərir.²

Mirzə Adıgözəl bəy öz əsərinin birinci səkkiz fəslini Qarabağın XVIII əsr tarixinə həsr etmişdir. Bu fəsillərdən birincisi Səfəvi dövlətinin süqutundan və Nadir şahın İran taxtına çıxmasından bəhs edir. Sonrakı beş fəsil Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənah Əli xanın fəaliyyətini işıqlandırır.

Mirzə Adıgözəl bəyin əsərinin sonrakı iki fəslə 1760-cı ildən XVIII əsrin axırlarınadək İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuşdur. Kitabda Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa basqınları və Azərbaycan xalq kütlələrinin İran istilacılarına qarşı qəhrəman mübarizəsi xüsusilə ətraflı təsvir edilir.

Müəllif 1796-cı ildə V.Zubovun komandanlığı altında rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünü rəğbətlə qarşıyalıb, onun Azərbaycanda törətdiyi dağıntıların üzərindən sükutla ötüb keçmişdir.

Ümumiyyətlə, kitabın birinci səkkiz fəsili tarixi hadisələri

1. *Мирзə Адıкөзəл бəј. Гарабағнамə, Бақы, 1950, (Ејни заманда: “Гарабағнамələr”, (1 китаб, Бақы, 1989), с. 6-102*

2. *Мирзə Адıкөзəл бəј, Гарабағнамə, Бақы, 1950, с.47*

çox qısa işıqlandırır və o dövrün feodal xronikalarından az fərqlənir.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal dövründə Qarabağ tarixini təsvir edən fəsillər kitabın ilk fəsillərindən xeyli fərqlənir. Mirzə Adıgözəl bəy Rusiyaya meyl göstərilməsinin tərəfdarlarından idi. Müəllifin Rusiyaya sədaqəti 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibəsində iştirakı zamanı əsir düşüb Təbrizə göndərildiyi vaxt özünü xüsusilə aydın büruzə vermişdi. Ölüm cəzası ilə hədələndiyinə, sonralar isə ona işgəncələr verildiyinə baxmayaraq İranın tərəfinə keçməkdən imtina etmişdi.¹

Mirzə Adıgözəl bəyin Rusiyaya rəğbət bəsləməsi onun əsərində də özünü göstərmişdir. Əsərin yazılması zamanı Qafqazdakı çar hərbi və mülki orqanları nümayəndələri tərəfindən tərtib edilən sənədlərdən istifadə edilməsi, XIX əsrin əvvəllərində olan Rusiya-İran müharibələri hadisələrinin “Qarabağnamə”də ifadəsi, görünür, öz ümumi cəhətləri etibarilə Rusiyanın rəsmi zadəgan tarixşünaslığının nöqteyi-nəzərinə uyğunlaşdırılması ilə bağlı idi. Lakin həmin tarixşünaslıqdan fərqli olaraq Mirzə Adıgözəl bəy öz əsərində mühüm hadisələrin iştirakçısı kimi, şəxsən ona bəlli olan bir çox məlumatlar verir. Müəllif əsərin doqquzuncu fəslində Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə əlaqədar olan hadisələrdən danışarkən rus qoşunlarının Car-Balakən dairəsinə və Gəncə xanlığına etdiyi yürüşləri ətraflı surətdə təsvir edir. Bu təsvirlərdə, yenə də Mirzə Adıgözəl bəyin çarizmə rəğbəti hiss olunur. Məsələn, rus qoşunlarının həmin dairəyə olan yürüşlərinin səbəblərini o, Car və Balakən ləzgilərinin “əski adətləri üzrə Gürcüstan vilayətlərinə basqın” etmələri ilə izah edirdi.²

Burada çar generalı Sisianovun gəncəli Cavad xana göndərdiyi və təslim olmağı tələb edən məktublarını müəllif “mehri-

1. *Мирзə Адыгөзəл бəй. Göstəрилən əsəri, s. 140-142*

2. *Yenə orada, s. 99*

banlıq yolu ilə edilən... nəsihətlər”¹ adlandırırdı.

Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində Rusiya-İran müharibələri dövründə azərbaycanlıların rus ordusuna göstərdikləri yardım haqqında məlumatlar da az deyildir. Lakin N.F.Dubrovinin, V.A.Pottonun və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərində bu məlumatlar yoxdur.

Mirzə Adıgözəl bəy öz əsərinin X fəslində 1804-1813-cü illərin Rusiya-İran müharibəsinin başlanması, general Sisianovun komandanlığı altında rus qoşunlarının İrəvana müvəffəqiyyətsiz yürüşü, ən əvvəldə isə Qarabağ, Şəki və Şimali Azərbaycanın bir sıra digər xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi, Rusiya-İran müharibəsinin sonrakı hadisələrini, 1813-cü il Gülüstən sülhünün bağlanması təsvir edir.²

Müəllif kitabın XII fəslində 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibəsi tarixini daha müfəssəl təsvirini verir. İranın həmin müharibəyə hazırlaşması, Abbas Mirzənin ordularının Qarabağə soxulması və s. haqqında burada xeyli məlumat vardır.³

Mirzə Adıgözəl bəy hadisələri bəzən tamamilə birtərəfli təsvir edir. O, İran qoşunlarının Azərbaycana soxulmasını istilaçılıq hərəkəti, Rus qoşunlarının gəlişini isə xilaskarlıq hərəkəti kimi qiymətləndirir.

Müəllifin Cənubi Azərbaycan əhalisinin Rusiyaya rəğbəti haqqında verdiyi məlumatlar da birtərəflidir. Çünki heç bir rus müəllifinin əsərində belə bir məlumat yoxdur. Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində verdiyi məlumatların da inandırıcı olmadığı məlum olur. Belə ki, müəllif yazırdı: “1826-cı il dekabrın axırlarında-1827-ci il yanvarın əvəllərində general Mədətovun Meşkinə yürüşü zamanı İran məmləkətinə bir vəlvələ düşdü. Təbriz şəhərində müdafiə işləri görüldü. “Rus qoşunu gəlir” sözü ağızlarda qorxu ilə səslənməyə başladı”.⁴

1 *Mirzə Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, s. 100*

2 *Yenə orada, s. 102-113*

3 *Yenə orada, s. 115-121*

4 *Yenə orada, s. 126-127*

Mirzə Adıgözəl bəyin əsərinin son fəslə onun tərcümeyi halından ibarətdir.¹

Zaqafqaziyaadakı çar hakimiyyət orqanlarından tamamilə asılı olan Mirzə Adıgözəl bəy XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda əmələ gəlmiş müstəmləkə qaydalarının qatı müdafiəçisi idi. Bununla əlaqədar olaraq müəllif “Qarabağnamə”də çar məmurlarını hər vasitə ilə tərifləyirdi.

Müəllifin son dərəcə birtərəfli olduğuna, bir çox məsələlərə dair “Qarabağnamə”də verdiyi məlumatın natamamlığına, habelə əsərdə olan ciddi qüsurlar və nöqsanlara baxmayaraq, konkret tarixi məzmun və materiallarla zəngin olan bu əsər XIX əsrin 40-cı illərinə aid Azərbaycan tarixşünaslığının ən mühüm abidələrindən biridir.

Qarabağ tarixinə dair digər bir əsərin müəllifi Mirzə Camal idi.²

Mirzə Camal “Qarabağ tarixi” (“Tarixi-Qarabağ”) əsərini 1847-ci ildə yazmışdır. Onun əsərinin quruluşu Mirzə Adıgözəl bəyin əsərinin quruluşunu xatırladır.

Mirzə Camal əsərinin ilk iki fəslini Qarabağ vilayətinin yaşayış məntəqələri, kəndləri, şəhərlərinə həsr etmişdir.

Mirzə Camalın Qarabağ xanlığında vəzir vəzifəsində olması ona nə Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində, nə də digər müəlliflərin əlyazmalarında əks olunmayan və bir çox digər mühüm məsələləri ümumi şəkildə işıqlandırmağa imkan vermişdir.

Müəllif öz əsərinin üçüncü və dördüncü fəsillərini Pənah Əli xanın fəaliyyətinə həsr etmişdir. Əsərin beşinci və altıncı fəsillərində XVIII əsrin 60-cı illərindən əsrin sonunadək olan hadisələr işıqlandırılmışdır.

Mirzə Camal Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tutul-

1. *Мирзə Адыгөзэл бəй. Göstərilən əsəri, s.134-150*

2. *Мирзə Чамал Чаваншир. Гарабаг тарихи, Бакы, 1959, (һәмчинин “Гарабагнамәләр” I китаб, бакы, 1989, с. 103-148)*

masına tərəfdar olanlardan idi. O, öz əsərinin yeddinci fəslində həmin tarixi hadisəyə müsbət qiymət verir. Qarabağ xanlığının Rusiya hakimiyyəti altına keçməsi üzərində müfəssəl dayanır. Lakin həmin tarixi hadisələri şərh edərkən, o, Qarabağın Rusiya tabeliyinə verilməsi məsələsini İbrahimxəlil xanın Rusiyaya bəslədiyi şəxsi duyğular nöqtəyi-nəzərindən işıqlandırır.¹ Mirzə Camalın həmin fəsildəki şərhində bəzi yanlışlıqlar olsa da, bu fəsil müəyyən dərəcədə orijinal xarakterli faktik materiallarla zəngindir. Məsələn, İbrahimxəlil xanın oğlu olan və şahın sarayında yaşayan Əbülfət xanın başçılığı ilə İran qoşunlarının 1804-cü ildə Qarabağa soxulması haqqında Mirzə Camalın verdiyi məlumat digər mənbələrdə olduqca az xatırladılır. Mirzə Camal yazır: “Qarabağ xanı Əbülfət xana ağır cavablar verərək yazdı ki, Qarabağ torpağına girmədən geri qayıtsın. Əbülfət xan möhtərəm atasının sözünə baxmayıb, İbrahim xan və Məhəmmədhəsən ağa Dizaq mahalının Tuğ kəndində olduqlarından, qızılbaş qoşununu götürüb, o tərəfdəki dağların qoçaq tufənglilərini, özünün işgüzar nöqərlərini və başqalarını toplayıb tam bir sürət və böyük izdihamla mərhum İbrahim xanın və böyük qardaşı mərhum Məhəmmədhəsən ağanın hüzuruna gəldi”.²

Mirzə Camal 1804-1813-cü illərin rus-iran müharibəsi hadisələrini işıqlandırarkən İranın silahlı qüvəllərinə, rus qoşunlarına qarşı azərbaycanlı dəstələrinin vuruşması haqqında bir sıra məlumatlar verir. Əsərdə, eyni zamanda 1805-ci ildə Şuşa müdafiəçilərinin qəhrəman müqaviməti işıqlandırılır, rus qoşunlarının Şirvan xanlığına yürüşündə Qarabağ dəstələrinin iştirakı göstərilir, 1806-cı ildə Xanaşen mənzili yaxınlığındakı döyüşdə Qarabağ süvarilərinin əməliyyatından, həmin süvarilərin Qarabağın bir sıra kəndlərinin əhalisini qovub aparan İran dəstəsini müvəfəqiyyətlə təqib etməsindən və s. danışılır. Deməli, Azərbaycan xalqı hər iki işğalçıya qarşı eyni səviyyədə mübarizə aparmalı olmuşdur. “Tarixi-Qarabağ” əsərində əsasən,

1. *Murza Camal. Göstərilən əsəri, s. 49-50*

2. *Yenə orada, s. 38*

1813-cü ilədək olan hadisələr qələmə alınır və ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasını müəllif əsərin yalnız sonunda qeyd edir.

Mirzə Camal öz kitabını Qafqaz sərdarı M.S.Vorontsovun tapşırığı ilə yazmış və ona təqdim etmişdi. Bu amil əsərin məzmununa təsir göstərmişdir. XIX əsr Azərbaycan feodallarının nümayəndəsi kimi Mirzə Camal çarizmin Azərbaycanda qoyduğu müstəmləkə qaydalarına tərəfdar çıxır və bu, onun əsərində hiss olunur.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığının bir sıra əsərləri Şəki xanlığının tarixinə həsr edilmişdir. Bu əsərlərdən biri olan “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi” Şəki xanları nəslindən olan Kərim ağa tərəfindən yazılmışdır.¹

Şəkili Çələbi xanın nəvə-nəticələrindən biri olan Kərim ağa XVIII əsrin axırları XIX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi hadisələrin mərkəzində olmuşdu. O, Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğal olunması ilə əlaqədar olaraq o zaman baş verən mübarizənin, habelə Şəki xanlığında gedən daxili mübarizənin şahidi olmuş, bunları öz gözü ilə görmüşdü. Şəkiddə saray çevrilişlərində marağı olan ali feodal əyanları sırasına mənsub olmasına baxmayaraq, o zamankı hadisələri Kərim ağa obyektiv surətdə əks etdirməyə çalışmışdır.

Kərim ağanın əsərinin giriş hissəsi başlıca olaraq rəvayət və əfsanələr əsasında yazılmışdır. Buna görə də onun böyük elmi əhəmiyyəti yoxdur. Lakin XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin birinci rübündə Şəki xanlığının tarixinə dair onun məlumatları xeyli maraqlıdır.

Kərim ağa Hacı Çələbinin Nadir şaha qarşı mübarizəsindən, Şəki xanlığının meydana gəlməsi və möhkəmlənməsindən, şəkili Hacı Çələbi xanın qonşu Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe etmək cəhdlərindən xüsusilə ətraflı yazmışdır. Kərim ağa

1. *Шәки ханлығынын тарихиндән*, Бакы, 1958; *Кәрим ага Фатех. Шәки ханларынын мұхтәсәр тарихи*. Бакы, 1993

XVIII əsrin axırlarında baş verən hadisələri təsvir edərkən, Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri üzərində dayanır və buna öz mənfi münasibətini büruzə verir.

Çar hakimiyyət orqanları ilə əlaqə saxlayan və şəkili Səlim xana düşmən olan Kərim ağa 1806-cı ildə Şəki xanlığındakı üsyanə mənfi qiymət verir, hətta faktları təhrif etməkdən belə çəkinir.¹

Şəki xanlığının tarixinə həsr edilmiş digər bir əsər Hacı Seyid Əbdülhəmidin “Şəki xanları və onların nəsiləri” əsəridir.² Hacı Seyid Əbdülhəmidin əsərində XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin əvəllərində Şəki xanlığı feodalları arasında hakimiyyət uğrunda gedən daxili mübarizə əks etdirilmişdir. Həmin hadisələrin şərhindən əvvəl XV əsrdən XVIII əsrədək Şəki xanlığı tarixinin qısa icmalı verilmişdir. Bir sıra hallarda müəllifin verdiyi məlumatlar Kərim ağanın məlumatlarından az maraqlıdır. Buna baxmayaraq, Hacı Seyid Əbdülhəmidin əsəri göstərilən dövrdə Şəki xanlığında baş verən hadisələrin tarixini tamamlamağa kömək edir. Müəllif Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə müsbət nöqteyi-nəzərdən yanaşmışdır.

XIX əsrin birinci yarısındakı Azərbaycanın xronikaçı-tarixçilərinin əsərlərində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal problemi birtərəfli işıqlandırılmışdır. Müəlliflər bütün Şimali Azərbaycanın zəbt olunmasından bəhs etməmiş, ayrı-ayrı regionlarda rus hərbi qüvvələrinin apardığı əməliyyatları salnamə formasında əks etdirmiş və bu zaman hadisələri təhlil etməkdən yan keçmişlər.

XIX əsrin birinci yarısında yaşamış görkəmli Azərbaycan tarixçisi, maarifpərvər yazıçı və şair, Azərbaycan və Dağıstan tarixinə dair ilk əsaslı tədqiqat əsərinin müəllifi Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmi yaradıcılığı xronikaçı tarixçilərin əsərlərindən xeyli fərqlənirdi.

1. *Шәки ханлығынын тарихиндән. Бакы, 1993, с.19*

2. *Ҳачы Сейид Әбдүлһәмид. Шәки ханлары вә онларын нәсилләри. Шәки ханлығынын тарихиндән. Бакы, 1993*

1841-ci ildə A.Bakıxanov Azərbaycan tarixinə dair “Gülüstani-İrəm”¹ əsərini işləyib başa çatdırmışdır. Bu əsər Azərbaycan və Cənubi Dağıstan tarixinin ən qədim zamanlardan 1813-cü ilədək olan dövrünün icmalından ibarətdir.

A.Bakıxanovun əsəri beş dövrü əhatə edir: birinci dövr ərəb istilasına qədər, ikinci dövr ərəb istilasından monqolların gəlişinə qədər, üçüncü dövr isə monqolların basqınından Səfəvilər dövlətinin yaradılmasınadək olan müddətdə Azərbaycan və Cənubi Dağıstanın tarixinə həsr edilmişdir. Əsərin ən geniş hissəsi olan IV hissədə Səfəvilər dövlətinin tarixi, onun Şirvanda və Dağıstanda yeritdiyi siyasət işıqlandırılır.

A.Bakıxanov XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Dağıstanın Xəzərsahili vilayətlərinin rus qoşunları tərəfindən tutulması ilə əlaqədar olan hadisələr üzərində ətraflı dayanır. A.Bakıxanov həmin hadisələrin tədqiqatçısı olan rus tarixçisi İ.İ.Qolikova* istinad edərək I Pyotr-un 1722-ci il iyunun 15-də Həştərxandan Xəzər sahili vilayətlərinin əhalisinə göndərdiyi müraciətinin mətnini verir.² Kitabda Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış müahidənamə, göstərilən dövrdə Zaqafqaziya məsələsinə dair həmin dövlətlər arasında aparılan diplomatik danışıqlar haqqında təsəvvür yaradır.³

A.Bakıxanov əsərində I Pyotr, Nadir şah kimi tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə müsbət qiymət verməklə yanaşı, onların işğalçı hökmdarlar olduğunu da qeyd edir.

A.Bakıxanovun əsərinin beşinci dövrü Azərbaycan xanlıqlarının XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixinə və XIX əsrin əvvəllərində onların Rusiya tərəfindən işğal olunmasına həsr edilmişdir. Müəllif hadisələrin təsvirini birinci Rusiya-İran mühari-

1. Бакиханов А. Гюлистан-Ирам, Баку, 1991; А.Бакиханов. Жүлүстани-Ирәм, Баку, 1951

*. İ.İ.Qolikov (1735-1801). I Pyotr dövrünü qələmə alan rus tarixçisi.

2. Бакиханов А. Göstərilən əsəri, 1991, s. 126

3. Yənə orada, s. 133-135

bəsinin qurtarmasınadək, yəni 1813-cü ilədək çatdırır. Burada XVIII əsr Rusiya-Azərbaycan münasibətləri, Azərbaycanın Şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən tutulmasının gedişi haqqında geniş məlumat verilir.

“Gülüstani-İrəm” əsərində İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Zaqafqaziyaya basqını, rus qoşunlarının 1796-cı ildə V.Zubovun başçılığı ilə Azərbaycana etdiyi istilaçılıq yürüşü, XVIII əsrin son illərində Azərbaycan xanları arasında gedən daxili müharibələr təsvir edilmişdir.

A.Bakıxanov Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını təsvir edərkən mühüm tarixi faktlara toxunmuş və xanlıqların Rusiyaya qarşı mübarizəsini təsvir etmişdir. O, I Aleksandarın hakimiyyəti illərində (1801-1825) Rusiyanın Qafqazı işğal məsələsinin sürətləndiyini bildirərək yazırdı: “Marın 12-də imperator Pavel birdən-birə vəfat etdi. Oğlu I Aleksandr səltənət taxtına oturdu. Qafqazın işəri qayda üzrə intizama düşməyə başladı”.¹ A.Bakıxanov Gəncənin ruslar tərəfindən işğalından bəhs edərkən Cavad xanın şəxsiyyətini qiymətləndirmişdir: “Gəncəli Cavad xan hünərli və elm sevən bir adam olmaqla bərabər qan və günahdan çəkiməyən bir əmir idi”.²

“Knyaz Sisianov Gəncəni almaq məqsədilə hərəkət etdi. Cavad xan şəhərin xaricində müharibə apararaq, məğlub olub qalaya geri çəkildi. 1804-cü il yanvar ayının 3-də Ramazan bayramı günü sübh çağı qala hücumla alındı. Cavad xan bir neçə övladı və əhalidən bir çoxu ilə bərabər öldürüldü. Gəncə Yelizavetpol adı ilə adlandırıldı.”³

A.Bakıxanov general Qulyakovun Car-Balakən hücumu, general Qlazenapın Dərbənd, Quba və Bakını tabe etməsi, Sisianovun Bakıda öldürülməsi, general Bulqakovun Bakıya hücumu, Şəki xanlığının Rusiyanın ixtiyarına keçməsi, general Tor-

1. Бахыханов А. Göstərilən əsəri, s. 183

2. Yenə orada, s.178

3. Yenə orada, s. 185

masovun Qafqaza komandan təyin olunması və fəaliyyəti, Quba xanı Şeyx Əli xanın ruslarla mübarizəsi və başqa hadisələr haqqında təfəsilatı ilə məlumat vermişdir.

A.Bakıxanov öz əsərini Rusiya ilə İran arasında bağlanın Gülüstan sülhünü şərh etməklə başa çatdırmışdır: “Qarabağın Gülüstan adlı yerində 1813-cü ilin oktyabrın 12-də Rusiya və İran dövlətləri arasında əhdnamə bağlandı. Bu əhdnaməyə görə İran dövləti Gəncə, Qarabağ, Talış, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd xanlıqları, bütün Dağıstan, Gürcüstanı və ona həmhüdud olan ölkələri Rusiya dövlətinə tərk etdi. Onlar haqqında hər cür iddiadan əl çəkdi”.¹

A.Bakıxanov əsəri tarixi hadisələri işıqlandırmaq baxımından elmi axtarış xarakteri daşıyır.

1.3.2. XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığı

İşğal problemi XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında da öz əksini tapmışdır, lakin burada da, əsasən, əsrin birinci yarısında mövcud olan ənənələr bir növ davam etdirilmişdir. Belə ki, həmin əsərlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin tarixi inkişafı əks etdirilmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında tarixi biliklər nöqtəyi-nəzərindən hələ nisbətən aşağı səviyyədə duran, öz-üslub və məzmunu etibarilə tarixi səlnamələrə yaxın əsərlər yazan yerli tarixçilər meydana çıxmışdı. Bu əsərlər sırasında Qarabağ xanlığının tarixi salnaməsinin yazıldığı əsərləri ilk növbədə qeyd etmək olar.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığında Mir Mehdi Xəzainin “Kitabi tarixi Qarabağ” əsəri mühüm yer tutur.²

1. Бакыханов А. *Göstərilən əsəri*, s. 196

1. Мир Мехди Хəзəини. *Китəби-тəрихи Гəрəбəг: “Гəрəбəгнəм”лəр*, II китəб, Бакы, 1991, с. 93-202.

Xəzəninin "Qarabağ tarixi" giriş, müqəddimə, 24 fəsil və son sözdən ibarətdir. Təxminən 1747-ci ildən 1828-ci ilə qədər olan bir dövrü əhatə edən əsərin adı, zahirən onun ancaq Qarabağ tarixinə aid olduğu barədə təsəvvür verirə, həqiqətdə bu əsəri belə məhdud hesab etmək düzgün olmazdı. Xəzəninin əsərində Qarabağ ilə yanaşı, Zaqafqaziyanın bəzi yerləri, o cümlədən Gürcüstan, İrəvan, Azərbaycan, eləcə də Car-Balakən tarixinə aid qiymətli məlumatlar vardır. Ona görə də son Rusiya-İran müharibələrini, Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı tarixini öyrənmək nöqteyi-nəzərindən digər "Qarabağnamə"lər kimi Xəzəninin əsəri də müəyyən qiymətə malikdir.

Xəzəninin əsərində (birinci fəsil) Qarabağ xanlığının coğrafi icmalı verilmişdir. İkinci fəsildə Pənah Əli xanın hakimiyyətinədək olan dövrdə Qarabağ tarixi qısa təsvir edilir. Sonrakı səkkiz fəsildə müəllif Pənah Əli xanın hakimiyyəti dövrünü ətraflı təsvir edir. Doqquz-on səkkizinci fəsillər İbrahimxəlil xanın dövründə Qarabağ tarixini işıqlandırır.

M.M.Xəzani Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olan hadisələri, rus qoşunlarının Azərbaycana daxil olması, Gəncənin işğalı, 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsini və başqa hadisələri XV-XXIV fəsillərdə işıqlandırmışdır.

Xəzani əsərin XV fəslində rus qoşunlarının Car-Balakənə hücümünü və oranı tar-mar edilməsini qeyd edir.¹ On altıncı fəsil Sisianovun Gəncənin işğal etməsinə həsr olunmuşdur. Müəllif Cavad xanın Sisianovun notalarına məğrur cavablarını, Cavad xanın "mərdənəliklə savaşa etməsini", rus qoşunlarının şəhəri aldıqdan sonra "müddəti tamam üç saat o şəhərdə xalqı kütləvi şəkildə "qırdıqlarını" qeyd edir.² Xəzani Gəncənin işğalı haqqında belə yazırdı: "Həqiqətən, bu cür qala almaq və bütöv qətl qan olunmaq Çingiz xan qoşunundan və Teymurləng za-

1. *Mup Mehdu Xəzani, Göstərilən əsəri, s.151-152*

2. *Yenə orada. s. 152*

manından sonra bu vilayətlərdə və bu məmalikdə görülməmişdi. Ona görə bu tərəflərin xalqına Rusiya qoşunundan çox əzimi vəhşətlər hasil oldu".¹ Xəzani, Kürəkçay müqaviləsinə əsərinin tamam bir fəslini həsr etmişdir. Sisianovun öldürülməsini müəllif Hüseynqulu xan tərəfindən edilən xəyanət kimi qiymətləndirmişdi.² Xəzani daha sonra mayor Lisaneviçin xəyanəti üzərində dayanaraq, onun İbrahim xanla birlikdə qətlə yeritdiyi adamların adlarını sadalayır.³ Əsərin sonuncu fəslı 1926-1828-ci illər rus-iran müharibəsi, Paskeviçin hərbi fəaliyyəti və Türkmənçay müqaviləsinin təsvirinə həsr olunmuşdur.

Xəzaninin əsərində Azərbaycanın Şimal xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi geniş yer tutur.

XIX əsrin birinci rübündə Rusiyanın Zaqafqaziyada apardığı hərbi əməliyyatlar, Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə münasibətləri, nəhayət, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt olunması məsələləri Mirzə Yusif Qarabağının (Nersesov) "Tarixi-Safi" əsərində də geniş əks olunmuşdur.⁴ "Tarixi-Safi" ən qədim zamanlardan 1828-ci ilədək Qarabağda və ətrafda baş verən ən mühüm hadisələrdən bəhs edir.

M.Y. Qarabağının əsərinin XVIII əsrin axırları XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı tarixinə və birinci Rusiya-İran münasibətlərinə dair çoxlu məlumata rast gəldiyimiz ikinci hissəsi daha çox diqqəti cəlb edir. Əsərdə Qarabağ xanlığının Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tarixinə dair maraqlı məlumatlar vardır. Müəllif 1826-1828-ci illərdəki Rusiya-İran müharibəsi hərbi əməliyyatlarının gedişinə geniş yer vermişdir.

Əsərin bu hissəsində Gürcüstanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ərəfəsində onun vəziyyəti, general Lazerev, sonra isə Qulyakov başda olmaqla rus qoşunlarının Car-Balakənə yürüşləri,⁵ Gən-

1. *Мир Mehdi Xəzани, Göstərilən əsəri, s. 153*

2. *Yenə orada, s. 175*

3. *Yenə orada, s. 178*

4. *Мирзə Јусиф Гарабаги (Нерсесов) Тарихи-Сафи. "Гарабагнамәләр", II китаб, Баки, 1991, с. 5-92.*

5. *Yenə orada, s. 43*

cənin alınması və mayor Lisaneviç tərəfindən gəncəli Cavad xanın öldürülməsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır.¹ Rusiya dövlətinə öz sadıq duyğularını bildirən M.Y.Qarabaği Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı zamanı öz amansızlıqları ilə məşhur olan qəddar general Sisianovu təmtəraqla tərif edir ələ keçirilən şəhərlərdə onun qoyduğu qaydaları tərifləyir.² Əsərin bu hissəsində 1804-cü ildə rus qoşunlarının İrəvana yürüşü və onun müvəffəqiyyətsizliyi ətraflı surətdə təsvir edilir.³ Qarabağ xanı ilə rus komandılığı arasındakı danışıqlar, xanlığın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında Qarabağ xanı ilə danışıqlar haqqında Qarabağ tarixinə dair xronikalardan bəlli olan məlumatlar təkrar edilir, general Sisianovun Şirvana və Bakıya yürüşü, onun öldürülməsi, 1806-1813-cü illərdəki hərbi əməliyyatların gedişi və Gülcüstan sülhünün bağlanması öləri olaraq təsvir edilir. Burada rus komandanlığının nümayəndəsi general Mədətovun İran qoşunlarının komandanı-İran taxtının vəliəhdi Abbas Mirzə ilə görüşünü bütün təfəsilatı ilə verilir. Müsəlman əhalisinin qatı düşməni Mədətov rəşadətli, igid, cəsəratli və şücaətli general adlandırılır.⁴

M.Y.Qarabaği 1826-1828-ci illərdəki ikinci Rusiya-İran müharibəsi ərəfəsində İranın hərbi-siyasi vəziyyəti, İngiltərənin İrana fəal yardımını, onun İranı Rusiya ilə vuruşdurmaq siyasəti, müharibə ərəfəsində Zaqafqaziyada və Dağıstandakı siyasi vəziyyət üzərində ətraflı surətdə dayanır.⁵

Mirzə Yusif öz əsərinin bu bölməsinin xeyli hissəsinin 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibəsi hadisələrinə həsr etmiş və bunları geniş təsvir etmişdir.

Müəllifin qeyd etdiyi bəzi sənədlər-müxtəlif məktublar, məxfi raportlar və s. diqqətəlayiqdir. Bunların bir qisminə digər

1. *Мурзэ Јысуф Гарабэгу, Гөстэрилэн әсэри, s. 44-45*

2. *Yenə orada, s.44-52*

3. *Yenə orada, s.44-45*

4. *Yenə orada, s.59-60*

5. *Yenə orada, s.60-63*

tarixçilərin əsərlərində rast gəlmək olmur. Müəllif Yelizavetpol və Şamaxor yaxınlığındakı döyüşlərdə, Azərbaycanın cənubundakı hərbi əməliyyatın gedişində rus qoşunlarının qəhrəmanlıq göstərməsindən qürurla yazır. M.Y.Qarabaği həmin müharibənin gedişində rus qoşunlarının əsas qələbələrinin qazanılmasında general Mədətova istinad etməklə onun rolunu açıqca şişirdir, Abbas Mirzənin Təbrizi təhvil verdikdən sonra Rusiyanın tərəfinə keçmək istəməsi haqqında Mirzə Yusifin rəvayəti tarixi həqiqətlərə uyğun deyildir.¹

Mirzə Yusif öz əsərində rus qoşunlarının knyaz Eristovun rəhbərliyi altında Təbrizə girməsindən bəhs edərkən, şəhərin mübarizəsiz ruslara təslim olunması faktını da qeyd edir.² M.Y.Qarabaği eyni zamanda müharibənin gedişində Deh-Xarqan danışıqlarına da öz münasibətini bildirir. Bu danışıqların İran tərəfin günahı ucbatından pozulduğunu qeyd edirdi.

M.Y.Qarabağının əsərində hadisələr Trükmənçay sülh müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdırılır. Müəllif Trükmənçay müqaviləsinin əsas müddəalarına heç bir şərh vermədən sadəcə olaraq təsvir edir.³

Nəticədə qeyd etməliyik ki, bəzi nöqsanlarına, müəllifinin dünyagörüşündə və tarixi baxışındakı məhdudiyətinə baxmayaraq, "Tarixi-Safi" Rusiyanın Azərbaycanın Şimal torpaqlarını istila etməsinə dair mühüm əsərlərdən biridir.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixinə dair yazılmış əsərlərdən biri də Əhməd bəy Cavanşirin "Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətində dair (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər)" kitabçasıdır.⁴

Kitabın sərlövhəsindən anlaşıldığı kimi əsərin əsas mövzusu Nadir şahın ölümündən sonra Pənah xanın Qarabağda hakimiyyəti

1. *Мирзә Юсуф Гарабаги. Göstərilən əsəri, s.91*

2. *Yenə orada, s.91*

3. *Yenə orada, s.92*

4. *Əhməd бəј Чаванишир. Гарабаг ханлығынын сјјаси вәзијјәтинә даир (1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр). Бақы 1961, "Гарабагнамәләр", I китаб, с.149-190*

yəti ələ almasından, İbrahimxəlil xanın Kürəkçay sülh müqaviləsi əsasında Rusiyaya tabe olmasına qədər Qarabağın təxminən 60 illik siyasi tarixindən ibarətdir.

Müəllif “Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair” adlı əsərini Mirzə Camal, Adıgözəl bəy və Mir Mehdi Xəzani kimi Qarabağ tarixçilərinə əsasən yazdığını və xalq arasında mövcud rəvayətlərdən də istifadə etdiyini etiraf edir.¹ Əhməd bəyin bu kiçik əsəri beş hissəyə bölünmüşdür. Birinci hissədə, müəllif Pənah xanın şəcərəsindən və Qarabağda hakimiyyəti ələ almasından, ikinci hissədə Pənah xanın ölümündən sonra oğlanları arasında gedən mübarizədən və İbrahim xanın hakimiyyətə gəlməsindən, üçüncü hissədə isə 1797-ci ilin baharında Ağa Məhəmməd şahın Qarabağa yürüşündən və Şuşada vəba xəstəliyinin yayılmasından bəhs edir. Əsərin dördüncü hissəsində müəllif Ağa Məhəmməd şah öldükdən sonra Şuşada cərəyan edən hadisələrdən bəhs edir. Siyasi hakimiyyəti ələ alan Məhəmməd bəy düşməni İbrahimxəlil xana qarşı guya çox təvazökar davranır, hakimiyyəti öz arzusu ilə ona təslim edir. Bunun əvəzində İbrahimxəlil xan da şahın qatili olmasına baxmayaraq, onu Fətəli şahı təslim etməkdən boyun qaçırır, İbrahimxəlil xana etimad etməyən Məhəmməd bəy Şuşa qalasını tərk edirsə də, şəkkili Məhəmməd Həsən xanın hiyləsinə aldanır. Məhəmməd Həsən xan onu həbs edib şirvanlı Mustafa xana təslim edir. Mustafa xan da onu öldürür.² Buradan XVIII əsrin sonu XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycan xanlıqları arasındakı düşmənçilik, mübarizə və ərazi iddiaları aydın görünür.

Əsərin sonuncu beşinci hissəsi tamamilə, bəhs etdiyimiz problemə həsr olunmuşdur. Burada müəllif, bu dövrdə Qarabağda yaranmış vəziyyət nəticəsində Şuşada xanın qocalığından istifadə edən əyanların bütün idarə işlərini öz əllərinə alaraq iki düşmən dəstəyə bölünməsindən danışır.

1. Əhməd бəј Чаваншур, *Göstərilən əsəri*, s. 17

2. *Yenə orada*, s. 30-41

Əhməd bəyin yazdığına görə bu iki dəstədən biri Rusiya, digəri isə İran ilə yaxınlıq tərəfdarı idi. İbrahimxəlil xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağa da Rusiya tərəfdarları sırasında idi. Bu iki dəstə arasında gedən mübarizənin xülasəsini verən müəllif Məhəmmədhəsən ağanın qalib gəldiyini qeyd edərək yazır: “Məhəmmədhəsən ağanın təkidi ilə bir neçə dəfə adli-sanli bəy-xanın adından knyaz Sisianova məktub apardılar. Həmin məktubda İbrahimxəlil xan iranlıların pis niyyətlərindən şikayətlənib, rus imperatorunun təbəəliyinə qəbul olunmaq haqqında özünün əyanları və təbəələrinin qəti arzusunu da bildirdi”.¹

Əhməd bəy öz əsərində Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən də bəhs edərək, qeyd edirdi, ki, bu iş Gürcüstanın əsrlərdən bəri arzusu olmuşdur.² Əhməd bəy Car-Balakən camaatlıqlarını, İsveçrə kantonlarının konfederasiyasına bənzədərək yazır ki, “onların bərabərlik əsasında müstəqil olmaları yadların hücumunu ümumi qüvvələrlə birlikdə dəf etməyə kömək edirdi.

Buna görə də nə Çingiz xanın, nə Teymurun, nə osmanlıların və nə də Nadirin qoşunları onları öz zülmünə tabe edə bilməmişdilər”.³ Sonra Əhməd bəy rus qoşunlarının bu vilayətlərə basqınından bəhs edir: “General Lazarev burada ləzgilərin qarşısına çıxdı və ... qanlı döyüşdə onları geri oturtdu. Sonra rus qoşunlarının baş komandanı knyaz Sisianov ikinci dəfə ləzgiləri cəzalandırıb, onların dayağı olan Balakəni dağıtdı”.⁴

Əhməd Bəy Gəncənin alınmasından da qısaca olaraq bəhs etmiş və Cavad xanın İranın vədlərinə aldandığını qeyd etmişdir.

Əhməd bəy Cavanşirin əsərində hadisələr Kürəkçay kənarında 1805-ci ildə İbrahimxəlil xanla Sisianov arasında bağlanan müqavilə ilə bitir. Müəllif müqavilənin şərtlərini bənd-bənd olduğu kimi vermişdir. Müqavilənin şərtlərindən aydın olur ki,

1. *Əhməd бəй Чаваншур. Göstərilən əsəri, s.44*

2. *Yenə orada, s. 47*

3. *Yenə orada, s. 47*

4. *Yenə orada, s. 48.*

Qarabağ və sonra da Şəki xanlıqları rus asılılığını qəbul etməyə məcbur olmuşdular.

Uzun müddət Rusiya mühiti təsirində olmuş, hətta Kırım müharibəsində iştirak etmiş və göstərdiyi böyük igidliyə görə Rusiya dövləti tərəfindən müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuş Əhməd bəyin əsərində Rusiyaya meyl açıq-aydın hiss olunur. Lakin o, rusların Azərbaycanda törətdiyi qanlı hadisələri gizlədə bilməmişdir.

Əhməd bəyin əsəri bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, o, burada XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycan xanlıqları arasında yaranmış düşmənçilik və ədavəti açıq-aydın göstərmişdir. Bu isə yeni üçüncü qüvvənin bu torpaqlara daxil olmasına imkan yaratmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığında Qarabağ xanlığının tarixinə və onun Rusiya tabe edilməsinə dair əsərlərdən biri də Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun "Qarabağ-namə" əsəridir.¹ Bu əsər əslində müəllifin atası Mirzə Camalın əsərini təkraridir. Yalnız bəzi yerlərdə o, Mirzə Camalın məlumatlarını düzəltmişdir və tamamlayır. Rzaqulu bəyin əsərində Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatı, xanlığın təsərrüfatı və s. haqqında bəzi məlumatlar vardır. Lakin bu məlumatlar özləri də əsasən, Mirzə Camalın yazılarına əsaslanır.

Rzaqulu bəy Qarabağ xanlığının və onunla qonşu olan digər xanlıqların Rusiya təcavüzünə məruz qalmasından qısaca olaraq bəhs etmişdir. Burada da müəllifin mövqeyi Mirzə Camalın fikirləri ilə tam üst-üstə düşür.

Yerli tarixşünaslığın digər nümayəndəsi Həsənəli xan Qaradaği idi. H. Qaradaği 1880-ci ildə Qarabağ xanlığının tarixinə dair əsər yazmışdır.² Bu əsər dövr etibarilə XVIII əsrin II yarısı

1. Рзагулу бəј Мирзə Чамал оғлу. Пəнаһ хан вə Ибраһим ханын Гарабагда һакимийјəтлəri вə о заманын һадисəлəri; Гарабагнамəлэр. II китаб, Баы, 1991, с.203-246

2. Һəsənəли Гарадағи, Гарабаг вилајəтинин гəдим вə чəдиди кей-фијјəт вə əвзалары (Игтибас), Гарабагнамəлэр, II китаб, с.349-358

sı-XIX əsrin I yarısını əhatə edir. Müəllifin dediyinə görə, o öz əsərini Mirzə Camal və Mirzə Adıgözəl bəyin, XIX əsrin I yarısında yazılan bu kimi əsərlərin əsasında tərtib etmişdi. Bir sıra hallarda o, həmin müəlliflərin məlumatını tənqidi surətdə tutuşduraraq, əlavə materiallar cəlb edərək, öz mülahizələrini irəli sürmüş və həmin tarixçiləri verdiyi məlumatı dəqiqləşdirmiş və tamamlamışdı.

Qarabağ xanlığına dair digər əsərin müəllif M. Baharlıdır.¹ M. Baharlının “Əhvalati-Qarabağ” əsərində Qarabağ xanlığının Rusiya ilə münasibətləri çox zəif işıqlandırılmışdır. Bu sahəyə digər əsərlərdə də toxunulmuşdur. Belə əsərlərdən biri XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində ən iri Azərbaycan xanlıqlarından biri olan Talış xanlığı və Lənkəran şəhərini tarixinə həsr olunan Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlunun əsəridir.² Mirzə Əhməd öz əsərini bir neçə il ərzində yazmış və 1892-ci ildə 90 yaşında ikən bitirmişdir. Əsər xatirə xarakteri daşıyır.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində xanlığın torpağında baş verən, Mirzə Əhməd və onun atası Mirzə Xudaverdinin iştirak etdiyi hadisələr başlıca olaraq şəxsi müşahidələrə əsasən təsvir edilir. Onların hər ikisi tutduqları mövqe sayəsində xanlığın bütün işlərindən yaxşı xəbərdar idilər. Bu isə əsərdəki təsvirləri daha inandırıcı edir.

Mirzə Əhmədin əsəri Ağa Məhəmməd Şah Qacarin Azərbaycana hücumu, şahın öz yaxın adamları tərəfindən öldürülməsinin təsviri ilə başlanır. Əsərin hamıya məlum olan həqiqətləri, həm də bir qədər yanlış şəkildə təkrar edən bu hissəsi nəzər diqqəti əsla cəlb etmir. Burada diqqəti daha çox cəlb edən cəhət 1797-ci ildə Qarabağ və Talış xanlığında dəhşətli aclıq hökm sürdüyü zaman bu xanlıqların iqtisadi vəziyyəti haqqında müəllifin verdiyi məlumatdır. Feodallar arasında ge-

1. Баһарлы М. Əһвалати-Ғарабағ, Ғарабағнамәләр, II китаб, с.269-308

2. Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu Lənkəran və Talış ölkələrinə məxsus əxbərnəmə (əlyazma), Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun elmi arxivini, iş №3622

dən müharibələr bütün xanlığı burumuşdu. Ayrı-ayrı ailələr, bəzən bütöv mahallar başdan-başa qarət edilib var-yoxdan çıxarıldı. Uzun mübarizədən sonra talış xanı Mir Mustafa xan burada asayiş yarada bilmişdi; xanlıqda həyat adı qaydaya düşmüş və hamı dağıdılmış evləri təmir etməyə, alt-üst olmuş təsərrüfatı bərpa etməyə başlamışdı.¹

Müəllifin Talış xanlığının İran şahı Fətəli şah Qacarla qarşılıqlı əlaqələri, onların qüvvələri arasındakı hərbi toqquşmalar və Talış xanının qələbəsi haqqında,² Talış xanını bacı və qardaşının Tehrana girov gəlməsini tələb edərək onların gizli surətdə öldürülməsini təşkil edən İran şahının xəyanətkarlığı haqqında verdiyi məlumatlar çox maraqlıdır.

Əsərdə XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibələri zamanı hərbi əməliyyatın gedişi geniş surətdə təsvir edilir. Müəllif Saltan və Vamuşovan yaxınlığındakı döyüşləri müfəssəl təsvir edir. General Kotlyarevskinin komandanlığı altında rus qoşunlarının Lənkəran qalasına hücumunun Mirzə Əhməd tərəfindən verilən təsviri həmin hadisənin rus tarixçiləri tərəfindən verilən təsviri ilə düz gəlir. Mirzə Əhməd göstərirdi ki, rus qoşunlarının sarsıdıcı həmləsi nəticəsində Lənkəran qalası alınmış və İran qoşunları nizamsız surətdə qaçmağa üz qoymuşdular.

Mirzə Əhmədin verdiyi məlumata görə, top atəsilə düşmən qoşunlarından o qədər adam öldürülmüşdü ki, onların cəsədləri Lənkəran çayının qabağını kəsmiş və adamlar cəsədlərinin üzərindən çayın o tərəf bu tərəfinə keçirdilər.³ Beləliklə, rus ordusu İran qoşunlarını Talış xanlığından çıxarmış və bu torpaqlarda qarnizon saxlamaqla oranı öz işğal zonasına çevirmişdi. Lakin Mirzə Əhmədin verdiyi məlumata görə, Mir Mustafa xan Rusiyaya münasibətində öz müstəqilliyini qorumağa çalışırdı və onun Rusiyadan üz döndərməsi üçün xırdaca bir ara sözü ki-

1. *Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu. Göstərilən əsəri, s. 10-11*

2. *Yenə orada, s. 52-55*

3. *Yenə orada, s. 10-11*

fayət idi.¹

Əsərdə Mir Mustafa xanın vəfatından sonra onun böyük oğlu Mir Həsən xanın xanlıq dövrünə böyük yer verilmişdir. Mirzə Əhməd Mir Həsən xanın Talış xanlığının müstəqilliyini bərpa etmək uğrundakı mübarizəsini, Qumbaşı yaxınlığında və digər yerlərdə rus qoşunları ilə toqquşmaları, Lənkəranın 20 gün xan dəstələri tərəfindən mühasirədə saxlamasını, rus qoşunlarını Sara adasına doğru geri çəkilməsini, Talışda Mir Həsən xanın hakimiyyətinin müvəqqəti olaraq bərqərar olunmasını təsvir edir və bu fəsillər tədqiqatımız üçün maraqlıdır. Müəllif Talış xanının hakimiyyət uğrundakı mübarizəsində İran şahının ona göstərdiyi fəal yardım, Fətəli şahın Mir Həsən xana kömək etmək və xanın qoşunlarının top atəşi açmaq texnikasını öyrənmək məqsədilə Lənkərana 2 top və 24 topçu göndərməsini təsvir edir. Əsərdə Salyan balıq vətəgələri rayonunda Talış xanı dəstələri ilə rus qoşunları arasındakı vuruşma təsvir edilir və xan dəstələrinin işğalçılara qarşı mübarizəsi yüksək qiymətləndirilir.

Mirzə Əhmədin əsərində ən qiymətli materiallar içərisində ikinci Rusiya-İran müharibəsi dövründəki hərbi-siyasi hadisələr aiddir. Müəllif müharibənin döyüş səhnələrini təsvir edir və bu müharibədə Rusiyanın güclü olduğunu da qeyd edir. Mirzə Əhmədin 1828-ci ildə İran ilə Rusiya arasında Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlandığı zaman İran taxtının vəliəhdi şahzadə Abbas Mirzə ilə Talış xanı arasındakı danışıqlar haqqında verdiyi məlumatın da son dərəcə maraqlı olduğunu etiraf etmək lazımdır. Əsərdən məlum olur ki, Mir Həsən xan müqaviləyə əsasən Talış xanlığının Rusiyanın ixtiyarına keçməsi xəbərini eşidən kimi, xanlığın rus imperiyası tabeliyinə verilməməsi məqsədi ilə Təbrizə, Abbas Mirzənin yanına dərhal Mirzə Xudaverdi başda olmaqla nümayəndə heyəti göndərmişdir. Xanın qasidlərinə şahzadə belə cavab vermişdi: "... Mən xəcalətimdən həmin mə-

1. Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu Göstərilən əsəri, s.52-55

sələni sizə bildirə bilmədim. Çünki Mir Həsən xanı öz böyük oğlum kimi sanırdım. Şəriksiz Allaha and olsun ki, Talış ölkəsinin Rusiya öhdəsinə buraxmamaq xüsusunda səy və ciddiyət göstərdimsə də mümkün olmadı. Axırda Rusiya sərdarı dedi ki, bəlkə 7 kurur puldan əl çəkəm, lakin Talış ölkəsindən əl çəkmərəm. Daha çarəsiz olaraq mən razı oldum. İndi Mir Həsən xana təklif edirəm ki, əgər bacarırsa, Rusiya dövləti ilə sazişə gəlsin... Rusiya qoşunu gəldikdə Talış vilayətini boşaldın. Özü-nüz də sərhəddin bu tərəfində sakin olun..."¹

Bütün bunlar Mir Həsən xanın şah sarayı ilə sıx əlaqəsi olmasını aydınlaşdırır, digər tərəfdən aydın olur ki, Rusiya ilə İran, torpaqları öz aralarında bölüşdürərkən, heç bir Azərbaycan xanlığının rəyini soruşub öyrənməmişdilər. Mirzə Əhmədin əsərindən aydın olur ki, bu söhbətdən sonra saray əyanları arasında iki cərəyan əmələ gəlmişdi. Bunlardan birincisinə o Talış əyanlarının nümayəndələri daxil idilər ki, onlar Rusiyanın təbəliyini qəbul etməyi təklif edirdilər. İkinci dəstəyə Mir Həsən xan və onnu yaxınları daxil idilər ki, bunlar Rusiyaya fəal müqavimət planı işləyib hazırlamışdılar.² Lakin Rusiyaya qarşı müharibəyə girməyə ehtiyat edən və bunun faydasız olduğunu dərk edən Mir Həsən xan Lənkərandan geri çəkilmişdi.

Əsərdə qeyd olunurdu ki, Mir Həsən xan Ərdəbilə keçəndən sonra da Rusiya ilə müxtəlif vasitələrlə mübarizə aparırdı. O tez-tez öz torpaqlarını ələ keçirmək üçün oraya basqınlar edir, Rusiya hökumət nümayəndələrinin öldürülməsini təşkil edirdi. Abbas Mirzə özü Rusiya ilə yeni toqquşma baş verəcəyindən ehtiyat edərək onun hərəkətlərini pisləmiş, şah hökuməti isə Rusiyanın etirazını nəzərə alıb Mir Həsən xanı Rəştə tərəf keçməyə məcbur etmişdi.³ Buradan aydın olur ki, Azərbaycan xanlıqlarının heç də hamısı Rusiyaya asanlıqla təslim olmaq fikrinə olmamışlar.

1. *Mirzə Əhməd Xudaverdi oğlu Göstərilən əsəri*, s.128-129

2. *Yenə orada*, s.130-131

3. *Yenə orada*, s.140

Əraziləri bölüşdürən iki dövlət bir-biri ilə daha yaxşı dil tapırdılar və öz mənafeələrini daha üstün tuturdular.

Mirzə Əhmədin əsərində 1831-ci il Rusiya əleyhinə Talışda baş vermiş üsyan haqqında da geniş məlumat verilir. Müəllif qeyd edir ki, xan qiyamında iştirak etmək üçün Talışın bütün mahalından dəstələr üsyan mərkəzi Driq mahalına axışb gəldilər. Xan öz qarşısına hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək vəzifəsini qoymuşdu.¹ Mirzə Əhmədin məlumatına əsasən, üsyançılar çar hökumət qüvvələrinə ciddi müqavimət göstərirdilər. Qiyamçılarla imperiya qoşunları arasında son, həlledici vuruşma Miyankuh meşələrində olmuşdu. Müəllif qeyd edir ki, qiyamçıların məğlub olmasının bir səbəbi də onlar arasında baş verən yolxucu xəstəliklər olmuşdu. Mirzə Əhməd Rəştə geri çəkilən, sonra isə Tehrana göndərilib Fətəli şahın bilvasitə göstərişi ilə zəhərləndirilib öldürülən Mir Həsən xanın acı taleyinə kədərlənir, haqlı olaraq Fətəli şaha lənətlər yağdırır.² Deməli, Azərbaycan torpaqlarını öz aralarında bölüşdürən iki dövlət münasibətləri pozmaq istəməmiş və bu yoldakı maneələri də ikilikdə məhv etmişdilər. Əsərin son hissəsi Mir Həsən xanın İranda qalan tərəfdarlarının müqəddəratına həsr olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, onların bir hissəsi sonralar vətənə qayıtdılar. Müəllif Rusiya imperiya idarələrindəki süründürməçiliyi də tənqid etmişdir. Çar idarələrindəki özbaşnalıq, rüşvətxorluq və s. haqqında məlumatlar də maraqlıdır. Buradan aydın olur ki, Rusiya Azərbaycanı öz ucqar müstəmləkəsi kimi idarə edirdi.

Mirzə Əhmədin əsəri xatirə, təəssürat xarakteri daşmasına baxmayaraq bəhs etdiyimiz məsələnin tarixşünaslığında mühüm yer tutur.

Talış ölkəsinin iqtisadi, coğrafi və tarixi həyatından, həmçinin ərazinin Rusiya tərəfindən zəbt olunması məsələsinə toxunan

1. *Mirzə Əhməd Xudaverdi oğlu Göstərilən əsəri*, s.128-129

2. *Yenə orada*, s.130-131

əsərlərdən biri də Seyidəli Kazım bəy oğluna məxsusdur.¹

“Cəhəvirnaməyi-Lənkəran” adlanan bu əsər cəmi 43 vərəqdən ibarət olub, 1869-cu ildə fars dilində yazılmışdır. Əsər müqəddimə, altı fəsil və son sözdən ibarətdir. Əsərin müqəddiməsi onun yazılma məqsədini aydınlaşdırır.²

Əsərin birinci fəslində müəllif Lənkəran sözünün³, ikinci fəslində isə talış sözünün⁴ mənşəyini izah etməyə çalışır. “Cəvahirnameyi-Lənkəran”ın üçüncü fəslə Talışın sərhədlərinə və təbii sərvətlərinə həsr edilmişdir.⁵ Dördüncü fəsildə Talışın iqlimindən bəhs olunur.⁶ Əsərin beşinci fəslə Talışda yaşamış bir sıra müqəddəs adamların həyatı və məqbərə abidələrindən bəhs edir.⁷

“Cəvahirnameyi-Lənkəran”ın altıncı fəslə Talış xanlığının qısa tarixindən bəhs edir. Burada, əvvəlcə, xanlığın yaranması və Ağə Məhəmməd şah Qacarın yürüşünə qədər olan dövr işıqlandırılır.

Seyidəli Kazım bəy oğlu Talış xanlığının Rusiya tərəfindən zəbt olunmasına da bu fəsildə müəyyən yer vermişdir. Müəllif Talışın Rusiya tərəfindən işğalını belə izah edir: “... Nadirin ölümündən sonra Ağə Məhəmməd şahın Talışı ələ almaq təşəbbüsü nəticəsiz qaldı. Müxtəlif vasitələrlə Mir Mustafa xanı özünə tabe etmək istəyən Fətəli şah sülh yolu ilə öz arzusuna nail ola bilməyəcəyinə əmin olduğundan otuz minlik bir ordu ilə Talışa yürüş etdi”.⁸ Mir Mustafa xan ölkəni bu ağır vəziyyətdən xilas etmək məqsədilə şura çağırdı. İrana tabe olmağın böyük bir həqarət olduğunun əksəriyyətlə qeyd olunduğu şurada Rusiya

1. Seyidəli Kazım bəy oğlu, *Cəvahirnameyi-Lənkəran (əlyazması)*, Respublika Əlyazmalar Fondu, iş №53049

2. *Yenə orada*, vərəq 1 b-4 a

3. *Yenə orada*, v. 4a-5a

4. *Yenə orada*, v. 5a-7a

5. *Yenə orada*, v. 7a-16a

6. *Yenə orada*, v. 17a-19a

7. *Yenə orada*, v. 19a-23b

8. *Yenə orada*, v. 27 a

yardımına müraciət etmək qərarı qəbul olundu.¹ Bu qərara əsasən Mir Mustafa xan öz əmisi oğlanlarından Mirzə Məhəmməd bəyi Həştərxan yolu ilə Rusiyaya elçi göndərir.²

Əsərdə Mir Həsən xanın həyat və fəaliyyəti, onun Rusiyaya qarşı mübarizəsinə aid materiallar da vardır. Seyidəli Kazım bəy oğlu yazır: “Mir Mustafa xanın ölümündən sonra (1814) Rusiya dövləti Mir Həsən xana polkovnik rütbəsi verib Talış xanlığında hakimiyyəti ona tapşırır... Zahirde Mir Həsən xana tərəfdar görünən müstəmləkəçi çar məmurları öz mənafeələrini təmin etmək məqsədilə Mir Həsən xanın düşmənlərinə yardım edirdilər. Bu vəziyyətə tab gətirə bilməyən Mir Həsən xan İrana qaçmağa məcbur oldu.”³

Seydəli Kazımbəy oğlu Rusiya tərəfindən zəbt olunduqdan sonra Talışda baş verən aclıq və xəstəlikdən, habelə əhalinin yoxsullaşmasından da söhbət açmışdı. Talış xalqı arasında, müəllifin fikrincə, heç vaxt belə aclıq və yoxsulluq olmamışdır.⁴

Əsərin son sözü Lənkəran və Talışda olan arxeoloji və tarixi abidələrə həsr edilmişdir.

Müəllifin əsəri bədii təsvir, xronika xarakteri daşıyır. O, hadisələri məhdud şəkildə təsvir etməsinə baxmayaraq, buradan bəhs etdiyimiz məsələyə dair dəyərli materiallar əldə edə bilərik.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda yaradılan tarixi əsərlər içərisində şahzadə Bəhmən Mirzənin “Şükürnamə”⁵ əsərində də, az da olsa, Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə toxunulmuşdur.

Əbdüssəmid Bəhmən Mirzə Abbas Mirzənin oğlu idi. O, uzun müddət Cənubi Azərbaycanın hakimi olmuşdur. Lakin

1. Seydəli Kazım bəy oğlu. *Göstərilən əsəri*, v. 27b-4a

2. *Yenə orada*, v. 28a

3. *Yenə orada*, v. 29b

4. *Yenə orada*, v. 10a

5. *Bəhmən Mirzə, Şükürnamə*, (əlyazması) Azərbaycan Respub. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, iş № 3212

İranda Məhəmməd Mirzənin hakimiyyəti dövründə Bəhmən Mirzə daxili saray çekişmələrindən yaxasını qurtararaq Tehranda rus səfirliyinə sığınaraq Tiflisə gəlmişdi. Rusiya ərazisində Bəhmən Mirzəyə çox qayğı və hörmət göstərilmişdi. Bütün bunlar onun əsərində açıq-aşkar hiss olunur.

Bəhmən Mirzənin əsəri giriş və üç hissədən ibarətdir. Əsərin giriş hissəsi¹ qismən tərcümeyi-hal xarakteri daşıyır. Bu müəllifin siyasi baxışlarını, onun Qafqaz və İran xalqlarının tarixi keçmişinə, Rusiyaya münasibətini aydın göstərir. Giriş başdan-başa çarlara və yüksək vəzifəli çar məmurlarına mədhiyyə ruhunda yazılmışdır. Müəllif burada Qafqaz xalqlarının Rusiyaya tabe olunması faktını yüksək qiymətləndirmişdir. O, çarizmin Zaqafqaziyada qoyduğu qayda-qanunları, çar məhkəmələrində, inzibati idarələrində qoyulan bütün qaydaları ədalətli və nümunəvi adlandırır.

Bəhmən Mirzə əsərin ikinci hissəsində Gürcüstanın və Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi üzərində qısa dayanaraq, bu əyalətlərin Rusiya tərəfindən tutulmasına müsbət qiymət vermişdir.² Bəhmən Mirzənin əsərinin qalan hissəsi büsbütün Rusiya tarixinə həsr olunmuşdur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması məsələsi haqqında XIX əsrin II yarısının maarifçi-demokratlarının fikirləri də diqqəti cəlb edir.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın qabaqcıl mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri M.F.Axundovun tarixi konsepsiyası Azərbaycan feodal sinifinə qarşı çevrilmişdir. M.F.Axundova görə, Şimali Azərbaycanın İran və Türkiyə kimi geri qalmış, mürtəce feodal dövlətlərindən ayrılıb qabaqcıl Rusiya ilə birləşdirilməsi müsbət hadisə olmuşdur. M.F.Axundov Rusiyanın Azərbaycan tarixində müstəmləkəçilik fəaliyyətinin, onun oynadığı mütərəqqi və mədəni rolunu qeyd edir, Azərbaycan

1. *Bəhmən Mirzə. Göstərilən əsəri. V 1-10*

2. *Yenə orada, v. 58-59*

xalqının sədətini "rus xalqı ilə qaynayıb qarışmaqda" görürdü.¹ Türkmənçay sülhü nəticəsində Azərbaycanın iki yerə parçalanmasını Axundov, Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil edilən Qafqaz Azərbaycanında yaranmış əmin-amanlıq və ölkənin iqtisadi yüksəlişi kimi qiymətləndirmişdi.²

M.F.Axundovdan başqa H.Zərdabinin, S.Ə.Şirvaninin və başqalarının əsərlərində də Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal etməsinə qiymət verilmiş və bu işğalın mütərəqqi əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısında Azərbaycan tarixşünaslığında Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə, demək olar ki, birtərəfli yanaşılmış və hadisələr ilkin tarixi baxış süzgecindən keçirilməmişdir.

1.3.3. XX əsrin əvəllərinin Azərbaycan tarixşünaslığı

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi hadisələrə idealist münasibətinə görə zəif olan bir sıra əsərlər yaradılmışdır. Bu dövrdə yerli tarixçilərin əsərləri səthi, kompiyasiya xarakteri daşıyırdı.

Həmin əsərlərdən birinin müəllifi Rəşid bəy İsmayılov idi. Rəşid bəy İsmayılov "Müxtəsər Qafqaz tarixi" kitabını 1913-cü ildə nəşr etdirmişdi. Kitab Qafqazın XX əsrin əvvəllərindəki tarixi və coğrafi vəziyyətini, o cümlədən Şimali Azərbaycanın batı bölgüsünün təsviri ilə başlanır. Müəllif Azərbaycanın Şimali və Qərbi vilayətlərini (Stavropol, Bakı, Gəncə, Tiflis, Qafqazın Qərbi və Şərqi vilayətləri) və beş vilayət (Quba, Terski, Dağıstan, Qarabax, Şirvan, Şirvanlı) təsvir etmişdir.

1. M.Ф.Ахундов, Сечилмиш əsərləri,

2. Yənə orada, s. 269

3. Rəşid bəy İsmayılov. Müxtəsər Qafqaz

1. Yənə orada, s. 33
2. Yənə orada, s. 33
3. Yənə orada, s. 33
4. Yənə orada, s. 33
5. Yənə orada, s. 33
6. Yənə orada, s. 33

qeyd edir.¹

Sonra müəllif XIX əsrin əvəllərinə qədərki Zaqafqaziya tarixini yığcam, ümumi şəkildə təsvir edir. O, burada əsasən, XVIII əsr tarixini - I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünü təsvir etmişdir. Daha sonra müəllif Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsi hadisələrindən nisbətən geniş bəhs edir. R. İsmayılov 1802-ci ildə knyaz P.D.Sisianovun Qafqazın sərdarı təyin olunması², onun Car-Balakənə qoşun göndərməsi, Gəncənin işğalı³ və nəhayət, Sisianovun Bakıda öldürülməsi⁴ hadisələrini konkret faktlarla təsvir edir.

R. İsmayılov öz əsərində A.P.Yermolovun fəaliyyətinə də geniş yer vermişdir. Müəllif Yermolovun dövrünü Zaqafqaziyanın Rusiyaya tabe olunmasında əsas mərhələlərdən biri hesab edirdi.⁵ R. İsmayılov qısaca olaraq ikinci rus-iran müharibəsinin, İ.F.Paskeviçin hərbi fəaliyyətinin və başqa hadisələrin təsvirini vermişdir.⁶

R. İsmayılovun əsərində Mixail Vorontsovun canişinliyi, Şeyx Şamilin Rusiya ilə mübarizəsi, knyaz Baratinskiyin Qafqazda fəaliyyəti və nəhayət, böyük knyaz Mixail Nikolayeviçin həyat və fəaliyyətini də işıqlandırmışdır. Rəşid bəy yalnız siyasi, tarixi hadisələr üzərində dayanır və bu tarixi rəsmi tarixşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən şərh edirdi. Müəllif imperiyanın siyasətini idealizə edir, çarizmi ədalət ələmdarı və Zaqafqaziya ölkələri mənafeyinə müdafiəçisi kimi qələmə verir. O, Sisianov, Yermolov, Vorontsov və başqaları kimi çar müstəmləkəçilərinin fəaliyyətindən rəğbətlə danışır. Bununla bərabər, R. İsmayılov çarizmin amansız müstəmləkə siyasəti və bunu həyata keçirən çar məmurları və generallarının azğınlığı üzərindən sü-

1. Rəşid bəy İsmayılov. Göstərilən əsəri. s. 2

2. Yenə orada. s. 20

3. Yenə orada. s. 22-34

4. Yenə orada. s. 26

5. Yenə orada. s. 30-31

kutla keçir. Maraqlıdır ki, R. İsmayılovun, təqribən 20 ildən sonra nəşr olunmuş başqa bir əsərində bunların hamısı təkzib olunmuşdur.¹

R. İsmayılovun əsərinin son hissəsində bir sıra Azərbaycan şair və yazıçıları-Vidadi, Zakir, Axundov, Nəbati və başqalarının təcürməyi-halları haqqında, əsas etibarilə F. Köçərlidən götürülmüş, qısa məlumat verilir.

Azərbaycan tarixçilərindən, XX əsrin əvvəllərində, bəhs etdiyimiz problemə toxunanlardan biri də Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvidir.

Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Azərbaycan dilində “Zübdətüt-təvarix” adlı dörd cildlik əsər yazmışdır.²

Kitabının birinci cildində Adəmdən Məhəmməd peyğəmbərədək olan əfsanəvi müqəddəs tarix şərh edilir. 2-ci cildə İslamın meydana gəlməsindən bəhs olunur. Üçüncü cild xəlifə Ömər in hakimiyyət başına gəlməsinin təsviri ilə başlanır. Müəllif Abbasilərin tarixini onların süqutunədək şərh edir.

Əsərin dördüncü cildi iki hissədən ibarətdir: 1-ci hissədə müəllif Teymurun yürüşlərindən, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, Səfəvilər, Nadir şah dövlətlərindən bəhs edir. İkinci hissə XVIII əsrin axırları-XIX əsrin əvvəllərində hadisələri-Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tutulması, XIX əsrin Rusiya-İran müharibələri, İngiltərə-Əfqanıstan müharibələri, babilər hərəkatı, dağlıqların Rusiyaya qarşı mübarizəsi, İngiltərə-İran müharibəsi, XX əsrin əvvəllərində Qafqazdakı vəziyyəti və s. əhatə edir. Kitab 1905-1911-ci illərdəki İran inqilabı hadisələrinin təsviri ilə qurtarır.

Mollazadə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə də toxunmuşdur. Müəllif rusların Gəncənin almasından bəhs edərkən yazırdı: “... Gəncə erməniləri Cavad xanı qoyub rusla-

1. Rəşid bəy İsmayılov. *Azərbaycan tarixi*. (əski əlifbada) Bakı, 1923

2. Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi. *Zübdətüt-təvarix*. (əski əlifbada) c. I, Tiflis, 1905, c. II, *Yelizavetpol*, 1909; c. III, *Yelizavetpol*, 1913; c. IV, *Yelizavetpol*, 1912

ra kömək etdiklərindən Cavad xan naçar qalıb, qələyə girib, qələdarlıqla məşğul oldu. Ruslar Gəncəni mühasirə etdi”.¹ Başqa bir yerdə müəllif yazır: “1218-də (1804-M.Ə.) fitr günü ermənilərin hiyləsi ilə ruslar qalaya dörd tərəfdən yürüş edib Şahsevən tərəfdən daxil olub qələni aldılar və Cavad xanı və oğlunu, üç saat qədərində çox xalqla və iki minə qədər evrət və uşaq qətl etdilər. Gəncə Sisianov tərəfindən fəth olundu”.²

H.Ş.H.Mollazadə 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsini təsvir edir. O, əsas diqqəti 1804-cü ildə Abbas Mirzənin Qarabağ və Gəncə tərəfə hərəkət etməsinə yönəldir.³ Müəllif qeyd edir ki, başlanmış müharibədə Fransa da İrana kömək edəcəyini vəd etmişdir.⁴ Mollazadə Qarabağ xanı İbrahim xanın mayor Lisaneviç tərəfindən qətlə və Sisianovun Bakıda öldürülməsi hadisələrindən öz əsərində qısa şəkildə bəhs edir.

Müəllif daha sonra 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinin təsvirinə keçir. O, burada da hadisələri sadəcə olaraq şərh edərək bildirir ki, 1826-cı ildə İran bağlanmış müqavilənin şərtlərini pozaraq Rusiyanın tutduğu ərazilərə hücum edir. Bu dəfə də iranlıların ordusuna vəliəhd şahzadə Abbas Mirzə başçılıq edirdi. Mollazadə İ.F.Paskeviçin Qafqaza sərdar təyin olunması və ondan sonra Zaqafqaziyada rusların hərbi əməliyyatlarının fəallaşmasını qeyd edir.⁵ Müəllif əsərində Türkmənçay müqaviləsini şərh edir, lakin müqavilənin maddələrini təhlil etməkdən yan keçir.

Sonra Mollazadə İrandakı hadisələri təsvir edir. Burada o, Məhəmməd şahın dövründə İranın sosial-iqtisadi vəziyyəti, İran ordusunun Herat istiqamətində yürüşü və başqa hadisələri

1. *Hacı Şeyx Həsən Mollazadə. Göstərilən əsəri, c.IV, II hissə, s. 11*

2. *Yenə orada, c. IV, II hissə, s.12*

3. *Yenə orada, s. 13*

4. *Yenə orada, s. 14*

5. *Yenə orada, s. 22-26*

6. *Yenə orada, s. 26-30*

şərh edir. Müəllif əsərində Dağıstan dağlılarının şeyxi Şeyx Şamilin rəhbərliyi ilə Rusiyaya qarşı mübarizəsi və regionun ruslar tərəfindən fəth olunmasına da yer vermişdir.

Mollazadənin əsərinin IV cildinin ikinci hissəsində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması qısa təfəsilatı ilə əks olunmuşdur. Müəllif bu mövzuda danışarkən ermənilərin rus ordusuna göstərdiyi fəal yardımını dəfələrlə qeyd edir. Lakin 1804-1813-cü illər və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələri hadisələrini təsvir etdiyi zaman Mollazadə həmin müharibələrin səbəblərini üzə çıxara bilməmiş, şah sarayı və onlara arxa durmaq haqqında vəd verən ingilis-fransız müstəmləkəçilərinin söylərini göstərməmişdir. Bununla belə o qeyd edirdi ki, İngiltərə və Fransaın işə qarışması nəticəsində Rusiya Cənubi Azərbaycanı işğal edə bilməmişdir.¹

H.Ş.Mollazadə Rusiyanın Şimali Azərbaycanı istila etməsi məsələsinə də birtərəfli yanaşmış və Rusiya hərbi qüvvələrinin işğalçılıq siyasətini izah edə bilməmişdir. Müəllif general Qulyakovun Car-Balakəndə, Sisianovun Gəncədə minlərlə insanın qanını tökdüyünü qeyd edir, lakin bunun güclü bir dövlətin hərbi qüdrəti kimi dərk edir. Hacı Şeyx Həsən Mollazadənin əsərinin çoxlu hadisələri əhatə etməsinə baxmayaraq, bunlar səthi, rabitəsiz şəkildə və çox zaman dini ideologiya ruhunda şərh edilmişdir. Müəllifin əsəri bütövlükdə tarixi təsvir xarakteri daşıyır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında ümumi xarakterli əsərlərlə yanaşı, XIX əsr ənənələrini davam etdirən, ayrı-ayrı regionların tarixini şərh edən əsərlər də vardır.

Belə əsərlərdən biri XIX əsrdə yazılmış “Qarabağnamə”lər tipində olan “Qarabağın yeni tarixi” adlı əsər olmuşdur. Əsərin müəllifi həmin dövrdə “Fəna” təxəllüsü ilə məşhur olan şair

1. Hacı Şeyx Həsən Mollazadə, Göstərilən əsəri, c.IV, II hissə, s.12

Mirzə Rəhim idi. ¹ Bu əsərdə 1804-1813-cü illərin Rusiya-İran müharibəsi də daxil olmaqla Qarabağın XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin əvvəllərindəki siyasi tarixi təsvir edilir. Mirzə Rəhim öz əsərini Qarabağın təbii-coğrafi şəraiti və sərhədlərinin təsviri ilə başlayır. Sonra Qarabağ xanlığının yaranması, Pənah xanın hakimiyyəti, Qarabağ mülkləri ilə Pənah xan arasındakı münasibətlər, Şuşa qalasının bina edilməsi, xanlığın mərkəzinin Şuşaya keçməsi, İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyəti, İranda baş verən dəyişikliklər, Ağa Məhəmməd şahın hakimiyyətə gəlişi və Qarabağa hücumu, Qarabağ xanlığının digər Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətləri və başqa hadisələr təsvir olunur.

Mirzə Rəhim əsərində 1801-ci ildən sonrakı hadisələri. Azərbaycan ərazilərinin ruslar tərəfindən zəbt olunması məsələlərini də əks etdirmişdir. Müəllif Gürcüstanın Rusiya tabeliyinə keçməsindən bəhs edərkən qeyd edir ki, nəhayət, ruslar uzun illərdən bəri Zaqafqaziyada özləri üçün oturmağa yer tapdılar ki, həmin yerdən başqa ərazilərə öz əllərini uzada bilsinlər. ²

Mirzə Rəhimin Sisianov tərəfindən Gəncənin işğalı məsələsindəki fikirləri H.Ş.H.Mollazadənin fikirləri ilə, təqribən, eynilik təşkil edir. Mirzə Rəhim yazırdı: "General Sisianov 1218-ci ildə (1803) çox böyük rus qoşunu, top və topxana ilə Tiflisdən Gəncəyə hərəkət edir... Sisianov və Cavad xan qoşunun qarabağında durub, "Hər kəs öz ləşkərinə ömr verib üzbəüz şiddətlə vuruşmağa məşğul ikən Nəsim bəy Şəmsəddinli öz camaatı ilə və Gəncə erməni qoşunu Cavad xan tərəfindən qaçıb Rusiya qoşununa mülhəq oldular. Cavad xan əhvalı belə görüb, naçar qalib, qalan qoşunu ilə Gəncə qalasına girib qaladərliqlə məşğul olar. Rusiya qoşunu hər tərəfdən tökülüb hasara qələbə edib, Cavad xanı və oğlunu öldürüb və sair müsəlman qoşununu dəxi qı-

1. *Мирзэ Рəһим Фəна, Тарихи-чəдиди Гарабəг, Гарабəгнамэлэр. II китаб, Бакы, 1991, с.247-268*

2. *Yenə orada, s. 264*

rarlar. Qalada ağır-yüngül nə varsa qarət edirlər".¹ Eyni təsvir, qeyd etdiyimiz kimi, H.Ş.H.Mollazadənin əsərində də verilmişdir.²

Mirzə Rəhim daha sonra Sisianovun İran yaxınlığındakı məğlubiyyətini təsvir edir. Sonra o, Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında bağlanmış Kürəkçay müqaviləsinin maddələrini ayrırıqlıqda şərh edir.³ Lakin sonra o, qeyd edir ki, bu müqaviləni bağlayıb Şuşaya qayıdan İbrahim xan tutduğu işə peşman olur: "Əhdnamə tərtib tapandan sonra İbrahim xan Pənahabada müraciət edir. Orada fəraqəti-xatir ilə Rusiya ilə münəş olan əlaqənin nəticəsini fikir etdikcə məlum olur ki, bu hadisədə xeyir üzü yoxdur. Özünü bir əmiri xatirin toruna çalıbdır ki, bədbəxtanə nəticələri göz qabağında cəlvə etməkdədir. Amma nə fayda".⁴

Mirzə Rəhimin yazdığından belə məlum olur ki, İbrahim xan Sisianovun Qarabağa hücumundan ehtiyat edib, məğlubiyyət qarşısında qalaraq Kürəkçay müqaviləsinə imzalamışdı. Çünki ondan əvvəl müəllif Sisianovun İbrahim xana hədə-qorxu gəlməsini qeyd edirdi: "İşğalçı rus generalı onu həтта bir neçə dəfə danışıqlara dəvət etmişdi.... Xan ilə Sisianovun arasında çox danışıq olub tərəflər üçün səlahiyyət yolu bulunandan sonra İbrahim xan Sisianovla görüşməyi mümkün bilibdir".⁵

Mirzə Rəhim əsərinin sonunda 1805-ci ilin martında Abbas Mirzənin Şimali Azərbaycana hücumunu Sisianovun Bakıda, İbrahim xanın Qarabağda öldürülməsini və sonra Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Gülüstan sülh müqaviləsinə şərh etmişdir. Maraqlıdır ki, müəllif 1805-ci ilin martında Abbas Mirzənin başçılığı ilə İran qoşunlarının hücumunu Azərbaycan qoşununun Qarabağa tərəf, hərəkət etməsi kimi adlandırır.⁶ Mirzə Rəhim

1. *Murzə Pəhum Göstərilən əsəri*, s.265

2. *H.Ş.H. Mollazadə Göstərilən əsəri*, s.11-12

3. *Murzə Pəhum Göstərilən əsəri*, s.266

4. *Yenə orada*, s. 267

5. *Yenə orada*, s. 266

6. *Yenə orada*, s. 267

bununla cənubi Aərbaycanı nəzərdə tuturdu. Mirzə Rəhim Rusiya-İran müharibəsi hadisələrini səthi, konkret olaraq şərh etmişdir.

Ümumiyyətlə, Mirzə Rəhim Fənanın Qarabağın yeni tarixindən bəhs edən əsəri XIX əsr xronist tarixçilərinin əsərlərindən heç də fərqlənmir. Burada hadisələr sadə təsvir xarakteri daşıyır. Müəllif hadisələri ötəri qısaca, təhlil etmədən (Rusiya tərəfindən işğalçılıq məsələsinə də öz şəxsi münasibətini bildirməmiş) olduğu kimi təsvir etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında, ölkənin Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə təkcə tarixçilər toxunmamış, ayrı-ayrı Azərbaycan ziyalıları, qabaqcıl mədəniyyət və elm xadimlərinin də bu məsələyə münasibətləri olmuşdur. N.Nərimanov, M.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Hadi, Y.V.Çəmənzəminli, A.Səhhət, H.Cavid, M.Ə.Sabir və başqaları çarizmin Azərbaycanda yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasətini tənqid etmiş və bundan çıxış yolları axtarıblar.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində, nisbətən qısa müddət ərzində Azərbaycan tarixşünaslığı xeyli inkişaf etmiş və Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair çoxlu faktik material əldə olunaraq ümumiləşdirici fikirlər söylənilmişdir. Bu dövrdə Rusiyanın Azərbaycana işğal etməsi fikri daha açıq səslənmiş və çarizmin müstəmləkəçi ideyaları tənqid olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi məsələsinə əsərlərin, təqribən, müəlliflər bir-biri ilə ümumi səsleşən şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfinə birləşdirilmələri da, onu tənqid edənlər də eyni şəkildə torpaqları uzun mübarizədən sonrakı dövrdə Rusiya imperiyası tərəfindən iş-

II FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏR TARİXŞÜNASLIĞINDA

(*“Nisbətən az bəla” formulası*)

20-30-cu illərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Bütün elmlərlə yanaşı tarix elmində də yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə maraq artmağa başladı.

20-30-cu illərdə Azərbaycan tarixinin ən mühüm dövrlərindən biri, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi də ümumi formada olsa da öyrənilməyə başlandı. Bu dövr tarixşünaslığının əsas xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycan tarixinə dair ilk ümumiləşdirilmiş əsərlərin nəşr edilməsinə cəhd göstərilməsi olmuş və bu sahədə müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Bu səpgidə yaranan əsərləri iki qrupa ayırmaq olar. R.İsmayılov, C.Zeynalov və başqalarının əsərləri daha çox əsrin əvvəllərindəki tarixşünaslıq ənəlinə müvafiq yazılmış, Y.A.Paxomov, V.S.Sısoyevin əsərlərində isə yeni tərtibat üsullarından istifadə edilmişdir. Bunların birincilərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesinə obyektiv qiymət verilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Rəşid bəy İsmayılovun 1923-

cü'ildə Bakıda nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi"¹ əsərində ən qədim zamanlardan Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni tarixi qısa formada əks etdirmişdir. Müəllif bu əsərində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən fəth olunmasına başqa hadisələrlə müqayisədə daha geniş yer vermişdir.

R.İsmayılov Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasının başlanğıcını Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən etibarən götürürdü. O, yazırdı: "Gürcüstanı qan tökməksiz təsərrüfa edib, sonra Azərbaycanı təsxir etmək çar hökuməti üçün pek asan idi. Azərbaycanın təsxiri dəxi Rusiya üçün həyati bir məsələ idi".² Müəllif Sisianovun Qafqaza "fərman-fərma" (Baş komandan-M.Ə.) təyin olunmasını Rusiyanın Azərbaycanı işğal etmək məqsədini həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi cəhdi kimi qiymətləndirir. O, haqlı olaraq Sisianovun mənəviyyatca məhdud, əqidəcə müstəbid, "ümuri-idarədə qüvvəyi-qəhriyə üsulunu icra edən" və Qafqaz, xüsusilə də müsəlman əhalisinə təhqiranə surətdə rəftar edən işğalçı bir çar generalı kimi qiymətləndirmişdir. Bu əsərdə Sisianovun Cavan xana təhqiramiz məktubu olduğu kimi verilmiş³ və çar generalının qəddarlığı bir daha nəzərə çatdırılmışdır. Müəllif Gəncə işğalı zamanı rus qoşunlarının yerli əhaliyə qarşı amansız rəftarından bəhs edirdi.

R.İsmayılov da oxucuların diqqətini Sisianovun "Gəncə Azərbaycanın açarındır" kəlmələrinə yönəlmiş, Azərbaycan torpaqlarının bir-birinin ardınca işğal olunmasını təsvir etmişdir. Müəllif eyni zamanda Rusiya-İran müharibələrində hərbi əməliyyatları da işıqlandırmış, Sisianovun Bakıya yürüşü və orada öldürülməsi hadisəsi üzərində ətraflı dayanmış, Sisianovun məhz Hüseyinqulu xanın işarəsilə İbrahim bəy tərəfindən öldürüldüyünü qeyd etmişdir.⁴

1. Исмајылов Р. *Азәрбајҹан тарихи*. Бақы, 1923, 1993 (*İqtibaslar sonuncu nəşrdən gətirilir-M.Ə.*)

2. *Yenə orada*, s.99

3. *Yenə orada*, s. 102-103

4. *Yenə orada*, s. 112

Əsərdə daha sonra Lisaneviç tərəfindən İbrahim xanın vəhşicəsinə öldürülməsindən bəhs olunur.

R.İsmayılov Qubanın, Şirvanın, Dərbəndin və Lənkəranın işğalı zamanı rus qoşunlarının qarşılaşdığı çətinliklər, verdiyi itkilər və bunun müqabilində törətdikləri dağıntı və qırğınları bütün təfsilatı ilə təsvir etmişdir. Sonra əsərdə Gülüstan sülh müqaviləsindən bəhs olunmuş, İranın daxili siyasi həyatına Rusiyanın müdaxilə etmək cəhdləri xüsusi vurğulanmışdır.¹

O, Yermolovun Qafqaz əhalisinə qarşı amansız rəftarından da bəhs etmiş, Puşkinin Yermolov haqqında dediyi “Qafqaz, ağ paraqlı başını aşağı sal, Sakit ol. Yermolov gəlir” sözlərini xatırlayaraq yazmışdır ki, Yermolov yerli əhalinin torpağını və yurdunu qəsb edib, mühacirlər verirdi. “O, xüsusilə müsəlman əhalisinə fəvqəladə zalimanə və rəhmsiz müamilə edirdi”.²

Bu əsərdə 1826-1828-cı illərdə Rusiya-İran müharibəsinə ötəri toxunulmuş, qeyd edilmişdir ki, “Gülüstan və sonra Türkmənçay müahidələri Qacar sülaləsinin tarixinə silinməz bir ləkə qoydu”³, “Türkmənçay müahidəsi İranın istiqlaliyyətinə ən müdhiş bir zərbə vurdu, onu Rusiyadan asılı vəziyyətə saldı”.⁴

Ümumiyyətlə, R.İsmayılovun bu əsərində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi tarixi baxımdan təsvir edilmiş, Rusiyanın burada yaratdığı işğal rejimi açıqlanmışdır. Müəllif hadisələrə öz münasibətini az-az bildirmiş, lakin tarixi hadisələri təhlil etməmişdir. Əsərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutunun labüdlüyü iddia olunmuş, rusların ikinci dəfə Azərbaycanın tutması-28 aprel çevrilişi alqışlanmışdır. Lakin bu nöqsanlarına baxmayaraq, R.İsmayılovun əsəri Azərbaycan tarixi sahəsində ümumi əsərlər yaratmaq yolunda ilk addım kimi müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

1. *Исмаилов Р. Азербайжан тарихи. с.120*

2. *Yenə orada, s. 121*

3. *Yenə orada, s.120*

4. *Yenə orada, s. 122*

R.İsmayılovdan fərqli olaraq Cahangir Zeynaloglunun¹ əsərində bir sıra mühüm məsələlər daha açıq şəkildə qoyulmuşdur. Bu əsər də Azərbaycan tarixinin ən qədim zamanlardan 1920-ci ilə qədər olan dövrünü özündə əks etdirir. Bəri başdan qeyd edək ki, R.İsmayılovdan fərqli olaraq C.Zeynalıqlu Rusiyanın Azərbaycan Demokratik Respublikasına təcavüzünü də işğalçı-lıq hərəkatı kimi qiymətləndirilmiş və bu siyasəti tənqid etmişdir.

Bu əsərdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə də xeyli yer verilmişdir. Müəllif yazır ki, “1216-cı ildə (1801) Kartli, Kaxet krallıqları ruslar tərəfindən istila edildikdən sonra Azərbaycan istiqlalı da təhlükə altına düşdü, Azərbaycanın qara günləri başladı”.² C.Zeynalıqlu Gəncənin zəbt olunmasını təsvir edir, Gəncənin süqutunun konkret hadisələri üzərində dayanaraq, belə bir ağır nəticəni vurğulayır: “Gəncənin süqutundan sonra xanlıqların da ruslar tərəfindən istilası çox asan oldu”.³

Əsərdə daha sonra 1804-1813-cü illər rus-iran müharibəsinə hərbi əməliyyatlar, Bakı xanlığının zəbt olunmasının nəticələri (xanlığın süqutu nəticəsində Quba xanlığının işğalı asanlaşdı, ruslar Dağıstanda mövqelərini möhkəmləndirdilər, Xəzərdə rusların hakimiyyəti təmin olundu)⁴, Lənkəran yaxınlığında baş vermiş vuruşma və s. xüsusi diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir.

C.Zeynalıqlu Gülüstan sülh müqaviləsinin acı nəticələrini diqqətlə izləmiş, Azərbaycanın bölüşdürüldüyünü qeyd etmiş, şimali Azərbaycanın Rusiyaya əsir və məhkum edildiyini, Cənub torpaqlarının isə İran əsarətindən əzab çəkdiyini göstərmişdir. Bir sıra müəlliflərdən fərqli olaraq C.Zeynalıqlu birinci və ikinci rus-iran müharibələri arasındakı fasiləni, dinclik dövrünü inkar etmiş və bu dövrdə Rusiyanın yerlərdə müstəmlə-

1. Зейнал оглу Ч. Мұхтəсəр Азəрбајжан тарихи, Истанбул, 1924; Ба-
кы, 1992 (İqtibaslar Bakı nəşrindən gətirilir-M.Ə.)

2. Yənə orada, s.90-91

3. Yənə orada, s.92

4. Yənə orada, s. 95

kəçilik sistemini bərqərar etmək uğrunda apardığı daxili müharibələrdən bəhs etmişdir.¹

O, ikinci Rusiya-İran müharibəsinin “İrəvan və Naxçıvan müharibəsi” adlandırmış², bunu da müharibənin əsas hərbi əməliyyatlarının bu ərazilərdə baş verməsi ilə izah etmişdir. Müəllif İrəvanın Rusiya qüvvələri tərəfindən mühasirəsi, Cavanbulaq çayı sahilində Abbas Mirzənin məğlubiyəti, Abbasabad qalasının mühasirəsi, Sərdarabad vuruşması və s. haqqında yığcam məlumat verilmişdir.

C.Zeyalovlu Türkmənçay sülh müqaviləsinin şərtlərini geniş təhlil etməsə də bütövlükdə bu müqaviləyə düzgün qiymət vermişdir. “Bu şəraitdə Azərbaycanın (şimali-M.Ə.) son iki xanlıqları da Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi və bundan sonra rusların Azərbaycanda hakimiyyəti 1336 (1918) sənəsinə qədər davam edərək, tamam 93 sənə sürdü”.³

Müəllif Rusiya boyunduruğu altında Azərbaycanın “əhvalı və vəziyyəti”⁴ nə də toxunmuş, imperiyanın ruslaşdırma siyasətini tənqid etmişdir. O, Şimali Azərbaycan uğrunda Rusiya-İran müharibəsində ikinciyə müəyyən mənalı haqq qazandıraraq, müsəlmançılıq mövqeyində durmuşdur. Görünür əsərdə Türkmənçaydan sonra Cənubi Azərbaycanın ümumi vəziyyətinə bir sətir də həsr edilməməsi bununla bağlıdır. Lakin bununla belə əsərdə çar müstəmləkəçiliyi barəsində dəyərli materillər vardır.

Y.A.Paxomovun 20-ci illərdə çapdan çıxmış kiçik əsəri hadisələri konkret əks etdirmək baxımından yuxarıda bəhs etdiyimiz əsərlərdən tamamilə fərqlənir.⁵ Heç bir fəsil, yaxud hissələrə bölünməmiş bu əsər Azərbaycan tarixinin qısa tarixi icma-

1. *Зейналлов Ч. Göstərilən əsəri. s.100*

2. *Yenə orada, s. 101*

3. *Yenə orada, s. 102*

4. *Yenə orada, s. 103*

5. *Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923*

İndən ibarətdir. Müəllif başqa hadisələr kimi Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından da konkret şəkildə bəhs etmişdir.

Y.A.Paxomov Rusiyanın Qafqazdakı hərəkətlərini birincinin bu bölgəni ələ keçirmək üçün yeritdiyi siyasət kimi qiymətləndirir. Məsələn, o, I Pyotr-un Xəzər yürüşü barəsində yazırdı: “I Pyotr İrana və Hindistana gedən ticarət yollarını ələ keçirmək məqsədilə 1722-ci ildə Dərbəndə qədər hərəkət etdi, yaxşı ki, Rusiyanı daxili vəziyyətinin mürəkkəbləşməsi onu geri qaytarmağa məcbur etdi. Lakin 1723-cü ildə Rusiya donanması Bakını işğal etdi, Salyanı ələ keçirdi”.¹ Müəllif V.Zubov-un yürüşlərinin dağıdıcı xarakterini gizlətməmişdir.² O, Şimali Azərbaycanın işğalı prosesini qısaca da olsa şərh etmiş, Gəncənin tutulması, Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiya tabeliyinə keçməsi, Rusiya-İran müharibələri, Gülistan və Türkmənçay sülh müqavilələri və başqa hadisələri işıqlandırmışdır. Müəllif Bakı, Dərbənd və başqa şəhərlərin qısa tarixindən bəhs edərkən onların Rusiya tərəfindən zəbt olunmasından da danışıbmışdır.

20-30-cu illər tarixşünaslığında Azərbaycan tarixindən ümumi şəkildə bəhs edən əsərlərdən biri də V.M.Sısoyev³ məxsusdur. Bu əsərdə Şimali Azərbaycanın ta qədim zamanlarından 1828-ci ilə qədər olan tarixi əks olunmuşdur.

Əsərin sonuncu fəslə Azərbaycanın xanlıqların yaranması, inkişafı və Rusiya tərəfindən tutulmasına həsr edilmişdir.⁴ Müəllif Rusiya və İranın Azərbaycanda mübarizəsini, Rusiyanın Zaqafqazı tutmağa başlamasını 1801-ci ildən 1828-ci ilədək qısa tarixi xronika formasında şərh etmişdir. Lakin o, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən danışırkən Gürcüstanla birlik-

1. *Пяхомов Е.А. Гөстəрилəн əсəри, s. 21*

2. *Үенə орədə, s. 22*

3. *Сысоев В.М. Краткий очерк истории Азербайджана (Северного). Баку, 1925*

4. *Сысоев В.М. Гөстəрилəн əсəри, s. 94-105*

də Qazax və Şəmşədilin Rusiya tərəfindən işğal olunmasını nəzərdən qaçırmışdır.

Car-Balakənə rus qoşunlarının hücumunu V.M.Sısoyev general Lazerevi öldürüb, həmin əraziyə qaçmış keçmiş gürcü çarı XII Georginin xanımı Mariyanın Sisianov tərəfindən tələb edilməsi ilə bağlamış, guya ki, bu tələb yerinə yetirilmədiyindən Sisianovun general Qulyakovun komandanlığı ilə oraya ordu göndərdiyini və Car-Balakənin tutulduğunu göstərmişdir.¹

“Azərbaycanın açarı” adlandırdığı² Gəncənin işğalından bəhs etmiş V.M.Sısoyev Kürəkçay müqaviləsinə də öz münasibətini bildirmiş, bu müqavilədən sonra İbrahim xanın Dizək yaxınlığında İran dəstələrini darmadağın etməsindən yazmış, bu hadisəni İbrahim xanın İran şahına inanmaması kimi izah etmişdir.³

Hadisələrin sonrakı gedişini ardıcıl formada izləyən müəllif Bakıda Sisianovun öldürülməsi, Dərbənd və Qubanın, habelə Bakı xanlığının işğalı, Şeyxəli xanın ruslar əleyhinə mübarizəsi, Qarabağda Cəfərqulu ağanın Rusiyaya qarşı çıxması, Aslan-düz vuruşması, Lənkəran döyüşü və nəhayət Gülüstən müqaviləsinə ötəri toxunmuş, müqavilənin yalnız adını çəkmişdir.

V.M.Sısoyev Yermolovun komandanlığı dövrünə nisbətən geniş yer vermiş, onun dövründə Şəki və Qarabağ xanlıqlarının ləğvini xanlıqlarda xan hakimiyyətindən xalq kütlələrinin narazılığının artması ilə izah etmişdir ki, bu da tarixi gerçəkliyə qətiyyətlə müvafiq deyildir.

İkinci Rusiya-İran müharibəsindən müəllif Yelizavetpol vuruşmasını xüsusi olaraq qeyd etmiş, onu bu müharibənin ən böyük hərbi əməliyyatı adlandırmışdır.⁴ O, daha sonra Türkmənçay müqaviləsinə toxunaraq Gülüstən müqaviləsindən fərqli

1. Сысоев В.М. Göstərilən əsəri, s. 99

2. Yenə orada, s. 99

3. Yenə orada, s. 100

4. Yenə orada, s. 104

olaraq bu sülhün şərtlərini qısaca şərh etmişdir. V.M.Sısoyev müqaviləyə belə qiymət vermişdir: "Türkmənçay müqaviləsi öz hüquqlarını qaytarmaq haqqında keçmiş xanların bütün ümidlərini puç etdi. Bu dövrdən artıq Azərbaycanın orta əsr feodal dövrü başa çatdı və xanlıq dövrünün feodalizmi Rusiya imperialist müstəmləkəçiliyi ilə əvəz olundu".¹

Ümumiyyətlə, V.M.Sısoyev bu əsərində hadisələri sadəcə olaraq təsvir etmiş və çox nadir hallarda məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir.

V.M.Sısoyevin dərslük formasında nəşr olunmuş daha kiçik həcmli əsərində² də hadisələrin təhlili yox, konkret təsviri verilmişdir.

20-30-cu illərdə Azərbaycanın tarixindən ümumi şəkildə bəhs edən əsərlərlə yanaşı, Azərbaycan haqqında ümumi məlumat verən bəzi tədqiqatlarda da Rusiya işğalı problemi açıq şəkildə qoyulmuşdur. Bu baxımdan M.N.Vəliyev (Baharlı) və Y.V.Çəmənzəsinlinin apardıqları ilkin axtarışlar xüsusilə qeyd edilməlidir.

M.N.Vəliyevin üç bölmədən ibarət Azərbaycanın coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi quruluşundan bəhs edən əsərində³ Şimali Azərbaycanın işğalı probleminə dəfələrlə toxunulmuş, üçüncü bölmədə bir neçə dəfə Azərbaycanda tətbiq edilən rus müstəmləkə siyasətinə müraciət edilmişdir. Müəllif Azərbaycanın parçalanmasından, müsəlman əhalisinin sıxışdırılmasından danışır, rus hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda torpaq münasibəti məsələsi üzərində dayanır: "Rusiya tərəfindən Azərbaycanın istila edilməsiylə torpaq münasibətləri birdən-birə dəyişmədi". Sonra o, 1841-ci və 1846-cı illərin reskriptlərindən söhbət açır.⁴ M.N.Vəliyev çarizmin köçürmə siyasətini tənqid edir,

1. Сысоев В.М. Göstərilən əsəri, s. 105

2. Сысоев В.М. Начальный очерк истории Азербайджана (Северного) Баку, 1925, с. 43-48

3. Вəлијев (Баһарлы) М.Н. Азəрбајҗан-Ҷоғрафи-тəбии, этнографик və иҗтисади мулаһизат, Бақы 1993

4. Yənə orada, s. 71

Azərbaycanın xarici ticarət məsələlərinə toxunur və bölgədə xarici ticarətin tənəzzülünü Rusiyanın işğalları ilə izah edir.¹

Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı və mədəniyyəti görkəmli siyasi xadim və yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzhəminlinin əsərlərində də əks olunmuşdur. Onun 1921-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuş əsərində² Azərbaycanın sərhədləri, coğrafi zonaları, şəhərləri, iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat verilməsi ilə bərabər Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasına dəfələrlə toxunulmuşdur. Müəllif Şirvan, Şəki, Gəncə, Rəvan şəhərlərinin qısa tarixindən bəhs edərək onların Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını da qeyd etmişdir.³ Muğanın iqtisadi sərvətini təsvir edərək müəllif burada Türkmənçay müqaviləsindən sonra Rusiyanın müstəmləkəçi köçürmə və iqtisadi siyasəti üzərində dayanmışdır.⁴

Y.V.Cəmənzhəminli hələ 20-ci illərdə Azərbaycan tarixşünaslığını öyrənməyə cəhd etmişdir. Bu səpkili məqaləsində⁵ Mirzə Camalın “Qarabağ tarixi” əsəri üzərində dayanmış və əsərin rus hökuməti və idarəçiliyinə rəğbət ruhunda yazıldığına səbəbləri araşdırılmışdır. Müəllif səbəbləri araşdırarkən XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziya və Azərbaycana münasibətdə İran, Türkiyə və Rusiyanın eyni—istilaçı məqsədlər güdüklərini qeyd etmişdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı tarixinin 20-30-cu illər tarixşünaslığında, demək olar ki, yeni konsepsiya yaratmış görkəmli rus tarixçisi M.N.Pokrovskinin mülahizə və fikirləri elmi-təhlil xarakteri daşıyır. O, tarixi araşdırmalar və tədqiqatlar nəticəsində Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal etməsinə da-

1. Вәлијев (Баһарлы) М.Н. *Göstərilən əsəri, s. 168-169*

2. Чәмәнzhəминли Ј.В. *Тарихи, чографи вә иqtисади Азәрбајжан, Истанбул, 1921 (Јени нәшр, Бақы, 1993) (iqtibaslar yeni nəşrdən götürülmüşdür-М.Ә)*

3. *Yenə orada, s. 23, 26, 31*

4. *Yenə orada, s. 33-34*

5. Чәмәнzhəминли Y.V, *Tariximiz haqqında Азәрбајжан müəlliflərinin əsərləri. Maarif və mədəniyyət, 1926, №7*

ir XIX əsr müəlliflərinin mövqeyindən xeyli fərqli olan yeni fikirlər irəli sürmüşdür.

Görkəmli tarixçinin XIX əsr Rusiyanın diplomatiyası və xarici siyasəti barəsində böyük məqalələrindən biri Rusiyanın Qafqazı işğal etməsinə həsr olunmuşdur.¹

M.N.Pokrovskinin məqaləsinin birinci hissəsi Zaqafqaziyada Rusiya, İran və Türkiyə rəqabətinə həsr edilmişdir. Burada müəllif orta planda tarixi hadisələri xronoloji ardıcılıqla şərh edir, Zaqafqaziyada müharibələr zamanı Rusiyanı xarici siyasətini, beynəlxalq aləmdə Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə münasibətlərini ön plana çəkərək, qeyd edir ki, XIX əsrin ilk onilliklərində Avropanın Şərq məsələsində Türkiyə problemi ön planda olduğu kimi, Rusiya Şərq məsələsində də İranla münasibətlər başlıca problemlərdən biri idi.²

M.İ.Pokrovski yazır ki, rus müstəmləkəçiləri hələ XVII əsrdən başlayaraq Qafqaz dağları ətrafına bir neçə yürüş etmiş, lakin bu yürüşləri mərkəzi hökumət təşkil etməmiş, onlar Don və Volqa boyunda yaşayan ayrı-ayrı kazak dəstələrinin basqını xarakterini daşmışdır.

M.N.Pokrovskinin fikrinə görə Rusiya ilə İran arasında Zaqafqaziya məsələsində əsas gərginlik XIX əsrin ilk illərində Gürcüstan əhvalatından sonra yaranmağa başladı. Müəllif XIX əsrin əvvəllərində İranın siyasi və hərbi sistemini təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, qanlı müharibələrdən sonra hakimiyyət başına gəlmiş türkdilli qacarların yaratdığı dövlət hələ tam möhkəmlənməmişdi. Ona görə də İran Zaqafqaziyada meydana gəlmiş xanlıqları özünə tam birləşdirə bilmir, onları özündən yarımasılı vəziyyətdə saxlayırdı. Müəllifin fikrincə, 1809-cu ildə Rusiya Zaqafqaziyasının müsəlman əyalətlərini tutmaq üçün real addamlar atdı, Gürcüstan üçün "Gəncə təhlükəsi"ni aradan

1. Покровский М.Н. Завоевание Кавказа-Дипломатия и войны царской России в XIX столетии, М., 1924, с. 179-229.

2. *Yenə orada*, s. 179

götürdü və bu zaman artıq İran Zaqafqaziyada öz nüfuzunu qorumaq naminə Rusiya ilə müharibəyə girdi. M.İ.Pokrovskiyə görə Fransa imperatoru I Napoleonun Avropada fəaliyyəti əslində, Rusiya-İran müharibəsini beynəlxalq sistemdən sanki təcrid etmişdi. Lakin bununla belə 10 may 1807-ci ildə İranla Fransa arasında, sonuncunun İrana köməyi haqqında müqavilə bağlandı. Bununla təqribən eyni zamanda Rusiya Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Əsas əməliyyat meydanı Dunay olsa da, müharibə Zaqafqaziyaya da təsir göstərirdi. M.N.Pokrovski Ahalkələk (Axalkalaki-M.Ə.) yaxınlığında Qudoviçin uğursuzluğunu qeyd edir.¹

Onun fikrincə, Napoleonun Rusiya ilə müharibəyə başlaması Zaqafqaziya məsələsini daha da mürəkkəbləşdirdi. Lakin tezliklə Türkiyə ilə Buxarest sülhü imzalandı və İran yenə də Zaqafqaziyada Rusiyaya qarşı tək qaldı, çünki indi artıq başı Rusiya ilə müharibəyə qarışan Fransa da ona kömək edə bilmirdi.²

M.N.Pokrovski Gülüstan sülhünü möhkəm olmayan, “sısqa sülh” adlandırmışdı.³ Həmin sülhdən cəmi on üç il sonra Rusiya ilə İran arasında yeni müharibə başlandı. M.N.Pokrovski qeyd edirdi ki, yeni başlanmış müharibədə rus komandanlığının qarşısında İrəvan xanlığını ələ keçirmək vəzifəsi dururdu.

İkinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişindən bəhs edərkən M.N.Pokrovski belə bir məsələyə toxunurdu ki, müharibənin gedişi zamanı Rusiya komandanlığı ələ keçirilən ərazilərdə yerli əhali ilə nisbətən mülayim davranır və onları öz tərəfinə çəkmək siyasəti yeritdiyi halda, İran müvəqqəti ələ keçirdiyi torpaqların əhalisi ilə çox sərt davranmışdı. Laikin Yermolovun siyasətini tənqid atəşinə tutan müəllif qeyd edirdi ki, general rus qoşunlarının əsil məqsədini nə qədər gizlətməyə çalışsa da “bəylər və əhəlinin başqa təbəqələri kütləvi surətdə Rusiya

1. *Покровску М.И. Göstərilən əsəri, s. 181-182*

2. *Yenə orada, s. 188*

3. *Yenə orada, s. 187*

“abadanlığından” qaçaraq “cahil və vəhşi” İrana gedirdilər. Müəllif general Yermolovu İran qüvvələrindən daha çox ehtiyat etdiyi üçün tənqid edir. Yermolovun Paskeviçlə əvəz olunmasını Peterburqda hakimiyyət dəyişikliyi ilə bağlayırdı. Lakin bununla belə o, Yermolovun sərt və qəddar siyasətini açıb göstərmiş və bu siyasətin Rusiyanın ələ keçirdiyi əraziləri hətta itirməsinə gətirib çıxara biləcəyini göstərmişdir.

Türkmənçay müqaviləsindən bəhs edərkən M.N.Pakrovski yazırdı ki, Paskeviçin geniş planları mərkəzi hakimiyyətdə təsdiq olunmadı və Rusiyanın sərhədi Arazda qaldı. Abbas Mirzə təkcə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını itirdi. Cənubi Azərbaycanı isə 70 milyon rubla İ.F.Paskeviçdən aldı ki, bunun da 1 milyonu şəxsən sonuncuya çatmalı idi. İmperator I Nikolay Türkmənçaydan sonra Paskeviçə göndərdiyi məktubla müqavilənin bağlanmasını daha bir şanlı işin başa çatması kimi qiymətləndirmiş və Paskeviçə general-feldmarşal rütbəsi vermişdi.

M.N.Pokrovski məqaləsinin ikinci bölməsini Dağıstanda mürdizmin meydana gəlməsi, dağlıların məişət və hərbi həyatı tarixinə həsr etmişdir. Məqalənin üçüncü bölməsi Qafqaz müharibələrinin sonuncu dövrü, dağlılarla Rusiyanın müharibələrindən bəhs edir.

M.N.Pokrovski bu məqalə ilə demək olar ki, 20-30-cu illər tarixşünaslığında Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən tutulması haqqında yeni konsepsiyasının bünövrəsini qoyanlardan biri olmuşdur. Belə ki, müəllif Rusiyanın “qoğal” və İranın “qamçı” siyasətlərini xarakterizə etmiş və Rusiyanın bu torpaqları işğal etməsini, İran əsarətinə keçməkdən üstün tutmuşdur. M.N.Pokrovski hadisələri dərinlən təhlil etməyə səy göstərmiş və bununla da özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqlənmişdir. O, Rusiyanın işğalçılıq planlarını və siyasətini tənqid etmiş ilk müəlliflərdən biri idi. Hadisələrin təhlili, xarakterizə olunması, müəllifin hər bir hadisəyə öz münasibətini bildirməsi və başqa cəhətlər M.N.Pokrovskinin əsərini problemin tarixşünaslığında digər

əsərlərdən fərqləndirir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt olunması görkəmli şərqşünas alim İ.P.Petruşevskinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Görkəmli tədqiqatçı Car-Balakənin Rusiya tərəfindən işğalı və yerli əhalinin ruslara qarşı inadlı mübarizəsinə bütöv bir əsər həsr etmişdir.¹ O, burada Car-Balakən azad icmalarının yaranmasından onların Rusiya tərəfindən tamamilə zəbt edilməsindən başlayaraq bütün tarixini yazmış, Car və Balakəndə azad icmalarının XVII əsrin sonunda yarandığını qeyd edib, onların ərazisi haqqında məlumat vermişdir.²

İ.P.Petruşevski bu əsərinin əsas hissəsini Car-Balakənin Rusiya tərəfindən işğalı hadisəsinə həsr etmişdir. O, Car-Balakən camaatlarının Rusiya tərəfindən işğalının və zərərçəkənlərin işğalçılara qarşı mübarizəsinin 25 ildən çox (1803-1830) davam etdiyini qeyd etmişdir.³

İ.P.Petruşevski Rusiyanın apardığı hərbi əməliyyatları əks etdirərkən, Car müharibələrinin xronikəsindən bəhs edən əsərdən⁴ geniş surətdə istifadə etmişdir. Həmin əsərdə Rusiyanın Car-Balakəndə apardığı işğalçılıq müharibələr, bütün hərbi əməliyyatlar xronoloji ardıcılıqla göstərilmişdir.

İ.P.Petruşevski əsərinin dördüncü fəsilə XIX əsrin başlanğıcında Rusiya İmeriyasının bütün Zaqafqaziyada apardığı istilacı müharibələrə və bu müharibələrin fonunda Car-Balakən hadisələrinə həsr olunmuşdur. Müəllif general Qulyakovun Cara yürüşlərindən söz açır, ikinci yürüşün uğursuzluğunu camaatların rus qüvvələrinə qarşı apardığı inadlı mübarizə ilə izah edirdi.⁵

1. Петрушевский И.П. Джаро-Белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия (внутренний строй и борьба с российским колониальным наступлением) Тифлис, 1934.

2. *Yenə orada*, s. 9

3. *Yenə orada*, s. 151

4. Хроника войн Джара (Под ред. В.Хулуфлу и с прмечаниями Е.А.Пашомова). Баку, 1931

5. Петрушевский И.П. *Göstərilən əsəri*, s. 84-85

Bu yürüşlər nəticəsində Car-Balakən azad icmaları çətinliklə də olsa Rusiyaya tabe edilmiş və onların üzərinə illik vergi qoyulmuşdur. Lakin camaatların müstəmləkəçilər əleyhinə çıxışlarının arası kəsilmirdi. İ.P.Petruşevski 1830-cu ildə rus qüvvələri tərəfindən Car vilayətinin işğalından bəhs edərək yazır ki, Qafqaz baş komandanlığı vilayətə bu dəfə daha böyük qüvvə göndərməsinə baxmayaraq, əhali işğalçıların bu qüvvələrinə qarşı da inadla vuruşurdu. Rus qüvvələrinin bölgəyə gəlişi yeni üsyana səbəb olmuş və işğalçılar bu üsyanı amansızlıqla yatırmışlar. Əsərdə 1830-cu il iyul-oktyabr üsyanları bütün təfəsilatı ilə işıqlandırılmışdır.

İ.P.Petruşevskinin bu əsəri Car-Balakən camaatlarının Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı apardıqları mübarizənin tarixinə həsr olunmuş ən geniş tədqiqat işidir.

Rusiyanın Azərbaycanda apardığı müstəmləkəçilik siyasəti 1936-cı ildə nəşr olunmuş iki hissədən ibarət olan kitabda¹ öz əksini tapmışdır. Əsər 1827-ci ildən 1868-ci ilədək çarizmin Azərbaycanda tətbiq etdiyi müstəmləkə üsul idarəsindən bəhs edir.

Əsərdə Rusiyanın Şimali Azərbaycanı istila etməsindən ötəri bəhs olunmuş, əsas diqqət işğaldan sonra bu ərazidə yaradılmış işğal rejiminə verilmişdir.

Kitabın birinci hissəsində görkəmli tədqiqatçı İ.P.Petruşevskinin XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiya müstəmləkə idarəsinin yaradılmasına həsr olunmuş geniş məqaləsi verilmişdir.² Müəllif məqalədə Rusiyanın Azərbaycanı istila etməsi üzərində qısaca dayanır, çarizmin Azərbaycana gəlişi səbəblərini araşdırarkən XVIII əsrin sonunda İranda və Türkiyədə yaranmış mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyəti təhlil edir, bu dövrdə Azərbaycan ərazisində artıq formalaşmış xanlıqların

1. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I-II, М.Л., 1936 (bundan sonra-Колониальная политика...-М.Ə.)

2. *Yenə orada, h.I, s. 5-32*

böhranlı vəziyyətini, bununla bərabər Rusiyanın gündən-günə artmaqda olan hərbi qüvvəsini, Azərbaycanın bir xammal bazası kimi Rusiya mənfəətləri üçün əhəmiyyəti və s. məsələləri ön plana çəkir.

İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, Rusiyanın işğal etdiyi Zaqafqaziyanın şərqində (Şimali Azərbaycan) öz idarəçiliyini yaratmaq haqqında aydın təsəvvürü yox idi.¹ Ona görə də Rusiya hökuməti 1804-1813-cü illər rus-iran müharibəsi dövründə və ondan sonra demək olar ki, 1826-cı ilə qədər buranı hərbi işğal rejimi ilə idarə edirdi.²

İ.P.Petruşevski Rusiya hökumətinin Azərbaycanda yaratdığı komendant üsul-idarəsini xarakterizə edir, komendantların əvvəlki xanlarla eyni səlahiyyətlərə malik olduqlarını göstərir.³

Daha sonra İ.P.Petruşevski Zaqafqaziyanın idarə olunması haqqında layihə hazırlamaq üçün Peterburqun təşkil etdiyi komissiyanın işini təhlil edir, 1803-1829-cu illərdə Rusiyanın Azərbaycanda tətbiq etdiyi müstəmləkə rejiminin birinci mərhələsi kimi fərqləndirir. Müəllif yazır ki, Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra Rusiya hökuməti Zaqafqaziya-da yeni idarə sistemi haqqında düşünməyə başladı. Məqalədə XIX əsrin 30-cu illərində Zaqafqaziya diyarının idarə olunmasına dair bir neçə layihə nəzərdən keçirilərək qeyd olunur ki, nəhayət Peterburq hökuməti 1840-cı ildən sonra islahatlar proqramını həyata keçirməyə başlamışdı. Bu islahatlar Rusiyanın Zaqafqaziyada tam hakimiyyətinin yaradılmasını təmin etməli idi.

Kitabın hər iki hissəsi Rusiyanın Şimali Azərbaycanda müstəmləkə idarəçiliyini yaratmaq sahəsində tərtib etdiyi layihələrdən, bu məqsədlə verilmiş qərarlardan və qanunlardan ibarətdir. Bu sənədlərdən çarizmin müstəmləkə siyasətini əsasən iki səp-

1. *Колониальная политика...* ч. I, с.8

2. *Yenə orada*, s. 9

3. *Yenə orada*, s. 17

kidə (çarizmin yerli feodallara münasibəti və müstəmləkəçi inzibati idarə sisteminin təşəkkülü) işıqlandırılmışdır. Birinci hissədə Zaqafqaziyanını müsəlman əyalətlərində maafaların və hərbi nöqərlərin hüquqları haqqında¹, ağaların vəziyyətinə dair,² ticarət qaydalarının nizama salınmasına³ dair sənədlər diqqətli cəlb edir. Zaqafqaziyada komendant idarəçiliyinin yaradılması, senatorlar P.İ.Kutaysov, V.İ.Meçnikov, P.V.Qanın layihələri, Zaqafqaziyanın idarə olunmasına dair general-ferldmarşal İ.F.Paskeviçin fikirləri, nəhayət Zaqafqaziyada 1840-cı il 10 aprel tarixli inzibati-ərazi islahatı barəsində sənədlər də xüsusi maraq doğurur.

Kitabın birinci hissəsində verilmiş sənədlərdən 1837-ci il Quba üsyanının hökumət dairələrində necə təşviş doğurduğu aydın hiss olunur.

Kitabın ikinci hissəsi 1843-1868-cı illərdə rus çarizminin Şimali Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkə siyasətindən bəhs edir. Bu hissədə Azərbaycanda yaşayan ağaların və bəylərin torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun özlərinə qaytarılması haqqında və kəndlilərin pay torpaqları ilə təmin olunması haqqındakı reskriptlər sübut edir ki, Rusiya imperiya dairələri idarəetmədə yerli şəraiti az da olsa nəzərə almağa məcbur olurdular.

Kitabın bu hissəsində Azərbaycanda da quberniya sisteminin yaradılması, vergi sisteminin formalaşdırılması, həmçinin çarizmin müsəlman ruhanilərinə münasibəti, onları müsəlmanlar arasında öz dayaqlarına çevirmək siyasəti sənədlərin dili ilə aydın göstərilmişdir.⁴

A.A.Salamzadə "XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan feodal-təhkimçilik münasibətləri məsələsinə dair"⁵ adlı məqalə-

1. Коллиальная политика... ч.I. с.83-95

2. *Yenə orada*, s. 184-185

3. *Yenə orada*, s. 190

4. Коллиальная политика... ч.II с.309-402

5. *Yenə orada*, s. 403-424

sində isə Rusiya işğalından əvvəl və sonra Azərbaycan kəndinin ictimai və iqtisadi inkişafına dair qısa mülahizələrdən sonra, işğal prosesinin Azərbaycanın kənd təsərrüfatına təsiri üzərində dayanır və qeyd edir ki, İranla aparılan müharibə Azərbaycanın kənd təsərrüfatına ciddi zərbə vurur, inkişafa mane olurdu.

A.A.Salamzadə yazır ki, Azərbaycanda təhkimçilik qaydalarının yaradılıb-yaradılmaması məsələsi Rusiya hakim dairələrini ilk gündən düşündürməyə başlamışdır.¹ Bu məsələ ilə bağlı XIX əsrin 30-cu illərində Rusiyanın müxtəlif səviyyəli hökumət nümayəndələrin öz təkliflərini bildirmişdilər. Lakin artıq 30-cu illərdə Rusiya başa düşdü ki, Azərbaycan kəndlərini təhkimli hala salmaq mümkün deyildir. Bütövlükdə bu məqalədə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı zamanı və müstəmləkəçiliyin ilk illərində Azərbaycan kəndində yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətin konkret təhlili öz ifadəsini tapmışdır.

20-30-cu illər tarixşünaslığında Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminə müraciət etmiş müəlliflər sırasında görkəmli tədqiqatçı Əziz Ubaydulinin də özünəməxsus yeri var. Ə.Ubaydulin öz elmi axtarışlarında işağal zamanı və ondan sonrakı Azərbaycan kəndinin sosial-siyasi quruluşuna nəzər salmış,² Azərbaycan feodallarının müstəmləkəçilərə qarşı apardığı mübarizəsini işıqlandırmış və Rusiya hökumətinin bəylər, ağalar və xanlarla hesablaşmağa məcbur olduğunu göstərmişdir.³

O, işğal dövründə və ondan sonrakı illərdə Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyətinin xeyli ağır olduğunu, xan hakimiyyətini əvəz etmiş komendantların verginin miqdarını xeyli artırdığını qeyd etmişdir.⁴ Müəllif burada işğal dövründə Azərbaycanda mövcud olmuş feodal təbəqələrinin təsnifatını-xanlar, sultanlar,

1. Колониальная политика... ч. II, с. 404

2. Губайдулин А. Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX века, Баку, 1928

3. *Yenə orada*, s. 30-31

4. *Yenə orada*, s. 30

bəylər, bəyzadələr, maaflar və yaxud tərhanlar,¹ başqa bir məqaləsində² isə bunlardan imtiyazlı olanlarının sayını (3095 nəfər)³ göstərmişdir.

Digər bir əsərində Ə. Ubaydulın Rusiya işğalının Azərbaycanın sosial-iqtisadi münasibətlərinə təsirindən bəhs etmiş,⁴ Rusiya-İran müharibələrinin və çarizmin müstəmləkə siyasətinin Azərbaycanın iqtisadi quruluşuna vurduğu böyük ziyanı işıqlandırmış, müstəmləkəçiliyin əhalinin sosial səviyyəsinin xeyli aşağı salınmasını qeyd etmişdir.

O, çıxışlarının birində çar hökumətinin dəhşətli qəddarlığından söhbət açıb⁵ qeyd etmişdir ki, çar hökumətinin qatı müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, sosial həyatına ağır zərbə vurduğu kimi, elmin geniş inkişafına da imkan verməmişdir.

Bu dövrdə digər şərqşünas alim V.V. Bartold da öz əsərlərində XIX əsrin əvvəlləri Rusiya-İran münasibətləri və Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən zəbt olunması məsələlərinə toxunmuşdur.

O, İran tarixindən bəhs edərkən XIX əsrin əvvəlləri Rusiya-İran müharibələrinə toxunmuş və ikincinin zəifliyi ucbatından məğlub olub Zaqafqaziyadan əl çəkdiyini qeyd etmişdir.⁶

V.V. Bartoldun Azərbaycanın qısa tarixi icmalına həsr etdiyi məqaləsində⁷ də Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərə-

1. Губайдулин А. *Гöstərilən əsəri*, s. 31

2. Ubaydulın Ə. *XIX əsrdə Azərbaycanda imtiyazlı siniflərin sayına dair məlumat. Azərbaycan öyrənmə yolu*, 1930, №4-5, s. 51-55

3. *Yenə orada*, s. 55

4. Ubaydulın Ə. *XIX əsrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi münasibətlər tarixindən. Maarif işçisi*, 1929, №2, s. 111-120

5. Губайдулин А. *Развитие исторической литературы у тюрка-татарских народов (Доклад заседании 1-го Всесоюзного Тюркологического съезда)* Баку, 1926

6. Бартольд В.В. *Иран (Исторический обзор)*, Сочинения, т. VII, М., 1971, с. 229-337

7. *Yenə onun: Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира*, Сочинения, т. II, ч. I, М., 1963, с. 782-783

findəndən işğalı məsələsinə toxunulmuş və imperiyanın müstəmləkə siyasəti geniş təhlil olunmuşdur.

20-30-cu illər tarixşünaslığına məxsus bir sıra əsərlərdə Rusiyanın Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda yeritdiyi siyasətə ancaq ötəri şəkildə, başqa məsələlərlə əlaqədar olaraq toxunulmuşdur.

XIX əsr Gürcüstanın tarixindən bəhs edən F.E.Maxaradze, yeri gəldikcə çarizmin Azərbaycanda apardığı işğalçılıq mübaribələrindən və müstəmləkəçilik siyasətindən də bəhs etmişdir.¹ Erməni tarixçisi S.Poqosyan isə erməni tarixinə dair yazdığı əsərində² İrəvan xanlığının işğalından, Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan və Türkiyədən ermənilərin Zaqafqaziyaya köçürülüb yerləşdirilməsindən, V.A.Parsamyan³ rus çarizminin İrəvanda yeritdiyi müstəmləkə siyasətindən, Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrəvan xanlığı ərazisinə ermənilərin köçürülməsi və s. bəhs etmişlər. V.A.Parsamyan Erməni vilayətinin təşkil olunması və Zaqafqaziyaya ermənilərin köçürülməsini müsbət qarşılamiş, lakin 1841-ci ildə həmin vilayətin ləğv olunmasını pisləmiş və bunu çarizmin ermənilərə qarşı ən qəddar müstəmləkə siyasəti kimi qiymətləndirmişdir. Müəllif həmçinin Türkiyədəki "erməni torpaqlarının" Rusiya tərəfindən tutulmamasının əsas səbəbi kimi Rusiyanın Türkiyə ilə sazişə gəlməsində görmüş və bunu da tənqid etmişdir. V.A.Parsamyan sonralar nəşr olunmuş başqa bir əsərində də həmin fikirlərini təkrar etmişdir.⁴

Doktor Ruirin əsərində⁵ Rusiyanın Zaqafqaziyada apardığı siyasətə dair maraqlı fikir irəli sürülmüşdür. Müəllif yazır ki, 1797-ci ildə İngiltərə Fransanı qabaqlayaraq öz nümayəndəsini

1. Махарадзе Ф.Е. Грузия в XIX столетии. Тбилиси, 1933

2. Погосян С. История армянского народа. Ереван, 1941.

3. Парсамян В.А. Колониальная политика царизма в Армении. Ереван, 1940

4. Упенə опис: История армянского народа (1800-1870). Ереван, 1972

5. д-р Руир. Англо-русское соперничество в Азии в XIX веке. М., 1924

Fransaya qarşı ittifaq yaratmaq məqsədi ilə İrana göndərdi. 1801-ci ildə həmin müqavilə imzalandı. Bundan sonra İngiltərə İranda fəal siyasət yeritməyə başladı, onun iqtisadiyyatına nəzarəti əlinə aldı və Cənubi İrani öz iqtisadi işğal zonasına çevirdi ¹, 1796-cı ildə isə digər tərəfdən Rusiya İrana doğru V.Zubovun komandanlığı ilə qoşun göndərdi. Bu qoşun geri qayıtsa da, 1801-ci ildə göndərilən yeni dəstə Gürcüstanın rus təbəəliyinə keçməsi haqqında müqavilə imzaladı. Bundan sonra Rusiya Zaqafqaziyanı silah gücünə alıb, daha sonra Şimali İranda öz hərbi hakimiyyətini yaratdı.² Müəllif burada gözəl tarixi analogiya aparmış və Rusiya ilə İranın Yaxın və Orta Şərqdə nüfuz dairəsi uğrunda apardıqları mübarizəni canlı şəkildə əks etdirmişdir.

Hərbi tarixçi E.Razin əsərlərinin birində Rusiyanın Zaqafqaziyanı tutmaq uğrunda İran və Türkiyə ilə apardığı müharibələrə toxunmuş və bir sıra döyüş sahnələrini əks etdirmişdir.³ Müəllif rus silahının və hərbi elminin üstünlüyünü qeyd etmiş, İranın və Türkiyənin Rusiya ilə müharibələr ərəfəsində orduda apardıqları islahatlara toxunmuşdur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin 20-30-cu illər tarixşünaslığında mühüm hadisələrdən biri də “nisbətən az bəla” (“наименьшее зло”) konsepsiyasının (daha doğrusu formulasının) irəli sürülməsi olmuşdur.

“Nisbətən az bəla” kolnsepsiyası rəsmi hökumət dairələri tərəfindən irəli sürülmüş, az sonra elmi dairələrə qəbul etdirilmişdi. 30-cu illərin ikinci yarısında orta məktəblər üçün SSRİ tarixi üzrə dərsliklər yaradılması haqqında hökumət tərəfindən müsabiqə elan olunmuşdu. 1937-ci ilin avqustunda müsabiqəyə yekun vuran hökumətin qərarından aşağıdakı sətirlər maraqlıdır: “Müəlliflər XVII əsrdə Ukraynanın pan Polşasının və sultan Türkiyəsinin işğal etməsi əleyhinə Xmelnitskinin mübarizəsinin heç bir mühüm rolunu görməmişlər. XVIII əsrin sonunda Gür-

1. *д-р Рубин, Гөстөрилән әсәри, s. 50-51*

2. *Разин Е. История военного искусства, ч. II, М., 1940*

cüstanın Rusiya protektoratlığı altına keçməsi, habelə Ukraynanın Rusiya hakimiyyətinə tabe edilməsi hadisələrinə müəlliflər mütləq bəla kimi baxmışlar. Bu zaman onlar dövrün konkret tarixi şərtlərini nəzərdən qaçırılmışlar.

Müəlliflər o zaman Gürcüstanın qarşısında iki alternativ yolun durduğunu göstərməmişlər—ya şah İrani və sultan Türkiyəsinin əsarətinə düşmək və yaxud Rusiya protektoratlığı altına keçmək. Eynilə Ukraynanın qarşısında da o dövrdə iki alternativ variant dururdu, ya pan Polşası və sultan Türkiyəsinin vassalı olmaq, yaxud Rusiya hakimiyyətini qəbul etmək. Onlar (müəlliflər-M.Ə.) ikinci perspektivin yenə də nisbətən az bəla olmasını görməmişlər¹. Burada əgər Gürcüstan haqqında söhbət gedirsə, onda həmin yalançı elmi meyarın “şah İrani” ilə Gürcüstan arasında qalan Şimali Azərbaycana da şamil ediləcəyi şübhəsiz idi. Çünki XVIII əsrin sonunda Azərbaycan uğrunda da Türkiyə, İran və Rusiya fəal mübarizə aparırdılar. Deməli, 30-cu illərin sonunda tarixşünaslıqda “yaxşı işğalçı” axtarmaq prinsipi elmə zorla, süni surətdə, “yuxarıdan” yeridilmişdi. Tezliklə, yuxarıda adı çəkilən qərar Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt olunması probleminə də tətbiq olundu. Bu baxımdan A.Arakelyanın məqaləsinə² diqqət yetirmək ibrətamizdir. O, yazırdı: “I Pyotr dövründən başlayaraq Qarabağ məlikləri Dağlıq Qarabağ üzərində Rusiya protektoratlığını yaratmağa çalışmışlar. Onlar belə hesab edirdilər ki, onların vətəninini dağdan düşmənlər Rusiyanın da düşmənləridir. Rusiya, Türkiyə, İran bir sıra Azərbaycan xanlıqları Qarabağı ələ keçirmək üçün müharibə aparırdı. Qarabağ üzərində Rusiya protektoratlığı, çoxsaylı Şərq işğalçılarının dağıdıcı hücumları ilə müqayisədə bölgə üçün *nisbətən az bəla* (kursiv bizimdir-M.Ə.) idi”³.

1. Вах: Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4-х классов средней школы по истории СССР. К изучению истории (сборник), М., 1938, с. 38

2. Аракелян А. Присоединение Карабаха к царской России, Исторический журнал, 1939, №10

3. *Yenə orada*, s.53

A.Arakelyan Qarabağ məlikləri ilə Qarabağ xanlığı arasında gedən mübarizəni öz axtarışlarının mərkəzində verərək göstərirdi ki, məliklər Rusiya ilə sıx gizli əlaqə saxlayır və xanlığın bütün işləri haqqında rus komandanlığına məlumat verirdilər.¹ Müəllif Qarabağ məlikləri-Rusiya münasibətlərinin qısa tarixi xronikasından sonra Qarabağ xanlığının və onun tərkibində məlikliklərin Rusiyaya “birləşdirilməsi” məsələsinə keçmiş, Kürəkçay müqaviləsinin məliklər üçün əhəmiyyətini belə qiymətləndirmişdir: “İlk növbədə məliklər (məlik Abovdan başqa) qayıtdılar. Onlar hələ 1805-ci ildən rus ordusu sıralarında müxtəlif Azərbaycan xanları ilə mübarizə aparırdılar”.²

A.Arakelyanın məqaləsində İbrahim xanın ölümü haqqında başqa əsərlərdə olmayan belə bir məlumat verilmişdir: “İbrahim xan öz ailəsi ilə birlikdə (24 adam) gecə qaladan çıxdı. O, Abbas Mirzəyə çatmağa çalışırdı. Lakin Lisaneviç bu haqda bildi və öz əsgərləri ilə İbrahim xana çatdı, Onu və bütün kişiləri yolda qətlə yetirdi”.³ Yenə də qeyd edirik ki, A.Arakelyanın bu məlumatı ilkin mənbələrdə yoxdur, belə ki, bütün məlumatlarda Lisaneviçin İbrahim xanı yatdığı yerdə öldürdüyü göstərilmişdir. Lakin A.Arakelyan həmin məlumatın ardınca artıq bizə məlum olan erməni xəyanətindən bəhs edir: “Bu işdə Lisaneviçə məlik Cümşüd (Vərəndə məlikliyi) böyük kömək göstərmişdir. O, öz atlı dəstələri ilə İbrahim xanın Şuşadan çıxdığı məlum yolun üstündə durmuşdu. Çar ordusu qarşısındakı bu xidmətinə görə Məlik Cümşüd polkovnik rütbəsi almışdır”.⁴

A.Arakelyanın məqaləsinin hər yerində ermənilərin rus ordusuna köməyi vurğulanır. Müəllif ikinci Rusiya-İran müharibəsində general V.Q.Mədətovun Qarabağda apardığı hərbi

1. *Аракелян А. Göstərilən əsəri, s.54*

2. *Yenə orada*

3. *Yenə orada, s. 55*

4. *Yenə orada*

əməliyyatları yüksək qiymətləndirmiş, ¹ məqalənin sonunda Qarabağda baş verən üsyanlar haqqında məlumatlar vermişdir.

A. Arakelyanın məqaləsində Dağlıq Qarabağın Rusiyaya birləşdirilməsi mühüm tarixi əhəmiyyətli hadisə, ölkənin Azərbaycan xanlıqlarının zülmündən xilas kimi qələmə verilir.

Beləliklə, 20-30-cu illər tarixşünaslığında Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal məsələsinə dair müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bu dövrdə problem bütövlükdə tədqiq olunmamış və yalnız ayrı-ayrı hadisələrə dair araşdırmalar aparılmışdır.

20-30-cu illər tarixşünaslığında işğal məsələsinə toxunan müəlliflərin bir qrupu, ondan əvvəlki konsepsiyayı əsas götürərək Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasına təbii tarixi inkişafın məhsulu kimi baxmışlar. Bu müəlliflər imperiyanın işğal siyasətini tənqid etməmiş, güclü hərbi dövlətin fəodallıqlara parçalanmış bir bölgəni zəbt etməsinə ümumi qanunauyğunluq kimi qiymət vermişlər. Müəlliflərin başqa bir qrupu isə Rusiyanın işğalçılıq siyasətini ciddi tənqid etmişlər.

Lakin digər müəlliflər qrupu işğal olunmuş bölgənin tarixi keçmişinə qısa səyahət etmiş, bu ərazini zəbt edən işğalçıları müqayisə etmiş və Rusiyanın istiləçilik hərəkətlərini bu ərazinin xalqlarına "nisbətən az bəla" gətirdiyini iddia etmişlər. Bununla da yeni bir konsepsiyanın əsası qoyulmuşdur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal məsələsinə toxunan müəlliflərin daha bir qrupu isə imperiyanın istiləçilik siyasətini açıb göstərməmiş və ərazinin Rusiyaya birləşdirildiyini iddia etmişdir. Bununla da onlar gələcək qeyri-elmi konsepsiyanın bünövrəsini qoymuşlar.

Eyni zamanda etiraf olunmalıdır ki, 20-30-cu illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal probleminin elmi-tarixi baxımdan öyrənilməsinin bünövrəsi yaradılmışdır.

1. Аракелян А. Göstərilən əsəri, s. 56-57

III FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI XX ƏSRİN 40-50-Cİ İLLƏR TARİXŞÜNASLIĞINDA

(“birləşdirilmə” konsepsiyası)

İkinci dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan tarixinə dair yazılan əsərlər artıq sırf tarixi tədqiqat xarakteri daşıyır və müəlliflər hadisələri dərin tənqid və təhlil süzgəcindən keçirirdilər.

40-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın yeni dövr tarixinə dair tədqiqat əsərlərinin sayı xeyli artdı, bəhs etdiyimiz problemin tarixşünaslığında elmi bünövrənin əsası qoyuldu. Bu dövrdə, demək olar ki, ilk dəfə olaraq, bilavasitə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasına dair ayrıca məqalələr və hətta monoqrafiyalar nəşr olunmağa başladı. Azərbaycan tarixinin bu dövrü müstəqil tədqiqat sahəsi elan olundu, prosesin gedişini işıqlandıran dissertasiyalar meydana gəlməyə başladı.

40-50-ci illər bəhs etdiyimiz problemin tarixşünaslığında bir də ona görə əlamətdardır ki, bu dövrdə problemə dair yeni konsepsiya formalaşmağa başladı. Biz bunu şərti olaraq “birləşdirilmə” konsepsiyası adlandırırıq. “Birləşdirilmə” konsepsiyası 40-50-ci illər tarixşünaslığında təkcə Azərbaycana deyil, tarix boyu Rusiyanın tutduğu bütün ərazilərə şamil edilir, təkcə Azərbay-

can tarixşünaslığında deyil, o zamankı ittifaqın bu problemlə məşğul olan bütün tarixçiləri tərəfindən qəbul olunurdu.

40-50-ci illər tarixşünaslığında bu problemdən bəhs edən tədqiqat əsərlərini bir neçə qrupa bölmək mümkündür.

40-50-ci illər tarixşünaslığında Azərbaycanın Şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt olunmasına dair yerli tarixçilərdən ilk növbədə Ə.S.Sumbatzadə, İ.M.Həsənov, Q.Q.Mehdiyev və başqalarının tədqiqatlarını qeyd etmək olar.

Akademik Ə.S.Sumbatzadə Şimali Azərbaycanın Rusiyaya "birləşdirilməsi" dövründən İran qoşunlarının Azərbaycana hücumları, ¹ birləşdirmənin mütərəqqi cəhətləri, ² birləşdirilmə dövründə Rusiya ilə Azərbaycanın ticarət-iqtisadi münasibətlərinə ³ dair bir neçə məqalə yazmış, bu məqalələrdə 1801-1828-ci illər ərzində İran qoşunlarının Azərbaycanın Şimal torpaqlarında törətdikləri dağıntılardan, rus-iran müharibələri zamanı ölkənin təsərrüfatına dəyən ziyandan bəhs etmişdir. Müəllif qeyd edirdi ki, "1805-ci ilin iyununda Abbas Mirzənin 60 minlik ordusu bütün Azərbaycan ərazisinə hücum etdi, lakin əzəmətli rus qoşunları tərəfindən məğlub edilərək geri oturdular". ⁴ Lakin o, rus qoşunlarının sayını və onların hərbi texnikasının dağıdıcı üstünlüyünü qeyd etməmiş, hətta onları (rus ordularını M.Ə.) xilaskar ⁵ adlandırmışdır.

Ə.S.Sumbatzadənin digər məqalələri Şimali Azərbaycanın

1. Сумбатзаде А.С. О разорительном характере иранских нашествий на Азербайджан в период присоединения страны к России-Ученые записки АГУ, 1955, №2, с.77-86.

2. Yenə onun. Прогрессивные экономические последствия присоединения Азербайджана к России в XIX в. (без нефтяной промышленности)-Труды Института истории и философии АН Аз. ССР, 1954, т.V. с.184-197.

3. Yenə onun. Торгово-экономические связи Азербайджана с царской Россией (I пол. XIX в.)-Ученые записки АГУ, 1956, №10, с. 16-31.

4. Сумбатзаде А.С. О разорительном характере иранских нашествий на Азербайджан в период присоединения страны к России. с.77.

5. Yenə orada. s. 85

Rusiyaya birləşdirilməsinin “tarixi əhəmiyyətinə” həsr olunmuşdur. Belə məqalələrin birində Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilən hissəsində əhali artımı da adı çəkilən hadisənin müsbət təsiri kimi qələmə verilir.¹ Eyni zamanda məqalədə əhali artımı haqqında dəyərli materiallar dərc edilmişdir: “... 30-cu illərin əvvəlində Azərbaycanda 326.101 kişi cinsinə mənsub şəxs olduğu halda, 1858-ci ildə onların sayı 505.381 nəfərə çatmış, yəni 179.280 nəfər artmışdır ki, bu da... 55 faiz artım deməkdir”.² Bütün bunları göstərməklə yanaşı, Ə.Sumbatzadə etiraf etmişdir ki, “şübhə yoxdur ki, əgər çarizmin və yerli hakim sınıfların amansız zülm istismarı olmasaydı, Azərbaycan xalqının sayı daha da artıq olardı”.³

Ə.S.Sumbatzadənin bir neçə məqaləsi⁴ isə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin iqtisadi əhəmiyyətinə həsr olunmuş, bu məqalələrdə Şimali Azərbaycanın işğalının, guya ki, əhəmiyyətli bir hadisə olduğu fikri tamamlanmışdır.

Ə.S.Sumbatzadə sonradan nəşr olunmuş monoqrafiyalarında da məsələnin iqtisadi tərəfini bütünlüklə işıqlandırmışdır. Belə əsərlərdən biri XIX əsrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafına həsr olunmuşdur.⁵ Əsərdə bütövlükdə kənd təsərrüfatının inkişafına birləşdirilmənin əhəmiyyətli təsir göstərməsi ruhu aydın görünür.

Müəllif bütün əsər boyu sübut etməyə çalışır ki, Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi onun iqtisadi inkişafında mühüm yer tutan kənd təsərrüfatının yüksəlişinə səbəb olmuşdur.

1. Сумбатзаде А.С. Прогрессивное влияние присоединения Азербайджана к России на рост народонаселения страны в XIX в.-Известия АН Аз. ССР, 1952, №3, с. 79-91

2. *Yenə orada*, s. 91

3. *Yenə orada*

4. Сумбатзаде А.С. Прогрессивные экономические последствия присоединения Азербайджана к России в XIX в.; Торгово-экономические связи Азербайджана с царской Россией (I пол. XIX в.)

5. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в, Баку, 1958

Ə.S.Sumbatzadə öz əsərində birləşdirilmə dövründə və XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafına geniş yer verərək göstərir ki, birləşdirilən ərazilər Rusiya üçün mühüm xammal bazası rolunu oynayırdı. Bu əsərdə çarizmin müstəmləkəçi iqtisadi siyasəti zəif işıqlandırılmış, əsas diqqət inkişafı ilə bağlı statistik materiallara verilmişdir.

Ə.S.Sumbatzadə XIX yüzillikdə Azərbaycanda sənayenin inkişafına dair iri həcmli əsərində ¹ XIX əsrin ortalarından Azərbaycanda sənayenin nisbətən sürətli inkişafını ölkənin Rusiya ilə birləşdirilməsilə izah etməyə çalışır. O, eyni zamanda Azərbaycan sənayesinin Rusiya iqtisadiyyatı üçün müstəmləkə əlavəsi olduğunu da etiraf edir.

Bu məhsuldar və görkəmli tədqiqatçı Azərbaycan əhalisinin müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəsinə dair da tədqiqat işləri aparmışdır. Bu baxımdan onun 1837-ci il Quba üsyanına həsr etdiyi əsəri xüsusən əhəmiyyətlidir. ² Əsərin əvvəlində müəllif Quba xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən, ³ əyalətə çevrilən Quba xanlığının təsərrüfat-iqtisadi vəziyyətindən qısaca bəhs etmiş, əyalətin ərazisi və əhalisi, kənd təsərrüfatı, sənətkarlığı və ticarəti haqqında qiymətli materiallar vermişdir. ⁴ Əyalətin ictimai quruluşunu qələmə alarkən Ə.S.Sumbatzadə qeyd etmişdir ki, çarizm ən iri feodal sahibkarı olub, dövlət kəndlilərinin amansız şəkildə istismar edirdi. ⁵ O, Quba üsyanının əsas səbəbini müstəmləkə sisteminin sərtliyində, komendant üsul-idarəsinin yerli əhalini istismar etməsində görürdü. ⁶

Ə.S.Sumbatzadə göstərirdi ki, üsyan çox güclü xarakterə malik olub, Rusiya hakimiyyət orqanları arasında təşvişə səbəb olmuşdu. Müəllif Şamilin üsyançılarla əlaqə yaratmaq cəhdindən

1. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в., Баку, 1964

2. Yenə onun. Кубинское восстание 1837 г., Баку, 1961

3. Yenə orada, s. 7-9

4. Yenə orada, s. 11

5. Yenə orada, s. 23

6. Yenə orada, s. 61-62

bəhs etmiş, göstərmişdir ki, bütün cəhdlərə baxmayaraq Şamil buna tam nail ola bilməmişdir.¹ Əsrdə, Quba üsyanı əhalinin müxtəlif təbəqələrini əhatə etmiş, antimüstəmləkə, çarizm əleyhinə və antifeodal bir hərəkət kimi qiymtləndirilir.² Bu əsər müəllifin işğal probleminə bəhs edən başqa tədqiqatlarından tamamilə fərqlənir. O, bu əsərində Rusiya müstəmləkə sistemini daha çox tənqid etmiş, Quba xanlığının Rusiya tərəfindən işğal olunmasını qeyd etməsə də (o, burada da xanlığın Rusiyaya birləşdirilməsindən bəhs etmişdir-M.Ə.) sonradan çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini açıb göstərməyə cəhd göstərmiş və bu barədə obyektiv nəticələrə gəlmişdir.

Ə.S.Sumbatzadə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi ilə əlaqədar sonrakı illərdə də tədqiqatlar aparmış, ümumiyyətlə, 40-50-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı məsələsində “birləşdirilmə” konsepsiyasının yaradıcılarından biri olmuşdur.

Şimali Azərbaycanın işğalı dövründə kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri ilə bağlı tədqiqatlar arasında M.M.Əfəndiyevin axtarışlarını da qeyd etmək lazımdır. O, Azərbaycan kəndlilərinin Rusiya siyasətinə münasibətini,³ birləşdirilmədən sonra kəndlilərin ümumi vəziyyətini⁴ və ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan əhalinin həyat səviyyəsinə birləşdirilmənin göstərdiyi ümumi təsiri əks etdirmiş⁵ və Ə.S.Sumbatzadənin fikirləri ilə eyni olan mülahizələr irəli sürərək, hadisələrə müsbət münasibət bəsləmişdir.

1. Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание 1837 г., с. 61-62

2. *Yenə orada*, s. 115

3. Эфендиев М.М. К вопросу об институте ранджбарства в Азербайджане в XIX в., -Труды института истории и философии АН Азерб. ССР, 1952, т. II

4. *Yenə onun. Повинности и правовое положение владельских райятов в Азербайджане в первой половине XIX в., Материалы по истории Азербайджана, Труды музея истории Азербайджана АН Азерб. ССР, 1957, т. II*

5. *Yenə onun. О сущности патриархально-феодалных отношений у кочевников-скотоводов. -Вопросы истории, 1955, №11*

Bütün bu məsələlər H.Ə.Dadaşovun məqaləsində də öz əksini tapmışdır.¹ O. Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən tutulmasının iqtisadi əsaslarını feodal kənd təsərrüfatının geriliyində görmüşdür.

İşğal prosesində və ondan dərhal sonra Azərbaycanda aqrar münasibətlərin inkişafına dair İ.M.Həsənovun əsərlərinin də adlarını çəkmək olar. O, məqalələrinin birini işğal prosesi və ondan sonra çarizmin Azərbaycandakı torpaq siyasətinə həsr etmişdir.² Burada müəllif qeyd edir ki, birləşdirilmədən dərhal sonra çarizm ölkədə öz torpaq siyasətini həyata keçirilməsində yalnız yerli bəylərə arxalanırdı: “Çarizm Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsinin ən əvvəlində yerli bəylərə arxalanırdı”.³ Lakin 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı feodal-ların əksəriyyəti İran tərəfə keçdi.

Bu işə yerli feodallara “qarşı çarizmin inamsızlığını artırdı”.⁴ Müəllif göstərir ki, çarizmin 40-cı illərdəki tədbirləri onun müstəmləkəçi torpaq siyasətinin davamıdır. Bu fikirlərini müəllif digər məqaləsində də təkrar etmişdir.⁵

İ.M.Həsənov bütün bu məsələlərə bir monoqrafiya⁶ həsr etmişdir. Əsərin birinci fəslində, müəllif çarizmin torpaq siyasətini nəzərdən keçirir, Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərdə tətbiq etdiyi hərbi üsulun kəndlərdə yaratdığı narazılığı qabarıq verir.

1. Дадашев Г.А. О феодально-крепостнических остатках пореформенном Азербайджане-Труды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС. Баку, 1957, т. XX, с. 119-151

2. Гасанов И.М. Земельная политика царизма в Азербайджане в первой половине XIX века.-Известия АН Азерб. ССР, 1956, №4, с.111-122,

3. *Yenə orada*, s. 121

4. Гасанов И.М. Земельная политика царизма в Азербайджана в первой XIX века, с. 115

5. *Yenə onun. Из истории феодальных отношений в Азербайджане Ранджбary в XIX веке.-Труды института истории и философии АН Азерб. ССР. 1956. т. IX*

6. *Yenə onun. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой пол. XIX в., Баку, 1957*

I.M.Həsənov Azərbaycan kəndlərinin ümumi vəziyyəti, 1837-ci il Quba üsyanı, 40-cı il islahatlarını, itmperiyanın yerli müsəlman bəylərinə və kəndlilərinə münasibəti və başqa məsələləri təfəsilatı ilə şərh edərək, əksər məsələlərdə Ə.S.Sumbatzadə ilə həmfikir mülahizələr irəli sürmüşdür.

“Birləşdirilmə” konsepsiyasının qızğın tərəfdarlarından olan Q.Q.Mehdiyevin fikrinə görə, XVIII əsrin sonu üçün Azərbaycan geridə qalmış, feodal patriarxal münasibətlərinin hökmran olduğu ölkələrdən biri idi, bu gerilik içərisində Azərbaycanın Rusiya ilə ticarət münasibətləri mühüm əhəmiyyətə malik idi.¹ O da digər müəlliflər kimi Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin başlanğıcı kimi, Qazax və Şəmşədilin imperiyaya tabe edilməsindən götürmüşdür. Müəllif sonra Gəncə xanlığının “birləşdirilməsi”nə, burada Rusiya üçün müəyyən çətinliklər meydana gəldiyinə,² daha sonra qısaca olaraq Qarabağ, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının işğalı məsələlərinə toxunmuşdur.

O, Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsindən İngiltərə və Fransa hökumətlərinin narahat olduqlarını yazır, onların İran və Türkiyədə həyata keçirdikləri siyasəti əks etdirir, rus-iran, sonra da rus-türk müharibələrinin başlanmasını bu siyasətin nəticəsi sayır,³ bu müharibələrin qısa xronikasını verir. Müəllif yerli əhalinin İran və Türkiyə işğalçıları ilə mübarizəsinə toxunur, lakin 40-50-ci illərin digər müəllifləri kimi üçüncü tərəfin-Rusiyanın istilachılıq planlarının üzərindən sükutla keçir. Əsərdə ikinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı yerli əhalinin rus qüvvələrinə köməyi dəfələrlə qeyd olunmuşdur. O, burada dövrün tarixşünaslıq əhəmələrindən çıxış etmiş və rus qoşunlarının “xilas-kar” simasını yaratmışdır.

1. Мехтиев Г.Г. Историческое значение присоединения Азербайджана к России-Вопросы истории, 1952, №3 с. 83-98

2. *Yenə orada*, s. 85

3. *Yenə orada*, s. 86

Q.Q.Mehdiyev Cənubi Azərbaycanda gedən hərbi əməliyyatlara geniş yer vermiş, Türkmənçay müqaviləsini şərh etmiş, danışıqların gedişində Cənubi Azərbaycan məsələsi üzərində dayanmış və bu ərazinin Rusiyaya birləşdirilməsində birbaşa İngiltərəni günahlandırmışdır: “Qafqaz xalqlarının əsrlərlə düşməni olmuş kapitalist İngiltərə Azərbaycanın bölünməsinə həlledici rol oynamış və milyonlarla azərbaycanlının İran zülmü altında qalmasına səbəb olmuşdur”.¹ Maraqlıdır ki, müəllif Azərbaycan uğrunda 30 ilə qədər mübarizə aparan İran və Rusiyanı bu qədər günahlandırmamışdır. Halbuki, Azərbaycanın bölünməsinin fəal iştirakçıları bu iki dövlət olmuşdur. Q.Q.Mehdiyev də bütün Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsinin yekununu Ədirnə sülhündə görmüşdür.

Q.Q.Mehdiyev Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin ən mühüm tarixi əhəmiyyətini (?-M.Ə.) ölkədə sonradan dövletçiliyin inkişafında (?-M.Ə.) görmüş,² faktiki müstəmləkə işğalını “xalqın həyatında fəvqəladə dərəcədə mütərəqqi bir hadisə” adlandırmışdır.³

Qeyd etmək lazımdır ki, “birləşdirilmə”nin əhəmiyyətinin hər vasitə ilə yüksəltməyə çalışan müəllif imperiyanın müstəmləkə siyasətini də forma xatirinə damğalamaqla⁴ kifayətlənmişdir. Məqalənin yenişləndirilmiş forması tezliklə kitabça şəklində çap olunmuşdur.⁵

40-50-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tutulmasına dair, nəhayət, ilk ümumiləşdirilmiş əsər nəşr olundu.⁶ Bir il sonra bu əsərin Azərbaycan

1. Мехмиев Г.Г. *Гöstərilən əsəri*, s. 91

2. *Yenə orada*, s. 93

3. *Yenə orada*

4. *Yenə orada*, s. 94

5. Мехдијев Г.Г. *Азәрбајҗанын Русия илә бирләшдирилмәси вә onun тарихи әһәмијјәти*, Баку, 1952

6. *Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры*, Баку, 1955.

dilinə tərcüməsi çapdan çıxdı.¹

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və ondan sonra regionda yaranmış ümumi vəziyyəti başdan-başa özündə əks etdirən, həm də ancaq Azərbaycanda baş verən hadisələrdən bəhs edən əsərin nəşri problemin tarixşünaslığında yeni hadisə idi.

Kitabın birinci bölməsində Ə.S.Sumbatzadə və Q.Q.Mehdiyev Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi tarixini əks etdirmişlər. Bu hissədə ilk növbədə, Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsini doğuran şərtlər işıqlandırılmış, XVIII əsrin sonunda Azərbaycanda yaranmış ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət əks etdirilmiş və bu zaman qara rənglərdən səxavətlə istifadə olunmuşdur.²

Kitabda XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr, ayrı-ayrı qüvvələrin Azərbaycana basqınları və Rusiyanın Azərbaycanı ələ keçirmək siyasəti işıqlandırılmışdır. Türkiyənin, İranın və Dağıstan feodallarının Azərbaycana dağıdıcı hücumlarından bəhs edən müəlliflər I Pyotrun və V.Zubovun yürüşlərinin dağıdıcı xarakteri üzərindən sükutla ötüb keçmişlər.³

Kitabda daha sonra Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi prosesindən bəhs olunmuşdur. Burada Azərbaycanın Rusiyaya tabe edilməsinin⁴, Azərbaycanın “bütövlüklə” Rusiyaya birləşdirilməsinin başlanğıcını 1803-cü ilin martından (Qulyakovun rus qoşunlarının Cəf-Balakəmə hücumundan) götürülmüşdür.⁵

Əsərdə Gəncə xanlığının tutulmasından qısaca danışılmış,

1. *Азәрбајҹанын Русия илэ бирлэшидирилмэси вэ онун мјтэрэгги иҹтисади вэ мэдэни нэтичэлэри. Бақы, 1956 (буыдан сонра: Азәрбајҹанын Русия илэ бирлэшидирилмэси...-М.Ә.)*

2. *Азәрбајҹанын Русия илэ бирлэшидирилмэси... с. 10 вэ 6.*

3. *Үенэ орда, с. 17*

4. *Үенэ орда, с. 27*

5. *Үенэ орда, с. 28*

“İranpərəst Cavad xanın Rusiya hakimiyyətindən imtina etməsi” və “xan qoşunlarının ruslara müqavimət göstərməsi”¹ etiraf olunmuşdur. Daha sonra 1805-1806-cı illərdə Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya tabe edilməsi şərh olunmuşdur. Kitabda birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri də geniş əks etdirilmiş, müəlliflər Azərbaycan xanlıqlarının ruslara qarşı mübarizəsinə mənfi münasibət bəsləmişdir.²

Əsərdə Gülistan müqaviləsi belə qiymətləndirilir: “... bu müqavilələr üzrə İran Şimali Azərbaycan xanlıqlarının (Naxçıvandan başqa) Rusiya ilə birləşdirilməsini təsdiq etdi. Bu müqavilə İranın Şimali Azərbaycanın silah gücü ilə tutmaq və onun Rusiya ilə birləşdirilməsinə mane olmaq üçün etdiyi birinci cəhdinin puça çıxmasını nümayiş etdirdi”.³ Müəlliflər Gülistan müqaviləsindən sonra İran ali hakimiyyət idarələrində yaranmış gərgin vəziyyəti qeyd etmişlər: “Bu müqavilənin bağlanması şah sarayında qisasçılıq əhvali-ruhiyyəsini qüvvətləndirirdi. Mirzə Əbdülhəsən xan Zaqafqaziyanın heç olmazsa bir hissəsini, əsasən Azərbaycan ərazisinin geriyyə qaytarılmasını əldə etmək məqsədilə Peterburqa göndərilmişdi”.⁴ Başlanmış yeni müharibədə İngiltərənin İrana yardımı da əsərdə çox qabarıq formada verilmişdir.

Bu əsərdə, başqa müəlliflərdən fərqli olaraq, ikinci Rusiya-İran müharibəsindəki Yelizavetpol döyüşünün əvvəlində İ.F.Paskeviçin qətiyyətsizlik göstərdiyi qeyd olunmuş,⁵ Şamaxor döyüşündə isə azərbaycanlılardan ibarət könüllü atlı dəstəsinin fərqlənməsindən⁶ bəhs edilməmişdir. General V.Q.Mədətovun rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycanda dağıdıcı yürüşləri isə kitab-

1. *Азәрбајҹанын Русия илэ бирлэшидрилмэси...* с. 28

2. *Үенэ орда, с. 33*

3. *Үенэ орда, с. 38*

4. *Үенэ орда, с. 38-39*

5. *Үенэ орда, с. 44*

6. *Үенэ орда*

da “xilaskarlıq məqsədilə edilən səfər”¹ kimi qiymətləndirilmişdir.

Kitabda Türkmənçay müqaviləsinə geniş yer verilmiş, onun əsas maddələri şərh olunmuşdur. Bundan sonra 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin qısa şərhı verilmiş və bu müharibədə Rusiyanın qələbəsinin “Türkiyəni Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsini qəbul etməyə məcbur etməsi” qeyd olunmuşdur.²

Əsərdə Şimali Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsinin tarixi “əhəmiyyəti”nə geniş yer verilmişdir: “Şimali Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında böyük rol oynayaraq, onun gələcək ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında dönüş nöqtəsi olmuşdur”.³ Müəlliflər bu qeyri-elmi və qeyri-obyektiv nəticəni M.F.Axundovun aşağıdakı sözləri ilə əsaslandırmağa çalışmışdır. O, H.Zərdəbiyə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Heç olmazsa, ona minnətdar ol ki, biz Rusiya dövlətinin himayəsi sayəsində keçmişdə sonsuz işğalçı orduların saysız hesabsız basqın və talanlarından xilas olduq və nəhayət, rahatlıq əldə etdik”.⁴

Kitabın ikinci bölməsi Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsinin iqtisadi nəticələrinə (Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Azərbaycan xalqının dinc həyat şəraiti müharibələrdən və daxili çəkişmələrdən xilas olmuş ölkənin hər tərəfində kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına əlverişli şərait yaratmışdı),⁵ üçüncü bölməsi isə mədəniyyət sahəsində “mütərəqqi nəticələrə” həsr olunmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan tarixşünaslığında Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən tutulması məsələsini bütöv şəkildə özündə əks etdirən bu kitab, 40-50-ci illərdə problemin

1. *Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi...* s.45-46

2. *Yenə orada*, s. 50

3. *Yenə orada*, s. 50.

4. *Əkinçi*, 1877, №2

5. *Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi...* s. 66

tarixşünaslığında formalaşmış “birləşdirilmə” konsepsiyasını qəti surətdə təsdiq etdi. Bu əsərdən sonra problemə toxunan bütün müəlliflər müəyyən dövrdə tamamilə bu konsepsiyaya tərəfdar çıxmalı olmuşdular.

50-ci illərin sonunda Azərbaycan tarixşünaslığında ən mühüm hadisələrdən biri üçcildlik “Azərbaycan tarixi”nin nəşrinin başlanması idi.

Bu kitabın ikinci cildi “Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi”nin şərhini ilə başlanır.¹ Kitabda hadisələr, demək olar ki, “Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi...” əsərində olduğu kimi təsvir olunmuşdur: “Natural təsərrüfatın hökmranlığı, iqtisadi və siyasi gerilik, ölkənin feodal parakəndəliyi və ara müharibələri, yadelli işğalçıların basqınları-bütün bunlar Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılmasına mane olurdu. Belə bir şəraitdə Zaqafqaziyanını digər ölkələri kimi Azərbaycan da öz daxili qüvvələrini ilə xarici düşmənlərin qəsdlərindən müdafiə oluna və qüdrətli Rusiya dövlətinin köməyi olmadan İran və Türkiyənin əsarəti altına düşmək təhlükəsindən qurtara bilməzdi”.²

Kitabda Azərbaycanın Rusiyaya “birləşdirilməsi” prosesi konkret təsvir edilir, “birləşdirilmə” dövründə bölgədə yaranmış təsərrüfat dağılıqlığı “İran qoşunlarının törətdiyi özbaşnalıq və qarətlər”³ kimi qiymətləndirilir. Halbuki Azərbaycan uğrunda İranla Rusiya müharibə aparırdı. Kitab “birləşdirilmə” konsepsiyasının tarixşünaslığımızda tamamilə bərqərar olmasını bir növ qanuniləşdirdi.

40-50-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə bilavasitə toxunan əsərlər də mövcuddur. Bu əsərlərdə müəlliflər problemə öz təd-

1. *История Азербайджана, т. II, Баку, 1960; Azərbaycan tarixi, ç. II, ç., Bakı, 1964.*

2. *Азәрбајҹан тарихи, с. II s.1*

3. *Yenə orada, s.24*

qiçat sahələrini araşdırarkən toxunmuş və dövrün “dəbi” çərçivəsində fikirlər söyləmişlər.

Bu səpgili əsərlərdən biri Ə.N.Quliyevə məxsusdur.¹ Ə.N.Quliyev kiçik həcmli əsərində XV-XVIII əsr Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini və bir növ Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasına gətirib çıxaran yolları araşdırmış, I Pyotrun və V.Zubovun Azərbaycana yürüşlərini müsbət hadisə kimi qiymətləndirmişdir. Əsərin sonunda Ə.N.Quliyev “Azərbaycanın Şimal hissəsində Rusiyaya birləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti olmasını qeyd edərək bu prosesin hər iki ölkə arasında ticarət-diplomatik və mədəni əlaqələrin inkişafının bütün gedişi ilə hazırlandığı”² kimi nəticəyə gəlsə də, “çarizmin şiddətli milli-müstəmləkə zülmünü”³ də etiraf etməli olmuşdur. Lakin o, Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsini, ölkənin İran və Türkiyə zülmündən qurtaran yeganə yolu hesab etmişdir.⁴

Eyni meyl C.M.İbrahimovun namizədlik dissertasiyasında da hakim baxışdır.⁵ O. Gülüstan sülh müqaviləsi nəticəsində Şimali Azərbaycanın əksər hissəsinin Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını müsbət qiymətləndirmişdir. Müəllifin fikrincə, Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi işi Gülüstan müqaviləsi ilə əsasən başa çatdırılmışdır.

M.M.Mustafayevin dissertasiyası isə Qarabağ xanlığının iqtisadi inkişafına həsr olunmuşdur.⁶ Bu tədqiqat işi əslində Azərbaycanın Rusiya ilə “birləşdirilməsi” ərəfəsində, gedişində və

1. Гулијев Ə.Н. *Азәрбајҹан-Русија мүнәсибәтләри тарихиндән* (XV-XVIII əсәрләр). Бақы, 1958

2. Гулијев Ə.Н. *Göstərilən əсəri*. s. 51

3. *Yenə orada*, s.52

4. *Yenə orada*, s.51

5. Ибрагимов Дж.М. *Гюлистанский мирный договор и его значение в исторической судьбе азербайджанского народа*, Автореф. дис. на соиск. канд. ист.наук. Баку, 1953.

6. Мустафаев М.М. *Экономика Карабахского ханства в конце XVIII первой трети XIX века (К вопросу о прогрессивном значении присоединения Азербайджана к России)*, Автореф. дис.на соиск.канд.эконом.наук, М., 1953.

sonra iqtisadi şəraitin şərhindən ibarətdir. Müəllif eyni konsepsiyaya uyğun hərəkət edərək “birləşdirilmə” ərəfəsində Azərbaycan xanlıqlarının “çox çətin iqtisadi vəziyyətini” vurğulamış və iddia etmişdir ki, “yerli feodal xanlarının luzumsuz müqaviməti və şah İranının iş qarışması”¹ “ölkənin iqtisadi inkişafına ciddi zərbə vurmuşdur”², “birləşdirilmə”nin başa çatması isə Azərbaycan və ona qonşu olan ölkələrə çarizmin ağır müsəmləkə siyasətinə baxmayaraq, iqtisadi yüksəliş bəxş etmişdir.³

M.M.Mustafayev “birləşdirilmə”dən sonra Şuşanın Zaqafqaziyada öz inkişafına görə Tiflisdən sonra ikinci şəhər səviyyəsinə qalxdığını qeyd edir, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafına dair konkret rəqəmlər də gətirir.

40-50-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığında bizi maraqlandıran problemə toxunmuş müəlliflərdən biri də Y.H.Səfərovdur. Onun məqalələrindən biri XIX əsrin başlanğıcında Zaqafqaziyada yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət, İran, Türkiyə, və Rusiya qarşılıqlı, sonuncunun bütün Qafqaza sahib olması məsələlərinə həsr olunmuşdur.⁴

Müəllif Qafqazın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsində o dövrdə hökmran olan tarixi baxışlara şərik çıxmış və Rusiyaya “birləşdirilmə”nin Zaqafqazıyanın sonrakı mövcudluğu üçün yeganə yol saymışdır.

Y.H.Səfərov Buxarest sülhündə Qafqaz məsələsinə də ayrıca məqalə həsr etmişdir.⁵ Bu isə dövrün tarixşünaslığı üçün problemin bu yöndən öyrənilməsi baxımından, demək olar ki, yeganə hadisə idi.

1. *Мустафаев М.М. Göstərilən əsəri, s.5*

2. *Yenə orada, s.7-8*

3. *Yenə orada, s.13*

4. *Сафаров Ю.Г. Крах турецкой и персидской агрессии на Кавказе в начале XIX века-Труды института истории АН Азерб. ССР, 1957, т.ХI, с.45-92.*

5. *Сəфəров Ј.Н. Бухарест сүлһ данышыгларында Гафгазын рус-түрк сəрһəдди мäsələси вə рус дипломатиясынын гəлəбəsi. С.М.Киров адына АДУ-нун елми əсəрлəri, 1960, №4, с. 59-69.*

Bu müəllifin namizədlik dissertasiyası isə 1806-1812-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin Qafqaz cəbhəsində gedən hərbi əməliyyatların tədqiqinə həsr olunmuşdur ki, ¹ bu da Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələnin öyrənilməsi sahəsində ilk ciddi cəhdlərdən biri kimi xeyli qiymətlidir.

◀ Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına səbəb olan amillərdən biri də XVIII əsrin sonunda ölkədə yaranmış daxili-siyasi gərginlik və xanlıqlararası didişmələr olmuşdur. Bütün bu məsələlər V.N.Leviatovun əsərində ² təhlil edilmişdir. Müəllif bu əsərinin son fəslini XVIII əsrin sonunda İran və Rusiyanın Azərbaycanı ələ keçirmək uğrunda apardıqları mübarizəyə həsr etmişdir. O, Qacarın və Zubovun Azərbaycana yürüşlərini təhlil etmiş, Azərbaycan məsələsində İran və Rusiyanın siyasi məqsədlərini və xətlərini müqayisə etmişdir. Əsərdə qeyd olunmuşdur ki, I Pavelin hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiyanın Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı işğal etmə planları təxirə salınmış, çar "Qafqazda mövcud olan qurumların daxili işlərinə qarışma-maq haqqında" Qafqazdakı rus baş komandanı Qudoviçə göstəriş vermişdir. ³

V.N.Leviatov göstərir ki, Rusiyaya birləşdirilmək ərəfəsində Azərbaycandakı çox gərgin vəziyyəti üç əsas səbəblə-(Rusiyanın bölgəyə hücumu, İran basqınları və xanlıqlar arasındakı mübarizə) bağlamış və bu səbəbləri gəniş təhlil etmişdir.

◀ 40-50-ci illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsindən bəhs edən əsərlərin digər qrupuna, problemə birbaşa toxunan sovet tarixçilərinin tədqiqatlarını aid etmək olar. Bu əsərlərdə Rusiyanın Qafqaz siyasəti, XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyanın tutulması və s. məsələlər əks

1. Сафаров Ю.Г. Русско-турецкая война 1806-1812 гг. Кавказский театр военных действий, Автореф. дис.на соиск. канд.ист.наук. М., 1953

2. Левиатов В.Н. Очерки по истории Азербайджана в XVIII веке Баку, 1948

3. *Yenə orada*, s. 193

etdirilmişdir. Bu baxımdan A.V.Fadeyev, N.A.Smirnov, A.R.İonnisyan, İ.K.Yenikolopov, L.S.Semyonov və başqalarının tədqiqatlarını göstərə bilərik.

A.V.Fadeyev Rusiyanın Şərqi və Qafqaz siyasətinə bir neçə əsər həsr etmişdir. Onun XIX əsrin ilk otuz ilində Rusiyanın Qafqaz siyasətinə həsr etdiyi əsəri¹ bəhs etdiyimiz problemə daha geniş şəkildə toxunmuşdur, əslində bütün Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı tarixi qələmə alınmışdır. Əsərdə Rusiya siyasətində Qafqazın yeri, əhəmiyyəti və onun imperiya üçün gələcək perspektivi və s. məsələlərə geniş fikir verilir.² Qafqazın Rusiya imperiyası üçün doğurduğu iqtisadi marağı A.V.Fadeyevdən də əvvəl M.K.Rojkovanın monoqrafiyasında³ nəzərdən keçirilmişdir. M.K.Rojkova eyni zamanda Rusiya istilasından sonra çarizmin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yürütdüyü müstəmləkəçi siyasəti də işıqlandırılmışdır.

A.V.Fadeyevin bu əsərinin ikinci fəslilə bilavasitə Zaqafqaziyada Rusiya işğalına həsr edilmişdir. Müəllif, XVIII əsrin sonunda regionda yaranmış kəskin daxili-siyasi şəraiti işğalın ilkin səbəbi kimi götürmüş,⁴ Şərqi Gürcüstanın birləşdirilməsini rus diplomatiyasının böyük müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirmişdir. "Birləşdirilmə" konsepsiyasının tərəfdarı kimi çıxış edən A.V.Fadeyev Cənub-Car-Balakən və Gəncənin tutulması zaman rus qoşunlarının vəhşi əməlləri üzərindən sükutla ötüb keçmişdir. Əsərdə, həmçinin Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrinin diplomatik tarixi də geniş əks oğlunmuş, 1806-1812-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi üç dövrə (1806-1809, 1810, 1810-1812) bölünmüşdür,⁵ Gülcüstan sülh müqaviləsi Rusiyanın Za-

1. *Фадеев А.В. Россия и Кавказ первой трети XIX в., М., 1960*

2. *Yenə orada, s. 51-65*

3. *Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX а. в. русская буржуазия, М., 1949*

4. *Фадеев А.В. Göstərilən əsəri, s. 92-101*

5. *Yenə orada, s. 153-154.*

qafqaziyada möhkəmlənmək yolunda növbəti həbri-siyasi addı-
mı kimi qeyd olunmuşdur.¹

A.V.Fadeyev ikinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı Deh-
Xarqan danışıqlarında nümayəndə heyətinə başçılıq etmiş
A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyətini yüksək qiymətlən-
dirmiş, Türkmənçay sülh müqaviləsinin Rusiya üçün böyük
əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Türkmənçay öz si-
yasi əhəmiyyətinə görə Gülistan müqaviləsindən qat-qat yük-
səkdə durur. Çünki bu müqavilə bütün Zaqafqaziya torpaqlarını
Rusiyaya birləşdirdi.²

A.V.Fadeyev başqa bir əsərində Türkmənçay və Ədirnə sülh
müqavilələrinin dövrün beynəlxalq sistemində yaratdığı böyük
əks-sədanı əks etdirməyə və Avropanın bu müqavilələrə münas-
ibətini araşdırmağa çalışmış, Ədirnə sülh müqaviləsinin XIX
əsrin 20-ci illərində Rusiyanı Şərqi siyasətinin ən böyük mü-
vəffəqiyəti kimi qeyd etmişdir.

A.V.Fadeyev dekabristlərin Qafqazda siyasi fəaliyyəti və on-
lar tərəfindən çarizmin işğalçılıq siyasətinin tənqidinə də geniş
toxunmuşdur. O, yazır: "Dekabristlərin görüşləri, çarizmin iş-
ğalçı siyasətini dərhal üzə çıxardı və onlar (dekabristlər-M.Ə.)
Qafqaz xalqları ilə birlikdə sülh və müdafiə korpusları təşkil et-
məyə başladılar"³ A.V.Fadeyev Rusiya tarixindən bəhs edən da-
ha bir əsərində Rusiya-Qafqaz münasibətləri məsələsinə toxun-
muşdur.⁴

Rusiyanın Qafqazdakı müstəmləkə siyasəti tarixi N.A.Smir-
novun əsərində də geniş əksini tapmışdır.⁵ O, Rusiyanın Qaf-
qazda ilk torpaqları tutulmasında onun ərazisini tamamilə işğal

1. *Фадеев А.В. Göstərilən əsəri, s. 166*

2. *Фадеев А.В. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века, М., 1958*

3. *Упенə оип. Россия и Кавказ... с. 367-368, упенə оип. Декабристы в от-
дельном Кавказском корпусе. Вопросы история, 1951, №1.*

4. *Упенə оип. Дореформенная Россия (1800-1861 гг.), М., 1960*

5. *Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках, М., 1958*

edənədək bütün siyasətinə ümumi nəzər salaraq əsas diqqətini Şimali Qafqazda baş verən hadisələrə yönəlmiş, əsərin VII fəslində Rusiyanın Zaqafqaziyadakı müstəmləkə siyasətinə də toxunmuşdur.

“Birləşdirilmə” konsepsiyasının tərəfdarı kimi çıxış edən A.R.İoannisyan öz əsərini² Zaqafqaziyada Rusiya işğallarının ilk mərhələsinə (1801-1813) həsr etmiş, əsas diqqəti İran, Türkiyə, həmçinin Qafqazda hegomonluq uğrunda İngiltərə, Rusiya və Fransanın mübarizəsinə yönəlmişdir. O, Rusiya-İran müharibəsində hərbi əməliyyatların gedişi ilə birlikdə İngiltərə və Fransa hökumətlərinin İranla diplomatik münasibətlərinə geniş yol vermişdir.³

Gülüstən sülh müqaviləsini geniş şərh etmiş A.R.İoannisyanın fikrincə, bu müqavilə Rusiya-İran ziddiyyətlərini aradan qaldırmadı, əksinə onları daha da kəskinləşdirdi. İran dövləti müqavilədən tamamilə narazı idi.⁴

L.S.Semyonov məqalələrinin birində iki rus-iran müharibəsi arasındakı dövrdə Rusiya ilə İran arasında münasibətlərin inkişafını izləmiş və bu münasibətlərin xeyli gərgin olduğu nəticəsinə gəlmişdir.⁵ Gülüstən müqaviləsinin şərtlərindən narazı qalan İran əslində Rusiya ilə yeni müharibəyə hazırlaşır. Müəllif bu dövrdə Rusiya-İran diplomatik münasibətlərini iki mərhələyə ayırır. 1813-1818-ci illərin münasibətlərini nisbətən mülayim, 1818-1826-cı illərin münasibətlərini isə gərginlik dövrü kimi səciyyələndirmişdir.⁶

1. Смирнов Н.А. *Гöstərilən əsəri*, s.171-190

2. Иоаннисян А.Р. *Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия*, Ереван, 1958

3. *Yenə orada*, s. 230-231

4. *Yenə orada*, s. 426

5. Семенов Л.С. *Русско-персидские дипломатические отношения после Гюлистанского мира (1813-1826)*.-Ученые записки ЛГУ, серия ист.наук. вып.32, “Из истории СССР” (эпоха феодализма и капитализма), 1959, № 270, с. 83-117

6. *Yenə orada*, s. 85-86

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə diplomatik münasibətlərin inkişafı-L.S.Semyonovun başqa məqaləsində nəzərdən keçirilmişdir.¹ Müəllif Deh-Xarqan və Türkmənçay danışıqlarını müfəssəl şəkildə təsvir etmişdir.

Öz elmi məqalələri əsasında L.S.Semyonov sonrakı illərdə monoqrafiya yazmışdır.² Monoqrafiya Gülüstan müqaviləsinin şərhini ilə başlanır. Müəllif müqavilənin İran-İngiltərə, Fransa-İran və Rusiya-İngiltərə münasibətlərinə təsiri üzərində ətraflı dayanaraq yazır ki, "Gülüstan sülh müqaviləsinin bağlanması Rusiya diplomatiyasının çevik hərəkətlərinin, hərbi müvəffəqiyyətlərinin gerçəkləşdirilməsinin bəhrəsi idi".³ L.S.Semyonov A.P.Yermolovun Şimali Qafqazda apardığı hərbi əməliyyatlara haqq qazandıraraq yazır ki, "Şimali Qafqazın zəbt olunmasının siyasi və strateji əhəmiyyəti var idi. Ona görə ki, Zaqafqaziyada ələ keçirilən yeni torpaqlar Qafqaz dağlıklarının əraziləri ilə Rusiya imperiyasının daxili vilayətlərindən ayrı düşürdü"⁴.

L.S.Semyonov əsərinin, demək olar ki, yarısını ikinci Rusiya-İran müharibəsi və Türkmənçay müqaviləsinin təhlilinə həsr etmişdir. Müəllif müharibədə Rusiyanın qələbələrinə təbii tarixi proses kimi baxmış, onları yüksək qiymətləndirmişdir. O, Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması yolunda birinci mərhələ olan Deh-Xarqan danışıqlarını geniş şərh etmiş, Türkmənçay müqaviləsinə yüksək qiymət vermişdir: "Türkmənçay müqaviləsi Rusiya imperiyasının sərhədlərini müəyyən etdi və onun Orta Şərqdə nüfuzunun möhkəmlənməsinə səbəb oldu".⁵

1. Семенов Л.С. К истории русско-персидских отношений первой трети XIX века-Научные доклады высшей школы Исторические науки, 1958, №1, с. 95-103

2. Семенов Л.С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-е годы XIX в., Л., 1963.

3. *Yenə orada*, s.33

4. *Yenə orada*, s.57

5. *Yenə orada*, s.129

Bütövlükdə bu əsərdə Zaqafqaziyanın Rusiyaya tabe edilməsi müsbət tarixi hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.

İkinci Rusiya-İran müharibəsi A.A.Tixonovanın da tədqiqat obyektinə olmuşdur.¹ Bu müəllif həmin müharibədə Rusiyanın qələbəsinə böyük əhəmiyyət vermiş, bu qələbənin Zaqafqaziya xalqlarına xoşbəxtlik bəxş etdiyini iddia etmişdir. Əsas diqqəti hərbi əməliyyatların təsvirinə vermiş və L.S.Semyonovdan fərqli olaraq, müharibə dövründə İran-İngiltərə, Rusiya-İngiltərə münasibətlərini nəzərdən qaçırılmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində İranın beynəlxalq münasibətlərini özünə tədqiqat obyektinə seçmiş M.A.İqamberdiyevin Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tutulmasına münasibəti də çox maraqlıdır. Müəllifin məqalələrindən biri 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsinə həsr olunmuşdur.² O, bütün hərbi əməliyyatları işıqlandırmış və müharibə dövründə İranın Fransa və İngiltərə ilə diplomatik münasibətlərini tədqiq etmişdir. M.A.İqamberdiyev Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunması məsələsinə toxunaraq qeyd etmişdir ki, xanlıqlar rus silahının gücü ilə məcbur edilərək imperiya təbəliyini qəbul etmişdir. Müəllif öz məqaləsində Şuşanın Zaqafqaziyanın mühüm strateji məntəqəsi olmasından, Lisaneviç-İbrahim xan münasibətlərindən, Quba xanlığının rus qoşunlarına ciddi müqavimətindən, Aslandüz və Lənkəran vuruşmasından ətraflı şəkildə bəhs etmiş və Gülüstən müqaviləsinin qısa şərhini vermişdir.

M.A.İqamberdiyevin başqa bir məqaləsi 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinə həsr olunmuşdur.³ Müəllif bu müharibədə İngiltərənin İrana yardımını, Şamxor, Yelizavetpol və

1. Тихонова А.А. Русско-персидская война 1826-1828 гг., Автореф. дис. на соиск. канд.ист.наук, М., 1954

2. Игамбердыев М.А. Русско-Иранская война 1804-1813 гг., Труды исторического факультета Узбекского Госуниверситета, научная серия, вып. 51., Ташкент, 1952, с. 61-73

3. Игамбердыев М.А. Русско-Иранская война 1826-1828 гг., Труды Таджикского учительского института, 1955, т.3, с. 82-93

İrəvan vuruşmalarını geniş təhlil etmiş, diplomatik danışıqlar səhnəsinə xeyli yer vermişdir.

M.A.İqamberdiyev XIX əsrin ilk 30 ilində İranın beynəlxalq münasibətlərinə həsr etdiyi monoqrafiyada¹ Rusiya-İran müharibələri, Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələri ilə yanaşı Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya qüvvələrinə qarşı mübarizəsi, yerli əhalinin işğalçılara müqaviməti, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti üzərində ətraflı dayanmışdır. Monoqrafiyanın beşinci fəsili bütünlüklə Gülüstan müqaviləsinin şərhinə həsr olunmuşdur. Müləlif yazır ki, "Müqaviləni imzalayan şah hökuməti Zaqafqaziyanın qaytarılacağına möhkəm inanırdı".² Müəllif iki Rusiya-İran müharibəsi arasındakı dövrdə İranın İngiltərə ilə diplomatik münasibətlərinə geniş yer vermiş, habelə Rusiyanın yenidən işğal etdiyi ərazilərdə öz idarə sistemini yaratmasından bəhs etmişdir.

Monoqrafiyanın sonuncu fəsli ikinci Rusiya-İran müharibəsi və Türkmənçay müqaviləsinin şərhinə həsr olunmuşdur. Türkmənçay müqaviləsinə təsdiq edərkən, M.A.İqamberdiyev Deh-Xarqan danışıqlarına geniş yer vermişdir. Müəllifin fikrincə, əsas danışıqlar Deh-Xarqanda olmuş, Türkmənçayda isə onlar sadəcə olaraq təsdiq edilmiş və İran şahının Zaqafqaziyaaya olan iddialarına birdəfəlik son qoyulmuşdur.³

A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyətini araşdıran V.T.Paşuto⁴ onun İranda İngiltərə nüfuzunun qüvvətlənməsinə qarşı mübarizəsini yüksək qiymətləndirmiş,⁵ yazığının diplomatik fəaliyyətinin ilk dövrünün (1818-1823) bütünlüklə bu işə həsr olunduğunu qeyd etmişdir.

1. *Игамбердыев М.А. Иран в международных отношениях первой трети XIX века, Самарканд, 1961*

2. *Үенә орда, s.171*

3. *Үенә орда, s. 233-239*

4. *Пащито В.Т. Дипломатическая деятельность А.С.Грибоедова-Исторические записки, 1947, №24, с. 111-159*

5. *Үенә орда, s.119-120*

V.T.Paşuto A.S.Qriboyedovun siyasi fəaliyyətinin ikinci dövrünün 1826-cı ildən sonra başladığını qeyd edir. Rusiya ilə İran arasında ikinci müharibə dövründə A.S.Qriboyedov bütün bilik və bacarığını Rusiyanın Qafqazı ələ keçirməsinə sərf etməli olmuşdu.¹ V.T.Paşuto müharibənin diplomatik danışıqlar “cəbhəsi”ndə A.S.Qriboyedovun həlledici rolunu, onun Deh-Xarqanda və danışıqların son mərhələsinin keçirildiyi Türkmənçayda İran tərəfi qarşısına qoyduğu sərt tələbləri ön planda vermişdir. A.S.Qriboyedovun bu xidməti I Nikolay tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və ona 2-ci dərəcəli Anna ordeni, İran müharibəsində fəal iştirakına görə medal və dörd min çervon təqdim edilmişdir.² V.T.Paşuto A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyətinin üçüncü dövrünə (1828-1829) də geniş yer verdiyi məqaləsini belə bir fikirlə tamamlamışdır ki, A.S.Qriboyedov, Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsinin diplomatik baxımdan təsdiq olunmasında, hərbi səhnədə böyük bir sərkərdənin göstərdiyi qəhrəmanlığa bərabər bir rol oynamışdır.³

Rusiyanın Zaqafqaziyanın işğalının diplomatik tarixi İ.K.Yenikolopov tərəfindən də araşdırılmışdır. O, A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyətinə həsr etdiyi əsərində⁴ 1828-1829-cu illər ərzində Rusiyanın Zaqafqaziyada yeritdiyi siyasəti araşdırmağa çalışmışdır. Müəllif A.S.Qriboyedovun 1827-1828-ci illərdəki diplomatik fəaliyyətinə daha geniş yer vermiş, Deh-Xərqan və Türkmənçay danışıqlarının, demək olar ki, bütün diplomatik tarixini konkret şəkildə işıqlandırmışdır.

İ.K.Yenikolopov Rusiya-İran müharibəsindən danışıqarkən dövrün tarixşünaslıq ənənələrinə sadıq qalaraq yazırdı: “Zaqafqaziyanın azərbaycanlı əhalisi gürcülər və ermənilərlə birlikdə İran və Türkiyə zülmündən xilas olmaq uğrunda mübarizə

1. Паушто В.Т. Göstərilən əsəri, s.121

2. Yenə orada, s. 129

3. Yenə orada, s. 159.

4. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток, Ереван, 1954

aparır və rusların simasında özlərinin bu zülmədən xilaskarını gördülər. Qriboyedovun qeydlərində azərbaycanlıların rus qüvvələrini dəstəkləməsi haqqında külli miqdarda material vardır".¹ Lakin müəllif A.P.Yermolov dövründə rus üsul-idarəsinin yerli əhali arasında narazılığa səbəb olduğunu da göstərir və Yermolovun bu siyasətini tənqid edir. Əsərdə qeyd olunur ki, "bununla əlaqədar olaraq Qriboyedovun üzərinə böyük məsuliyyət düşürdü. O, yerli əhalini rus idarəçiliyinin mütərəqqiliyinə inandırılmalı idi".²

V.T.Paşutonun fikirləri ilə razılaşaraq İ.K.Yenikolopov Qriboyedovun Deh-Xarqandakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasında Rusiya nümayəndələri sırasında Paskeviçdən sonra Qriboyedova mühüm yer vermişdir. Paskeviç Türkmənçay müqaviləsinin mətnini Peterburqa aparmaq üçün Qriboyedovu seçmiş, Qriboyedov Peterburqda təntənəli surətdə qarşılanmış, "ona orden, medal və pul mukafatları verilmişdir".³ Göstərdiyi xidmət müqabilində Qriboyedov Rusiyanın İranda səlahiyyətli səfiri təyin olunmuşdur.

İ.K.Yenikolopov, Türkmənçay müqaviləsindən sonra erməni əhalisinin Türkiyə və İran ərazilərindən yenicə Rusiya tərkibinə daxil olmuş İrəvan xanlığına köçürülməsi məsələsinə də toxunmuş və bu işdə A.S.Qriboyedovun yaxından iştirakını qeyd etmişdir. Əsərdə İran ərazisindən 40 000 erməninin Zaqafqaziyanın ən münbit torpaqlarına köçürülməsindən dəfələrlə bəhs olunmuşdur.⁴

Daha sonra İ.K.Yenikolopov Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsinin tarixi əhəmiyyətindən danışmışdır.⁵ Rusiya üçün işğal olunmuş ərazilərin idarəsi və köçürülən ermənilərin tor-

1. Ениколопов И.К. *Göstərilən əsəri*, s. 87-88

2. *Yenə orada*, s. 73

3. *Yenə orada*, s. 110-111.

4. *Yenə orada*, s. 137

5. *Yenə orada*, c. 143

paqla təmin olunması Türkmənçaydan sonra qarşıda duran əsas vəzifələrdən idi. Qriboyedov bu yolda öz “köməyini” əsirgəməmiş və Zaqafqaziyanın idarəsinə dair P.D.Zaveleyski ilə birlikdə layihə tərtib etmişdilər.¹ Əsərdə həmin layihə də müsbət qarşılanmışdır.

İ.K.Yenikolopov başqa bir əsərində ikinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə diplomatik danışıqlarda tərçüməçi kimi fəaliyyət göstərmiş A.Bakıxanovun fəaliyyətinə də toxunmuşdur.²

Qriboyedovun diplomatik fəaliyyətinə dair S.V.Şostakoviçin geniş əsəri³ hadisələrin təhlili və sistemli formada verilməsi baxımından İ.K.Yenikolopovun kitabından fərqlənir. Lakin hadisələrə münasibət məsələsində S.V.Şostakoviç sonuncu ilə eyni mövqedə durur. O, hadisələri daha geniş təsvir etmiş, bu hadisələr sistemində diplomatik münasibətlərə daha geniş yer vermişdir. Bu əsərdə Deh-Xarqan danışıqları demək olar ki, bütün təfəssilatı ilə təsvir olunmuş,⁴ İranın tamamilə darmadağın edilməsi təhlükəsindən, Deh-Xarqanda Qriboyedovun ingilis diplomatiyası nümayəndələri ilə görüşündən, Rusiya nümayəndəliyinin İrana qarşı sərt mövqeyindən bəhs edilmişdir. Deh-Xarqan danışıqlarında bütün Azərbaycanın Rusiyaya verilməsi ətrafında mübahisələr ön plana çəkilmişdir. S.V.Şostakoviç yazır: “Hadisələrin belə mürəkkəbləşməsi, Rusiyanın bütün Azərbaycanı tutmaq iddiasını gerçəkləşdirə bilərdi”.⁵

S.V.Şostakoviç Türkmənçay müqaviləsini maddələr üzrə təhlil etmiş, 15-ci maddə üzərində dayanaraq, bu maddənin əsliində azərbaycanlı əhaliyə aid olmasından, nəticəsini İran ermənilərinin görməsindən bəhs etmişdir.⁶

1. Маркова О.П. Новые материалы о проекте Российской-Закавказской компании А.С.Грибоедова и П.Л.Завелейского. Исторический архив, т. VI, 1951, с. 350.

2. Ениколопов И.К. Современники о Бакиханове. Баку, 1959

3. Шостакович С.В. Дипломатическая деятельность А.С.Грибоедова, М., 1960.

4. *Yenə orada*, s. 129-146

5. *Yenə orada*, s. 134

6. *Yenə orada*, s. 154

Müəllif Türkmənçay müqaviləsini rus diplomatiyasının mühüm qələbəsi adlandırmış və onun rus silahının hərbi müvəffəqiyyətlərini tamamlanmasını qeyd etmişdir. O, Qriboyedovun Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı diplomatik fəaliyyətini geniş tədqiq etmiş, onun İngiltərə-İran münasibətlərinin yaxınlaşmasına maneə yaratmaq siyasətini də açıqlamışdır.

S.V.Şostakoviç XIX əsrin əvəllərində İranda İngiltərənin ekspansiyasına dair məqalələr də yazmışdır.¹ Bu məqalələrdə İngiltərənin İranda möhkəmlənmək siyasətində Rusiya amilindən istifadə etdiyi və Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən zəbt olunması məsələsində İngiltərə hökumətinin narazılığı açılıb göstərilmişdir.

F.Abdullayev,² A.A.Tixonova³ və başqa müəlliflər İngiltərə-İran-Rusiya münasibətlərini araşdırmışlar. E.L.Şteynberq isə İranda və bütün Orta Şərqdə İngiltərə siyasətinə ayrıca monoqrafiya həsr etmiş və hadisələr üzərində daha ətraflı dayanmışdır.⁴ Müəllif Zaqafqaziyanın işğalı ilə bağlı İngiltərə-Rusiya münasibətlərinə də geniş yer vermişdir. E.L.Şteynberq İngiltərənin İranda yürütdüyü iqtisadi müstəmləkə siyasətindən bəhs edərək, bu siyasətdə birinciyə Fransanın şərik çıxmağa çalışmasını da göstərmiş, Rusiya-İran diplomatik danışıqlarında İngiltərənin fəal iştirakını da qeyd etmişdir.

1. Шостакович С.В. Из истории английской экспансии в Иране (англо-персидская торговля в первые десятилетия XIX в.).-Труды Иркутского университета, 1955, т.ХІІ; уепа оип. Из истории английской агрессии на Ближнем и Среднем Востоке.-Ученые записки Иркутского педагогического института, 1955, вып. ХІ

2. Абдуллаев Ф. Из истории английской политики в Иране в начале XIX в. -Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института, 1943, т.48

3. Тихонова А.А. Из истории английского проникновения в Персию, Ученые записки Ярославского педагогического института, 1957, вып. ХХІІ

4. Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. М., 1951

Qafqazı işğal etdiyi dövrdə Rusiyanın başqa dövlətlərlə münasibətləri S.K.Buşuyevin əsərində də geniş əks edilmişdir.¹ Lakin müəllif əsas diqqəti Çərkəzistanın birləşdirilməsi prizmasından Rusiyanın xarici siyasət məsələləri ətrafında axtarışlara vermişdir. S.K.Buşuyev əsərin başlanğıcında “Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsinin tarixi əhəmiyyətindən” bəhs edərək, bütün Qafqazın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Rusiyaya tabe edilməsi tarixinin qısa xronikasını vermiş,² Qafqaz məsələsində Rusiya-İngiltərə və İngiltərə-Türkiyə münasibətlərini ayırd etməyə və bu münasibətlərin inkişafına Gülüstan sülhünün təsirini izah etməyə çalışmışdır.³ Əsərdə daha sonra Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri haqqında məlum qiymətlər təkrarlanmış, belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, XIX əsrin əvəllərində Qafqaz məsələsi Rusiyanın xarici siyasətində ən mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Eyni nəticə A.Z.İonisiyaninin məqaləsində də ifadə olunmuşdur.⁴ Sonuncu Qafqazın Rusiya tabeliyinə keçməsinə mühüm tarixi hadisə kimi baxmışdır.

L.N.Pentyuxov 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsindən bəhs etmiş və müharibənin Qafqaz cəbhəsindəki hadisələri təsvir edərəkən bu müharibəni Rusiyanın Zaqafqazıyanı ələ keçirmək üçün bölgədə yürütdüyü xarici siyasətin yekunu kimi qiymətləndirmişdir.⁵ Müəllif Ədirnədə bağlanmış sülh müqaviləsinə böyük əhəmiyyət vermişdir.

1. Бушуйев С.К. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20-70-е годы XIX века). М., 1955

2. *Yenə orada*, s. 11-12

3. *Yenə orada*, s. 15-16

4. Ионисиани А.З. Кавказ во внешней политике России в начале XIX в. Ученые записки Московского педагогического института, 1946, т. XXXVII, с.117-131.

5. Пентюхов Л.Н. Из истории русско-турецкой войны 1828-1829 гг. - Вестник Ленинградского университета, 1957, №8, сер.ист. языка и лит., вып. 2, с. 215-228

M.S.İvanovun əsərində¹ isə Rusiya ilə münasibətlər baxımından XIX əsrin əvvəllərində İranın düşdüyü ağır beynəlxalq vəziyyət, İranın Rusiya ilə müharibələri konkret olaraq təsvir edilmişdir.

40-50-ci illər tarixşünaslığına aid olan bir qrup əsərdə Azərbaycanla qonşu ölkələrin (Dağıstan, Gürcüstan və s.) Rusiya tərəfindən işğal tarixi araşdırılarkən Şimali Azərbaycanın da Rusiya tərəfindən tutulması məsələsinə toxunulmuşdur.

Dağıstan tədqiqatçılarından İ.R.Naxşunovun əsəri birbaşa bu problemə toxunmuş və Dağıstanın Rusiya ilə birləşdirilməsindən bəhs edən müəllif, o zaman Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə öz münasibətini bildirmişdir. İ.R.Naxşunov yazır: "1801-ci ildə Gürcüstanın Rusiya ilə birləşdirilməsi nə dair manifest imzalandı. Onun ardınca Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan və başqa xanlıqlar (hansı ki, onların torpaqları hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisidir) Rusiya tabeliyinə keçdilər".² İ.R.Naxşunov daha sonra birləşdirilmədən sonra Dağıstanın və bütün Qafqazın iqtisadi inkişafını qələmə almış və bu inkişafda birləşdirilmənin böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd etmişdir.

X.M.Xaşayev³ XIX əsrdə Dağıstanın ictimai-siyasi inkişafına Rusiyaya "birləşdirilmə"nin böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir. Əsərdə Rusiyanın ələ keçirdiyi Qafqaz torpaqlarına dik-tə etdiyi iqtisadi, siyasi və sosial siyasətinin imperiya mənafeyinə uyğun gələn müstəmləkəçilik xarakteri açıqlanmışdır.⁴ Müəllif Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal məsələsində "birləşdirilmə" konsepsiyasını müdafiə edərək, onun bölgənin sonrakı "tarixi inkişafında oynadığı mühüm roldan" söhbət açmışdır. O,

1. Иванов М.С. Очерк истории Ирана, М., 1952

2. Нахиунов И.Р. Экономические последствия присоединения Дагестана к России, Махачкала, 1956, с.33.

3. Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке, М., 1951.

4. *Yenə orada*, s.34-35.

həmçinin “birləşdirilmə” dövründə Quba xanı Şeyxəli xanın Qubada və Dağıstanda Rusiya qüvvələrinə qarşı mübarizəsinə də geniş yer vermişdir.¹

R.M.Maqomedov Dağıstanın Rusiyaya birləşdirilməsinin ictimai-siyasi səbəbləri və bu birləşdirilmənin konkret yolları və gedişinə həsr olunmuş əsərində² “birləşdirilmə” ərəfəsində Dağıstanda yaranmış ictimai-siyasi durumu bütün Qafqaza şamil etmişdir: “Rusiya ilə birləşdirilmə bütün Qafqaz xalqları üçün, onların sonrakı tərəqqisi yolunda yeganə mümkün olan yol idi”.³ Müəllif yazır ki, “XIX əsrin başlanğıcında Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən dərhal sonra Zaqafqaziyanın cənub-şərq xanlıqları da imperiya hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur oldular”.⁴ R.M.Maqomedov Dağıstanda baş verən tarixi prosesləri Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrlə əlaqələndirməyə səy göstərmişdir.

R.M.Maqomedovun Dağıstanın ümumi tarixini əks etdirən əsərində⁵ də ölkənin Rusiya ilə birləşdirilməsi və bölgədə baş verən hadisələrin Şimal-Şərqi Azərbaycana təsiri işıqlandırılmışdır. Müəllif Qubalı Şeyx Əli xanın antirus fəaliyyətinə mənfi münasibət bəsləmişdir.

Dağıstanın ümumi tarixindən bəhs edən əsərin birinci cildində də Şimali Azərbaycanın Rusiyaya “birləşdirilməsi” məsələsinə toxunulmuşdur.⁶ Burada əsasən Quba xanlığının Rusiyaya tabe olunması öz əksini tapmışdır. Kitabda Quba xanı Şeyx Əli xanın Rusiya qüvvələri ilə mübarizəsindən bəhs olunarkən, yerli əhalinin Şeyx Əli xana qarşı çıxdığı iddi olunmuşdur.⁷

1. Хашаев Х.М. *Göstərilən əsəri*, s. 40-41

2. Магомедов Р.М. *Общественно-экономический и политический строй Дагестана в XVIII-начале XIX веков, Махачкала, 1957*

3. *Yenə orada*, s. 364

4. *Yenə orada*, s. 394

5. Магомедов Р.М. *История Дагестана (с древнейших времен до конца XIX века)*, Махачкала, 1968.

6. *Очерки истории Дагестана, т.1., Махачкала, 1957*

7. *Yenə orada*, s. 188-189

40-50-ci illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən bəhs edən əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Bu baxımdan ilk növbədə Q.V.Xaçapuridzenin əsərlərini qeyd edə bilərik. Q.V.Xaçapuridze Gürcüstanın ictimai-siyasi vəziyyətini təhlil edərək yazırdı: “Həm Qərbi və həm də Şərqi Gürcüstan şah İrani və sultan Türkiyəsi tərəfindən edilən qəddar hücumlara məruz qalırdı. Vəhşilər gürcü xalqına saysız bədbəxtliklər gətirirdilər. Bütün Zaqafqaziyada vəziyyət belə idi. “Dostluq müqaviləsi” (1783, 24 iyul Gürcüstan-Rusiya müqaviləsi) bağlandıqdan sonra rus qoşunları ölkəni bu vəhşilərin basqınlarından qorumağa başladı”.²

Q.V.Xaçapuridze XIX əsrin əvvəllərində Gürcüstanda baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərə dair böyük monoqrafiyasında Şərqi Gürcüstanın tərkibində Qazax, Şəmşədil və Borçalı sultanlıqlarının da Rusiyaya tabe edilməsinə böyük əhəmiyyət vermiş,³ Gürcüstanın Rusiyaya tabe edilməsini bütün Zaqafqaziyanın imperiya tərəfindən tutulmasında böyük bir işin başlanğıcı kimi qiymətləndirmişdir.

O, Car-Balakənin Rusiyaya tabe edilməsini də geniş şərh etmişdir. Müəllif general Qulyakovun Car-Balakəndə törətdiyi dağıntı və qırğınları qeyd etməsə də, carlıların rus qoşunlarına göstərdiyi ciddi müqaviməti etiraf etmişdir.⁴ Əsərdə general Sisianovun Bakı xanlığı üzərinə yürüşü və orada öldürülməsi, Bakı xanlığının tutulmasının müvəqqəti olaraq təxirə salınması, Dərbənd xanlığının tutulması və Şimali Azərbaycanın işğalına

1. Хацапуридзе Г.В. Об историческом значении присоединения Грузии к России.-Вопросы истории, 1954, №5, с. 97-III.

2. *Yenə orada*, s.112

3.Хацапуридзе Г.В.К истории Грузии первой половины XIX века. Тбилиси, 1950. с. 80

4. *Yenə orada*, s. 81-83

dair hadisələr də öz əksini tapmışdır.

Bu hadisələr Gürcüstan tarixindən bəhs edən ümumi xarakterli əsərlərdə də əks olunmuşdur.¹ Müəlliflər kollektivi tərəfindən tərtib olunmuş bu əsərdə Zaqafqaziyanın Rusiyaya “birləşdirilmə”si parçalanmadan xilas olmanın yeganə yolu kimi qeyd olunmuşdur. Burada Rusiya ilə “birləşdirilmə” Zaqafqaziya xalqlarının İran və Türkiyə zülmündən qurtuluşu kimi qiymətləndirilmişdir: “Bağlanmış müqavilə (Türkmənçay müqaviləsi nəzərdə tutulur-M.Ə.) İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərkibinə keçməsinə səbəb oldu. Bu xanlıqların erməni, azərbaycanlı əhalisi İranın barbar hakimiyyətindən xilas oldu”.²

Təqribən eyni mövqə bundan əvvəl N.Berdzenişvili, S.Cavaşvili və S.Canşia tərəfindən tərtib edilmiş əsərdə də ifadə olunmuşdur.³

M.K.Aleksişvilinin əsərində isə rus-gürcü münasibətlərinin tarixi inkişafından bəhs olunmuşdur.⁴ Müəllif gürcü xalqı ilə rus xalqının tarixi dostluğunun nəticəsi kimi Gürcüstanın Rusiya ilə birləşdirilməsini və bütün Zaqafqaziyanın imperiyaya tabe edilməsini yüksək qiymətləndirmişdir. Eyni meyl A.Q.Pirsxalayışvilinin əsərlərinə⁵ xasdır. Sonuncu gürcülərin rus qoşunları ilə mübarizəsini tamamilə inkar etmiş və göstərmişdir ki, erməni və azərbaycanlı əhalisi kimi gürcülər də birləşdirilmənin gedişində ruslara hər cür kömək göstərirdilər.

İ.Q.Antelava ikinci Rusiya-İran müharibəsinin hərbi və diplomatik tarixini, bu müharibənin Gürcüstana təsirini qısa bir formada araşdırdığı əsərində müharibənin əsas döyüş meydanının

1. *История Грузии (с древнейших времен до конца XIX века)*, Тбилиси, 1958

2. *Yenə orada*, s.439

3. *Бердзенишвили Н., Джавахивили С., Джанишиа С. История Грузии (с древнейших времен до конца XIX века)*, Тбилиси, 1946

4. *Алексишвили М.К. К вопросу о русско-грузинских исторических отношениях*, Тбилиси, 1956

5. *Пиричалайшвили А.Г. Из истории русско-грузинских взаимоотношений*, Тбилиси, 1955

Azərbaycan olduğunu qeyd etmişdir.¹

Q.A.Cidzariyanın əsəri² Abxaziyanın Rusiyaya “birləşdirilməsi” məsələsinə həsr olursa da, burada Rusiya imperiyasının Zaqafqaziya müdaxilə zamanı Şimali Azərbaycanda apardığı hərbi əməliyyatlar da işıqlandırılmışdır. Əsərin sonunda müəllif Zaqafqaziyanın “birləşdirilməsi”nin bölgədə yaşayan xalqların həyatında mühüm hadisə olduğunu qeyd etmişdir. Eyni mövqeyə M.K.Dumbadze,³ E.Orconikidze⁴ və başqalarının tədqiqatlarında rast gəlmək olar.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, 40-50-ci illərdə tam formalaşmış “birləşdirilmə” konsepsiyası ancaq Şimali Azərbaycana şamil edilməmişdir. Bunu Q.V.Ququşvilinin əsərindən bir daha aydın görürük.⁵ Bütün Zaqafqaziyanı Rusiyaya “birləşdirilməsi”ndən bəhs edən müəllif, bu hadisənin bölgənin iqtisadi inkişafına təsirinə dair külli miqdarda statistik materiallar göstərmişdir.

40-50-ci illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi Ermənistanın Rusiyaya tabe etdirilməsindən bəhs edən əsərlərdə də təhlil olunmuşdur. Artıq məlumdur ki, Zaqafqaziya Rusiya tərəfindən işğal olunarkən orada Ermənistan adlı yer olmamış və ancaq işğal başa çatdıqdan sonra Rusiya İrəvan xanlığı ərazisində Erməni vilayəti yaratmışdır. Ona görə də İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən tutulmasından bəhs edən müəlliflər Şimali Azərbaycanda baş verən mühüm si-

1. Антелава И.Г. Русско-Иранская война 1826-1828 гг. и Грузия.- Труды Абхазского института языка, литературы и истории, т. XXIV, Сухуми, 1951, с. 91-105

2. Джидзария Г.А. Присоединение Абхазии к России и его исторического значение. Сухуми, 1960

3. Думбадзе М.К. Западная Грузия в первой половине XIX в. (присоединение к России и социально-экономическое развитие). Автореф. дис. на соиск.докт.ист.наук. Тбилиси, 1957

4. Орджоникидзе Э. Присоединение Ахальцыхского края к Грузии в 1828-1829 гг., Автореф. дис.на соиск.канд.ист.наук, Тбилиси, 1957

5. Гугушвили Г.В. Экономическое развитие Грузии и Закавказья XIX-XX вв. т. I-V, Тбилиси, 1949

yasi mübarizəni geniş təhlil etmişdir.

Sonradan Erməni vilayəti adlandırılan ərazinin Rusiya tabeçiliyinə keçməsinə dair Z.T.Qriqoryanın axtarışını qeyd etmək olar. Belə axtarışlardan biri İrəvan xanlığını işğal etmək məqsədi ilə rus ordusunun həmin əraziyə etdiyi hərbi yürüslərə həsr olunmuşdur.¹ Müəllif, Şərqi Ermənistanın (müəllif İrəvan xanlığını belə adlandırmışdır: ümumiyyətlə, bu hal bütün erməni tarixçilərinə xasdır-M.Ə.) Rusiyaya birləşdirilməsinin rus ordularının bölgəyə üç böyük yürüşü (1804, 1808 və 1827-ci illərdə) nəticəsində başa çatdırıldığını göstərmişdir.

Başqa bir məqaləsində Z.T.Qriqoryan XIX əsrin başlanğıcında olmuş Rusiya-İran müharibələrində ermənilərin iştirakından bəhs etmişdir.² O, burada ermənilərin rus qüvvələrinə kömək etməsindən və uzun müddət bir yerdə yaşadıkları yerli müsəlman əhalisinə xəyanətindən bəhs etmiş, lakin ermənilərin bu xəyanətinin qurtuluş yolunun axtarışı kimi qələmə vermişdir.

Z.T.Qriqoryan Şərqi Ermənistanın Rusiya ilə birləşdirilməsini, ölkənin İran, Türkiyə zülmündən xilas olması kimi görmüş və bu yolda İngiltərə və Fransa dövlətlərinin diplomatik müdaxiləsini pisləmişdir.³

Z.T.Qriqoryan bütün bu və ya digər fikirlərin ayrıca nəşr etdirdiyi monoqrafiyada cəmləşdirmişdir.⁴ Z.T.Qriqoryan əsərin ilk fəslində İrəvan xanlığında Rusiyaya tabe edilmək ərəfəsində yaranmış gərgin ictimai-siyasi vəziyyəti təhlil etmişdir.

Kitabın ikinci və üçüncü fəsilləri İrəvan xanlığı və ona qonşu ərazilərin Rusiyaya “birləşdirilməsi” məsələsinə həsr olunmuşdur. Gülüstan sülh müqaviləsindən bəhs edən müləllif ya-

1. Григорян З.Т. Военные походы русской армии по присоединению Восточной Армении к России.-Известия АН Арм. ССР, 1951, №2, с. 14-21

2. Упенə опис. Участие армян в русско-персидских войнах начала XIX века.-Вопросы истории, 1951, №4, с. 16-25.

3. Упенə опис. Борьба Англии и Франции против освобождения Армении из под ирано-турецкого ига.-Вопросы истории. 1952, №3, с.19-33.

4. Упенə опис. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века. М., 1959.

zir: "Beləliklə, rusların qələbəsi ilə başa çatan 1804-1813-cü illər müharibəsi gürcü xalqını və azərbaycan xalqının böyük bir hissəsini fars zülmündən xilas etdi".¹

Z.T.Qriqoryan ikinci Rusiya-İran müharibəsini daha geniş təhlil etmiş, bu zaman erməni əhalisinin rus ordusuna köməyini yüksək qiymətləndirmişdir: "Ermənilər hərbi drujinalar yaradır, farslarla qəhrəmanlıqla vuruşur, naməlum cığırlarla ruslara bələdçilik edirdilər".²

İkinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı ermənilərin rus qüvvələri tərəfindən qazanılmış qələbələrdə oynadıqları rol³ və müharibə zamanı erməni-rus münasibətlərinin xeyli yaxınlaşması⁴ və başqa məsələlər N.A.Tavakalyanın yazılarında da geniş əks olunmuşdur.

Z.T.Qriqoryan Türkmənçay müqaviləsinin, demək olar ki, bütün maddələrin nəzərdən keçirmiş və müqavilənin Zaqafqaziya xalqlarının həyatında "dönüş nöqtəsi" olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif, ilk növbədə müqavilədən sonra İrəvan xanlığı bazasında Erməni vilayətinin yaradılması, İran və Türkiyədən erməni əhalisinin Zaqafqaziyanın münbit torpaqlarına köçürülməsi məsələlərini böyük tarixi hadisələr adlandırmışdır.⁵ Z.T.Qriqoryan 1829-1831-ci illər arasında Türkiyədən Erməni vilayətinə 121 666 nəfər erməni köçürüldüyünü qeyd etmişdir.⁶ O, yazır ki, müqaviləyə qədər İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında ermənilər azlıq təşkil edirdilər, onların sayı cəmi 25 151 nəfər idi.⁷

1. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века, с. 93.

2. *Yenə orada*, s.102

3. Тавакалян Н.А. Роль армянского народа в русско-персидской войне 1826-1828 гг., Ученые записки Грозненского педагогического института, 1956, №9, с.13-27.

4. *Yenə oşın. Rusko-armyanşkie oşnosşeniya v period rusko-perşidskoy voyny 1826-1828 gg.* Avtoşef.dış.na soışk.kand.ışt.nauk. M., 1950.

5. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России, в начале XIX века., с.158

6. *Yenə orada*, s. 160

7. *Yenə orada*

Köçürmə tədbirləri nəticəsində Zaqafqaziyada (xüsusilə İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında-M.Ə.) 1.014.255 nəfər erməni yaşayırdı.¹

Z.T.Qriqoryanın əsərində Rusiya ilə birləşdirilmiş erməni xalqının həyatında bu hadisənin mühüm tarixi əhəmiyyəti olduğu dəfələrlə qeyd edilmişdir. Bu haqda L.S.Semyonovun məqaləsi² və S.M.Kaftaryanın monoqrafiyasında³ da ətraflı bəhs olunmuşdur.

Rus-erməni münasibətləri tarixini araşdırmış M.Q.Nersesyan⁴ əsas diqqəti İrəvan xanlığının tabe edilməsi probleminə vermişdir. Əsərdə ikinci Rusiya-İran müharibəsinin ayrı-ayrı hərbi əməliyyatları da öz əksini tapmışdır. Sonra Türkmənçay sülh müqaviləsi təhlil olunmuş və bu müqavilənin Zaqafqaziya xalqlarının, xüsusilə ermənilərin tarixi inkişafında mühüm rolu qeyd olunmuşdur. M.Q.Nersesyan Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrəvan və Qarabağ ərazisinə İran və Türkiyədən erməni əhəlisinin köçürülməsi faktını da göstərmişdir. Təkcə XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda Şərqi Ermənistanı İrəvandan 40 mindən yuxarı, Türkiyədən isə 90 min nəfər erməni köçürülmüşdü”.⁵

Rusiyaya “birləşdikdən” sonra Zaqafqaziyada çarizmin müstəmləkə siyasəti M.A.Adonsun əsərində də geniş şəkildə göstərilmişdir.⁶ Erməni vilayətinin yaradılmasında rus hökumətinin tədbirini, təbii ki, bəyənen müəllif çarizmin sonradan burada həyata keçirdiyi iqtisadi siyasəti tənqid etmişdir. Əsərdə Azərbaycanın şimal xanlıqlarının Rusiyaya “birləşdirilməsi”ndən

1. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века., с. 161

2. Семенов Л.С. К вопросу о значении Туркменчайского договора для истории Армении-Историко-философический журнал, 1954, №4, с.38-41.

3. Кафтarian С.М. Россия и армяно-турецкие отношения от Туркменчайского договора до Берлинского конгресса (1828-1878), Киев, 1953

4. Нерсисян М.Г. Из истории русско-армянских отношений, Кн. I, Ереван, 1956

5. Үенә орда, с. 227.

6. Адонц М.А. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке, Ереван, 1957

bəhs olunarkən, çarizmin burada daha qatı müstəmləkə siyasəti həyata keçirdiyi etiraf olunmuşdur. Müəllif bunu yerli əhalinin hökumətə qarşı apardığı mübarizə ilə izah etmişdir.¹

40-50-ci illər tarixşünaslığında, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin tədqiqində yekdil konsepsiya- "birləşdirilmə" konsepsiyası tamamilə formalaşmış və məsələnin öyrənilməsində öncül yerlərdən birini tutmuşdu. Təhlil olunan əsərlərdən aydın olur ki, "birləşdirilmə" konsepsiyası 30-cu illərin sonunda meydana gəlmiş "nisbətən az bəla" formulasının daha da mülayimləşdirilmiş forması idi. Məhz ona görə də 50-ci illərdə "nisbətən az bəla" formulasına yenidən baxılmış və o, "birləşdirilmə" konsepsiyası ilə birləşdirilmişdir.

Bu baxımdan 1951-ci ildə M.V.Neçkinanın "Вопросы истории" jurnalı redaksiyasına göndərdiyi məktubu problemlə məşğul olan tarixçilər arasında böyük əks-səda yaratmışdı.² M.V.Neçkina "nisbətən az bəla" formulasını təhlil edərək, son vaxtlar həmin formulanın tarixçilər tərəfindən düzgün istifadə edilmədiyini və ümumiyyətlə, Rusiyaya birləşdirilən xalqlarla rus xalqının əsrlər boyu dostluğunu nəzərə alaraq bu formulanın heç də həmişə düzgün işlədilmədiyini göstərmişdir. O, yazırdı: "Çarizm xalqlar həbsxanası idi-bu fikir tamamilə doğrudur. Lakin bu həbsxanada ölkəmizin bütün xalqları ilə yanaşı, onların böyük qardaşı-böyük rus xalqı da əzab çəkirdi".³

M.V.Neçkina "nisbətən az bəla" formulasının harada və nə vaxt işlədilməsinin mümkünlüyünü ayırd etməyə çalışırdı: "Tamamilə aydındır ki, "bəla" məfhumu altında, ilk növbədə öz dövlət müstəqilliyini itirməyə məcbur edilərək Rusiya imperiyası tərkibinə daxil edilən və çarizmin müstəmləkə siyasətinə məruz qalan xalqlarla münasibətdə anlaşılır. İlk növbədə "nis-

1. Адонц М.А. *Göstərilən əsəri*, s. 127-128

2. Нечкина М.В. *К вопросу о формуле "наименьшее зло"* (Письмо в редакцию)-*Вопросы истории*, 1951, №4, с.44-48

3. *Yenə orada*, s.45

bətən az bəla” formulası dövlət müstəqilliyinə malik olub, ondan imtina edərək Rusiya tərkibinə keçən xalqlara aid edilə bilər. Sonra bu formula bəzi hallarda elə xalqlara aid edilə bilər ki, onlar birləşdirilmə anında öz dövlət müstəqilliklərindən imtina etmir, lakin onu Rusiyaya birləşdirilmədən əvvəl itirmiş olur. Bu zaman Rusiya həmin xalqla deyil, onun daxil olduğu dövlətlə müharibə aparmışdır. Buna Ermənistan tarixindən misal gətirmək olar. Ermənilər Rusiya imperiyası tərkibinə daxil olmazdan çox-çox əvvəl öz dövlət müstəqilliklərini itirmişlər. Onlar Türkiyə və İrənin zülmü altında əzab çəkirdilər.

1826-1828-ci illər Rusiya-İrən müharibəsi nəticəsində Şərqi Ermənistan Rusiyaya birləşdirildi. Beləliklə, “nisbətən az bəla” formulasının işlədilməsinə lazımı əsas meydana çıxır”.¹

M.V.Neçkina qeyd edir ki, xalqların bir-birilə mədəni münasibətlərinin inkişafının “nisbətən az bəla” formulası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur: “Qriboyedov və Çavçavadze, Puşkin və Axundov çarizmin istismar siyasətini görür və ondan eyni dərəcədə əzab çəkirdilər”.² O, sübut etməyə çalışırdı ki, Rusiya ilə birləşdirildikdən sonra bütün xalqlar böyük rus xalqı ilə daha da yaxınlaşmaq imkanı əldə etdilər. Müəllif “nisbətən az bəla” formulasının təsərrüfat sahəsinin inkişafına tətbiq edilməsini də rədd edirdi: “Ukryana, Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra öz təsərrüfatları ilə müqayisədə, Rusiyanın böyük iqtisadi həyatına daxil oldular. Öz növbəsində onlar ölkənin təsərrüfatının inkişafına çox böyük töhfə verdilər”.

M.M.Mustafayev,⁴ M.V.Neçkina ilə əsasən razı olduğunu bildirərək yazırdı: “Bu formulanın Şimali Azərbaycana tamamilə aid etmək olar. Rusiyaya birləşdirilmək ərəfəsində Azər-

1. Нечкина М.В. *Göstərilən əsəri*, s.45

2. *Yenə orada*, s.46

3. *Yenə orada*, s.47

4. Мустафаев М.М. О формуле “наименьшее зло”.-*Вопросы истории*, 1951, №9, с. 97-101

baycanın nəinki dövlətçiliyi, hətta inzibati bölgüsü belə yox idi".¹ İfrata vardığını duyan müəllif dərhal "yumşalaraq" əlavə edirdi ki, "Azərbaycan xanları qarşısında iki yol dururdu, ya İran və Türkiyənin əsarətini qəbul etmək, yaxud Rusiyaya tabe olmaq. İkinci yol xalqın gələcək həyatında nəinki "nisbətən az bəla", hətta mütərəqqi hadisə idi".²

Q.Q.Mehdiyev də M.V.Neçkina və M.M.Mustafayevin fikirləri ilə əsasən şərik olduğunu bildirir.³ Lakin o, M.V.Neçkinanın rəsmi Azərbaycan tarixşünaslığının bu konsepsiyanı bərqərar etmək sahəsində "xidmətlərinə" fikir verməməsindən yüngülcə gileylənir: "M.V.Neçkina öz məktubunda gərək qeyd edəydi ki, müttəfiq respublikalar arasında ayrı-ayrı xalqların Rusiya ilə birləşdirilməsi məsələsi çoxdan öz qiymətini tapmışdır".⁴

N.A.Tavakalyan isə M.V.Neçkinanın məktubunu dərhal bəyənərək,⁵ Şərqi Ermənistanın Rusiya ilə birləşdirilməsini erməni xalqının həyatında "nisbətən az bəla" deyil, ümumiyyətlə "qurtuluş" kimi qiymətləndirmişdir: "Rusiya ilə birləşmə erməni xalqını fiziki məhv olmaqdan xilas etdi".⁶

A.Yakuşinin⁷ məqaləsində isə "nisbətən az bəla" konsepsiyası əsasən Qazaxıstanın Rusiyaya birləşdirilməsi məsələsinə şamil edilmiş, bu formulanın Rusiyaya birləşdirilən bütün qeyri-rus xalqlara aid edilməsi fikri irəli sürülmüşdür.

Göründüyü kimi, 50-ci illərin əvvəllərində "nisbətən az bəla"

1. *Мустафаев М.М. Göstərilən əsəri, s.100*

2. *Yenə orada*

3. *Мехтиеv Г.Г. Историческое значение присоединения Азербайджана к России. с.81-98.*

4. *Yenə orada, s.93*

5. *Тавакалян Н.А. По поводу письма М.В.Нечкиной "К вопросу о формуле "наименьшее зло".-Вопросы истории. 1951, №9, с.101-107.*

6. *Yenə orada, s.105*

7. *Якушин А. О применении понятия "наименьшее зло" в оценке присоединения к России нерусских народностей.-Вопросы истории, 1951, №II, с. 83-86*

formulası ətrafında bütöv bir diskussiya meydana gəlmiş, müəliflər bu formulanı mülayimləşdirmək, onu "birləşdirilmə" konsepsiyası ilə yaxınlaşdırmaq mövqeyində durmuşdular.

Beləliklə, 40-50-ci illərdə, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin tədqiqində Azərbaycan və o dövrün sovet tarixşünaslığında, demək olar ki, vahid fikir-"birləşdirilmə" konsepsiyası-hakim mövqedə durmuşdu. Təqribən bütün müəliflər Şimali Azərbaycanın Rusiyaya "birləşdirilməsi"ni qeyd edərək, prosesin gedişində azərbaycanlıların rus ordusuna köməyindən danışmış, birləşdirilmənin ölkənin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi inkişafında böyük əhəmiyyəti olduğunu göstərmişlər. Buna baxmayaraq, bu dövrdə problem üzrə tədqiqatların həm əhatə dairəsi xeyli genişlənmiş, həm də meydana çıxan əsərlər sanballı mənbəşünaslıq bazası və yüksək yazılış texnikası ilə fərqlənmişdir.

IV FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏR TARİXŞÜNASLIĞINDA

(“tərkibinə daxil olma” konsepsiyası)

60-80-ci illər Azərbaycan tarixinin bütün sahələrinin əsaslı və sanballı surətdə dərinlən öyrənilməsi dövr olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan tarixinə dair külli miqdarda, mükəmməl elmi axtarışlara əsaslanan elmi əsərlər nəşr olunmuşdur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin tarixşünaslığı da yeni-yeni elmi məqalələr və monoqrafiyalarla zənginləşdirilmişdir. 60-cı illərin ortalarından başlayaraq “birləşdirilmə” konsepsiyası tədricən “tərkibinə daxil olma” formulu ilə əvəz olunmağa başladı. Problemin tarixşünaslığında yeni bir konsepsiyanın meydana gəlməsi 1964-cü ilin yanvarın 30-da Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi tərəfindən “Azərbaycanın Rusiya tərkibindən daxil olmasının 150 illiyini bayram etmək haqqında”¹ qərarı qəbul edildikdən sonra tamamilə reallaşdı. Qərarla deyilirdi: “150 il bundan əvvəl Azərbaycan xalqı öz taleyini böyük rus xalqının, ölkəmizin başqa xalqla-

1. “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyini bayram etmək haqqında” Azərbaycan KP MK-nin qərarı. - Kommunist, 1964, 30 yanvar.

rının taleyi ilə həmişəlik bağladı. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması Azərbaycan xalqının tarixində dönüş nöqtəsi olub Azərbaycanı feodal, geridə qalmış Şərqi İstibdadının əsarəti altına düşmək təhlükəsindən xilas etdi, azərbaycanlılara böyük rus xalqının inqilabi mübarizəsinə qoşulmaqda, onun yardımını ilə geniş iqtisadi və mədəni inkişaf yoluna çıxmaqda kömək etdi”.

Bu qərardan bir həftə sonra Azərbaycan KP MK, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti və Azərbaycan SSR NS bütün respublika zəhmətkeşlərinə “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyini ləyaqətlə qarşılamaq” haqqında müraciət qəbul etdi.¹ Təyin olunmuş yubileyə əlaqədar olaraq hər yerdə yığıncaqlar, konfranslar, əmək növbələri və s. tədbirlər keçirilməyə başlandı. Belə yığıncaqlardan birində Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi V.Y.Axundov demişdi: “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması onun tarixində ən şanlı səhifələrdən biridir”.²

Bu tədbirlər çərçivəsində aprelin 20-22-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş yubiley elmi sessiyası keçirildi.³ Sessiyanın əsas mövzusu Rusiya tərkibinə daxil olduqdan sonra, Azərbaycan elminin müxtəlif sahələrinin inkişafına, rus mühitinin təsirini müəyən etməkdən ibarət idi.

1964-cü il mayın 29-da Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil

1. “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyini ləyaqətlə qarşılayaq”. Respublika fəhlələrinə, kolxozçularına, ziyalılarına, oğlan və gızlarına, bütün zəhmətkeşlərinə Azərbaycan KP MK, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti və Nazirlər Sovetinin müraciəti-Kommunist, 1964, 7 fevral.

2. Axundov V.J. Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olmasının 150 illiyi (1964-cü il martın 13-də respublika fəalları yığıncağında məruzə). Bakı, 1964, s.3

3. Azərbaycan SSR EA-nın “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyi”nə həsr olunmuş elmi sessiyasının tezisləri (20-22 aprel 1964-cü il), Bakı, 1964

olmasının 150 illiyi təntənəli surətdə qeyd olundu. Azərbaycan KP MK-sı və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin keçirdiyi təntənəli iclasda Azərbaycan KP MK-nın birinci kati-bi V.Y.Axundov çıxış etmiş və bəhs olunan hadisələrə yenidən yüksək qiymət vermişdir.¹

“Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyi” ilə əlaqədar olaraq 1964-cü ildə problemi işıqlandıran bir neçə kitab və toplu nəşr olunmuşdur. Təqribən 150-200 illik bir döv-rü əhatə edən belə kitablardan birində² XIX əsrə qədər Azər-baycan-Rusiya münasibətləri konkret formada əks etdirilmiş, daha sonra Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyaya tabe eldil-məsi hadisələri işıqlandırılmış, birinci Rusiya-İran müharibəsi-nin hərbi əməliyyatlarından bəhs olunmuş və müharibənin Azərbaycan xalqına vurduğu ziyan misallarla göstərilmişdir. Belə misallardan birində göstərilmişdir ki, “Qarabağ xanlığının əhalisi 1805-1812-ci illər ərzində 10000 ailədən 3080 ailəyə en-mişdir”.³

Kitabda ikinci Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələri və bu müharibələrdə “Zaqafqaziyanın yerli əhalisinin rus qoşunlarına köməyi” “konkret” şəkildə əks etdirilmiş, Türkmənçay müqaviləsinə yüksək qiymət verilmiş-dir: “Azərbaycan Rusiya tərkibinə daxil olduqdan sonra rus qo-şunları Zaqafqaziya sərhəddərini yadellilərin hücumlarından etibarlı qorumağa başladı...” 1918-ci ilədək təqribən 90 il ərzin-də Azərbaycana heç bir düşmən ordusunun ayağı dəymədi”.⁴

“150 ildə Azərbaycanın bütün sahələrdə qazandığı müvəffə-

1. “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyini ləğvətlə gəriləyə”. Республика фəһлələринə, колхозчуларына, зиялы-ларына, оглан və гызларына, бүтүн зəһмəткешлəринə. Azərbaycan КП МК, Azərbaycan ССР Али Советинин Рəјасəт Һејəтинин тəнтəнəли ич-ласы-Коммунист, 1964, 30 мај.

2. В единой семье братских народов. Баку, 1964

3. Yenə orada, s.67

4. Yenə orada, s.71

qiyyətlərə görə böyük rus xalqına minnətdar olmuşdur” fikri Azərbaycan tarixinin XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin ortalarına qədər bir dövrünü əks etdirmək cəhdindən ibarət olan bu kitabın əsas ana xəttini təşkil edir.

Həmin dövrün və o dövrdə hökm sürən meylin məhsulu kimi meydana çıxmış topluda ¹ Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin öyrənmək üçün xeyli miqdarda mənbə xarakterli məlumatlar toplanmışdır. Toplunun birinci kitabı 1920-ci ilədək, ikinci kitabı isə 1920-1964-cü illəri əhatə edən material və sənədlərdən ibarətdir. Məqsədimiz problemin tarixşünaslığını araşdırmaq olsa da, bu qaynaqlar toplusunun ikinci kitabının sonunda verilmiş Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixini xronoloji göstəricisinin ² üstündən yan keçə bilmədik. 1465-1963-cü illəri əhatə edən böyük bir dövrü əks etdirən bu xronoloji göstəricidə işğal dövrünün xronologiyası zəif işıqlandırılmış, 1803-cü il Cəfər-Balakən, 1804-cü il Gəncə xanlığının işğalı və bir çox mühüm hadisələr tamamilə “unudulmuşdur”.

“Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyi” ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı elmi-populyar xarakterli очерklər və s. nəşr olunurdu. Belə yazılardan birinin müəllifi olan R.İ. Quliyev iddia edirdi ki, “məhz Rusiya tərkibinə daxil olduqdan sonra Azərbaycan geri qalmış patriarxal-feodal quruluşundan xilas olub, Rusiya dövlətinin tərkibində daha mütərəqqi ictimai-iqtisadi inkişaf yoluna düşdü”. ³ O, Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin inkişafının birinci dönüş nöqtəsi kimi Gülüstən sülh müqaviləsini, ikinci dönüş nöqtəsi kimi isə “sosialist inqilabının” qələbəsini götürmüşdür.

“Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illi-

1. Великая дружба Азербайджанского и русского народов (с древнейших времен до наших дней)-Документы, письма, воспоминания, художественные произведения, Кн. 1-2, Баку, 1964.

2. Yenə orada, II kitab, s. 467-476

3. Гулијев Рза, Салам бəјүк гардаш, Баку, 1964, s.9

yi”nin geniş şəkildə bayram edilməsi problemin tarixşünaslığına ikili şəkildə təsir göstərmişdir. Bir tərəfdən problem tədqiqatçıların diqqətini daha da cəlb etmiş, məsələnin təhlilinə dair yeni əsərlər meydana çıxmış və onun tədqiqat dairəsi xeyli genişləndirilmişdir. Digər tərəfdən isə problemin tarixşünaslığında yeni formula-”tərkibinə daxil olma” konsepsiyası meydana gəlmişdir. Bu konsepsiya 60-80-ci illər tarixşünaslığında, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərin leytmotivinə çevrilməyə başlamışdır.

Belə meyl H.M.İbrahimbəylinin əsərlərində daha aydın görünür. O, Gülistan müqaviləsinin 150 illiyinə həsr olunmuş məqalələrin birində¹ müharibəyə aparan yolları qısa şərh etdikdən sonra, birinci rus-iran müharibəsində hərbi əməliyyatların təsvirini vermişdir. Bu müharibəyə İrani İngiltərə və Fransa hökumətlərinin təhrik etməsini qeyd edən H.M.İbrahimbəyli, birincinin Azərbaycan ərazisinə hücumunu, guya ki, Rusiyanı bu müharibəyə vadar edən səbəb kimi vurğulamışdır. Müəllif bu müharibədə azərbaycanlı əhalidən ibarət hərbi birləşmələrin İrana qarşı vuruşması haqqında fikirlər söyləmişdir. Onun fikrinə görə, Rusiyanın Aslandüz, Lənkəran və başqa döyüşlərdə qəlbələrində azərbaycanlı bələdçilərin və könüllülərin də az payı olmamışdır.

H.M.İbrahimbəyli bu məsələyə daha bir neçə məqaləsində qayıtmışdır. Müəllif 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində azərbaycanlıların hətta ayrıca korpus kimi türklərlə vuruşduğunu göstərmişdir.² Müəllif bu halı belə izah edir: “Azərbaycanın feodal-mülkədar təbəqələri-bəylər, ağalar, sultanlar

1. Ибрагимбеили Х.М. К некоторым военно-политическим вопросам истории присоединения Азербайджана к России в период русско-иранской войны 1804-1813 годов, Ученые записки АГУ им С.М.Киров, серия ист. и филос. 1963, №5, с.37-50

2. Ученые записки К вопросу участия азербайджанцев в русско-турецкой войне 1828-1829 гг. в составе отдельного Кавказского корпуса, Известия АН Азерб. ССР, серия общ. наук, 1964, №1, с.77-90

və onların əlaltıları öz şəxsi mənafeləri naminə müharibədə iştirak edir, “çara və onun taxt-tacına sadıq qulları ilə” imperator-dan bəxşiş almaq və yeni çar üsul-idarəsi şəraitində öz üstün mövqelərini daha da möhkəmləndirmək məqsədini güdürdülər”¹. Başqa bir məqaləsində H.M.İbrahimbəyli adı çəkilən müharibədə rus ordusunun 1,2,3,4-cü müsəlman süvari alayları və Kəngərli süvari döyüşçüləri ilə hərbi dostluğundan,² digər bir yazısında³ isə həm Rusiya-İran həm də Rusiya-Türkiyə müharibələrində Azərbaycan əhalisinin rus ordusu tərkibində fəal iştirakından təkrar-təkrar bəhs etmişdir.

H.M.İbrahimbəyli bizi maraqlandıran problem barəsində mövqeyi onun monoqrafiyalarının birində⁴ daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Onun əsəri Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin tarixşünashlığında, prosesi başdan-başə özündə əks etdirən və bir müəllif tərəfindən yazılan yeganə əsərdir. Dövrünün siyasi konyukturasına tabe olan tarixşünashlıq ənasinə sadıq qalmalı olmuş müəllif öz əsərində “tərki-binə daxil olma” konsepsiyasına tərəfdar çıxmışdır.

Əsərin ilk fəslə Azərbaycanın Rusiyaya “birləşdirilməsi”nin birinci mərhələsindən (1801-1813) bəhs edir. Burada ilk növbədə “birləşdirilmə”ni doğuran səbəblər təhlil olunmuşdur. Müəllif bu səbəblərin birincisi kimi Azərbaycan ərazisində xırda feodal hakimliklərinin-xanlıqların mövcudluğunu qeyd etmişdir:

1. *Ибрагимбейли Х.М. К вопросу участия азербайджанцев в русско-турецкой войне 1828-1829 гг. в составе отдельного Кавказского корпуса, с.90.*

2. *Үеһә оһиһ. Боевое сооружество русских и азербайджанских воинов в русско-турецкой войне 1828-1829 гг., Военно-исторический журнал, 1963, №10, с.67-65.*

3. *Үеһә оһиһ. Участие азербайджанцев в борьбе за вхождение Азербайджана в состав России. Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия ист. и филос. 1964, №5, с.23-37*

4. *Үеһә оһиһ. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно-политической истории), М., 1969*

“Bütün xanlıqlar siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafın ən aşağı səviyyəsində dururdular... xanlıqlarda feodallarla kəndlilər arasında daxili-sinfi mübarizə xeyli kəskinləşmişdi”.¹ “Məhz xanlar arasındakı kəskin daxili müharibələr ölkə təsərrüfatını dağıdır, əhalinin yaşayış səviyyəsini aşağı salırdı”.² Müəllif buradan da ikinci səbəbi müəyyənləşdirir: “Azərbaycan xanlarının bir-birilə mübarizəsi bir sıra yadellilərin ölkəyə hücumları ilə nəticələnirdi. İrandan Qacarlar tez-tez ölkəyə basqınlar edirdilər. Osmanlı Türkiyəsi bölgədə öz siyasətini qüvvətləndirirdi”.³

H.M.İbrahimbəyli qeyd edirdi ki, “bütün bu proseslər Rusiya tərəfindən diqqətlə izlənilir” və sonuncu bütün lazım olan vasitələrdən istifadə edirdi. Lakin Rusiyanın Zaqafqaziyada nüfuzunun artmasına qarşı İngiltərə və Fransa hökumətləri fəal mübarizə aparırdılar. Rusiya çarizmi zadəganlar və burjuazianın mənafeyini ifadə edərək, öz ərazisini daim genişləndirməyə, “yeni bazarlar və xammal bazası əldə etməyə çalışırdı”.⁴ Əsərdə XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində bir sıra xanlıqların Rusiyaya meyli, onların uzaqgörənliyi kimi qiymətləndirilmiş, Qacar və Zubovun Azərbaycana yürürlüəni də konkret əks etdirmişdir.

H.M.İbrahimbəyli XVIII əsrin sonunda Azərbaycanda yaranmış hərbi-siyasi vəziyyəti təsvir etdikdən sonra “birləşdirilmə” prosesinin özünü araşdırmağa başlamışdır. Bütün müəlliflər kimi H.M.İbrahimbəyli də bu prosesin 1801-ci ildən başladığını göstərmişdir.⁵ Əsərdə “P.D.Sisianovun Qafqaza ali baş komandan təyin olunmasından sonra Rusiyanın Qafqazda hərbi-siyasi fəaliyyətinin genişlənməsi”⁶ fikri də ifadə olunmuşdur.

1. *Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, с.40-41*

2. *Yenə orada, s. 47*

3. *Yenə orada, s. 48*

4. *Yenə orada, s. 48-49*

5. *Yenə orada, s. 59*

6. *Yenə orada*

H.M.İbrahimbəyli 1803-cü ilin martında Car-Balakən camaatları ərazisinin işğalını Azərbaycanın Rusiyaya “birləşdirilməsi” yolunda ilk real addım adlandırmış, Gəncə xanlığının silah gücü ilə birləşdirilməsini təhlil etmişdir. O, “Gəncənin alınmasının imperiya üçün fəvqəladə dərəcədə mühüm siyasi və hərbi əhəmiyyətə malik olması”nı göstərərək, burada ilk dəfə olaraq “Gəncənin alınmasında 700 nəfərdən ibarət azərbaycanlı dəstəsinin rus qoşunları tərəfindən vuruşması” fikrini də sübut etməyə çalışmışdır.

Müəllif Gəncənin işğalından sonra Kürəkçay müqaviləsi, xanlıqların bir-birinin ardınca Rusiyaya təbə edilməsi üzərində dayanmış, P.P.Sisianovun Bakıda öldürülməsini onun bölgədə “həyata keçirdiyi qəddar siyasətinin”¹ nəticəsi olduğunu qeyd etmişdir.

H.M.İbrahimbəyli bu əsərində habelə 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsinin təsvirinə, İngiltərə və Fransanın planlarında Azərbaycanın yeri məsələsinə və bu məqsədlə onların İran və Türkiyədə öz nüfuzlarının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

O, Rusiya-İran müharibəsinin ikinci (1807-1810) və üçüncü (1811-1813) mərhələlərini geniş təsvir etmiş, Azərbaycan feodallarının İrana köməyi, yerli əhalidən təşkil olunmuş dəstələrin İrana qarşı mübarizəsi, rus qüvvələrinin Lənkəran, xüsusilə, Aslandüz vuruşmalarında qələbələri və başqa mühüm hadisələr üzərində dayanmışdır. Əsərdə Gülüstən sülh müqaviləsi qısaca şərh olunmuşdur: “Beləliklə, Gülüstən sülh müqaviləsi ilə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı”.² Monoqrafiyada bu qələbənin qazanılmasında yerli

1. *Ибрагимбеyli X.M. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, с. 63*

2. *Yenə orada, s. 149*

azərbaycanlı əhalisinin ruslara yardımını dəfələrlə qeyd olunmuş və xalqların sonrakı münasibətlərinin inkişafı səpkisində buna mühüm əhəmiyyət verilmiş,¹ "Azərbaycan xanlıqları və sultanlıqlarının, habelə Gürcüstan ərazisinin Rusiya tərkibinə keçməsi ilə çarizmin Qafqaz aşırımında mühüm strateji plasdarm əldə etməsi"² fikri vurğulanmışdır.

H.M.İbrahimbəyli iki Rusiya-İran müharibəsi arasında çarizmin Azərbaycanda həyata keçirdiyi hərbi-müstəmləkə siyasətini, bu siyasət çərçivəsində xanlıqların bir-bir ləğv olunmasını, A.P.Yermolovun hərbi-siyasi fəaliyyətini, həmçinin İran tərəfinin yeni müharibəyə hazırlığı və başqa hadisələri konkret faktlarla şərh etmişdir.

H.M.İbrahimbəylinin əsərinin ikinci fəslə ikinci Rusiya-İran müharibəsinə-Şimali Azərbaycanın Rusiyaya "birləşdirilməsi"nin ikinci mərhələsinə həsr olunmuşdur. Digər müəlliflər kimi o da 1826-cı ildə Rusiya ilə İran arasında başlanmış müharibənin əsas günahkarı İngiltərəni hesab etmişdir.³ Müəllif müharibənin hərbi səhnəsini təsvir edərkən burada ruslarla yanaşı azərbaycanlıların düşməyə qarşı vuruşmasından bəhs etmiş və hətta bu zaman yerli əhalinin bu fəaliyyətini əks etdirməyən XIX əsr burjua-dvoryan tarixşünaslığını tənqid etmişdir.⁴ Burada həmçinin tərəflərin hərbi qüvvələri barəsində xeyli ətraflı, bəzən ziddiyyətli məlumatlar verilir.

H.M.İbrahimbəyli müharibənin iri hərbi əməliyyatlarını geniş təsvir edərək, bir sıra Azərbaycan feodallarının Rusiya əleyhinə mübarizəsini nədənsə onların bütün Zaqafqaziya xalqlarına qarşı çıxması kimi qiymətləndirmişdir. Bu feodallar sırasında o, Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, Şirvan xanı Mustafa xan, Bakı xanı Hüseynqulu xan və Qazıqumuxlu Surxay xanın anti-

1. *Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, 150-152*

2. *Yenə orada, s. 71*

3. *Yenə orada, s. 159-160*

4. *Yenə orada, s. 161*

rus fəaliyyətinin geniş təhlil etmişdir. Talış xanı Mirhəsən xanın İrana qaçmasını isə müəllif “xanın Rusiyaya xəyanəti kimi qiymətləndirilmişdir”.¹

Əsərdə həmçinin İrəvanın alınması, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycanda apardıqları hərbi əməliyyatlarda ətraflı təsvir olunmuşdur. H.M.İbrahimbəyli o zaman İrəvan xanlığı əhalisinin əksər hissəsinin azərbaycanlılardan ibarət olması haqqında ilkin mənbələrin verdiyi məlumatı təsdiq etmişdir. Bununla əlaqədar o, İ.F.Paskeviçin etirafını yad etmişdir: “İrəvan vilayətindən əhali əsasən müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan-H.M.İ.) ibarətdir. Burada 10 000 ailə müsəlman və yalnız 3000 min ailəyə qədər erməni yaşayır”.²

H.M.İbrahimbəyli rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycanda elə bir ciddi müqavimətə rast gəlmədiyini sübut etməyə çalışmışdır. Müəllif bunun üçün “Təbrizin könüllü şəkildə rus qoşunlarına təslim edilməsindən” bəhs etmiş və bu zaman şəhərə böyük əhəmiyyət vermişdir: “Təbrizin ruslara təhvil verilməsi İran üçün bütün Cənubi Azərbaycanı itirmək demək idi. Bu, həm də şahın paytaxtı Tehranı ciddi təhlükə altına alırdı”.³

Əsərdə qeyd olunmuşdur ki, Təbrizin alınmasından sonra İran tərəfi danışıqlara başlamaq üçün tələsdi. Müəllif 1827-ci ilin noyabrın 7-də başlanmış Deh Xarqan danışıqlarını təhlil etmişdir: “Bu danışıqlarda rus tərəfi İranın qarşısında əsasən bu tələbləri irəli sürmüşdü: 1) İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını Rusiyaya güzəştə getmək; 2) Talış xanlığını İran qoşunlarından təmizləmək; 3) 30 milyon gümüş rubl həcmində təzminat ödəmək”.⁴ Danışıqlarda ingilis diplomatlarının iştirak etməsi haqqında başqa müəlliflərin göstərdiyi faktlar burada da göstəril-

1. *Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, с.174-162*

2. *Yenə orada, s. 205*

3. *Yenə orada, s. 207-209*

4. *Yenə orada, s.208*

mişdir. Qeyd edilmişdir ki, məhz ingilis nümayəndələrinin günahı ucbatından bu danışıqlar pozuldu və rus qoşunları yenidən irəliləməkdə davma etdilər. Lakin Ərdəbilin ruslar tərəfindən alınmasından sonra İran yeni danışıqlara başlamağa məcbur oldu.¹ Bu danışıqlar Türkmənçay sülh müqaviləsinin bağlanması ilə bitdi.

Əsərdə nəhayət, Rusiya-İran müharibələrinin işğalçı xarakterdə olması da etiraf olunmuşdur: “Rusiya İranla işğalçılıq uğrunda müharibə apararkən heç də azərbaycanlıların və bütün Zaqafqaziya xalqlarının taleyi haqqında düşünməmişdir”.²

H.M.İbrahimbəyli Türkmənçay müqaviləsinin Azərbaycan xalqının həyatında mühüm tarixi əhəmiyyəti olduğunu dəfələrlə qeyd etmiş, Rusiya-İran müharibələri və Azərbaycanın Rusiyaya “birləşdirilməsi”nə dair yekun nəticələrində də müəllif bu prosesdə yerli azərbaycanlı könüllülərinin mühüm rolunu sübut etməyə çalışmışdır.³

Kitabın üçüncü fəslı 1828-1829-cu illər Rusiya Türkiyə müharibəsinin Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatların gedişinə və bir qayda olaraq azərbaycanlılardan təşkil olunmuş nizami qoşun dəstələrinin bu müharibədə Rusiya tərəfindən iştirakı məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif bütün hərbi əməliyyatların gedişini bu mövqedən izah etmişdir.

60-80-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığında bütövlükdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi ilə yanaşı ayrı-ayrı xanlıqların tarixi inkişafı və onların Rusiyaya tabe edilməsi tarixinin araşdırılması geniş miqyas almışdı. Xanlıqların meydana gəlməsi, onların daxili və xarici vəziyyəti, xanlıqların Rusiya ilə münasibətləri, onların imreriyyəyə birləşdirilməsi və başqa məsələlərin araşdırılması bu səpkili əsərlərin əsas mövzusunı təşkil edir.

1. *Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, с.209*

2. *Yenə orada, s. 212*

3. *Yenə orada, s. 214-215*

Bu sahədə hələ 50-ci illərdən ilk təşəbbüslər göstərilmiş, lakin bu, o zaman ümumi xarakter almamışdır. Belə təşəbbüslərdən biri olan M.M.Mustafayevin Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlarından artıq bəhs etmişik.¹ Belə tədqiqatlardan biri də o zaman A.P.Cəfərovun² qələmindən çıxmışdır. Bu müəllif hələ o zaman Şirvan xanlığının Rusiya tərkibinə daxil olması fikrini irəli sürmüşdür.

F.S.Əsədovun namizədlik dissertasiyasında³ isə Talış xanlığının meydana gəlməsi, onun sosial-iqtisadi və siyasi strukturu qısaca nəzərdən keçirilmiş, xanlığın Rusiya ilə münasibətləri məsələsinə ətraflı toxunulmuşdur. Müəllif XIX əsrin əvvəllərində Talış xanlığının mürəkkəb xarici-siyasi vəziyyətini Rusiya ilə İranın bu xanlığı özlərinə tabe etmək uğrunda apardıqları mübarizə ilə izah etmişdir. O, bu dövlətlərdən birincisinə “üstünlük” vermiş, xanlığın Rusiyaya birləşdirilməsini mühüm tarixi əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirmişdir.

F.S.Əsədov özünün bu mövqeyini sonradan nəşr etdiyini əsərində də təkrar etmişdir.⁴ Əslində müəllifin haqqında bəhs etdiyimiz dissertasiyasının nəşr variantı olan bu əsərdə Talış xanlığının yaranmasından Rusiyaya “birləşdirilənədək” olan qısa tarixi əks etdirilmişdir. Müəllif Talış xanlığının timsalında “çətin anlarda Rusiyaya meylin zəruriliyini” şərh etmiş, Talış hökmdarları Qara xan və Mirmüstafa xanın Rusiya ilə sıx əlaqə yaratma siyasətinin xanlığın gələcək inkişafına müsbət təsir göstərəcək mütərəqqi bir xətt kimi baxmış, Mir Həsən xanın “döv-

1. *Мустафаев М.М. Экономика Карабахского ханства в конце XVIII-первой трети XIX века (К вопросу о прогрессивном значении присоединения Азербайджана к России), Автореферат дис. на соиск. канд. ист. наук, Москва 1953*

2. *Джафаров А.П. Присоединение Ширванского ханства к России и восстановление города Шемаха. Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1955*

3. *Асадов Ф.С. История Талышского ханства и его связи с Россией. Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1966.*

4. *Əsədov F.S. Dər күндə jaxımy arxa, Bakı, 1988*

lätin nə İran, nə də Rusiyadan asılı olmayacağını” bildirən siya-sətini “ağır tarixi şəraitdə Mir Həsən xanın istiqaməti düzgün dərk edə bilməməsi”¹ kimi qiymətləndirmişdir. Əsərin sonunda, ikinci Rusiya-İran müharibəsi ərəfəsində Talış xanlığının ləğv edilməsi qeyd olunmuş, lakin bu müstəmləkəçilik aktı barəsində müəllifin mövqeyi aydınlaşmamış qalmışdır.

M.M.Əliyev öz tədqiqatında² 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinin geniş təsvirini vermiş, Naxçıvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsinin tarixini araşdırmış, Türkmənçay müqaviləsinin Naxçıvanın sonrakı inkişafında mühüm tarixi rol oynadığını qeyd etmişdir.

M.M.Bağirova Şəki xanlığı və onun Rusiyaya birləşdirilməsi tarixinə həsr olunmuş tədqiqatın³ birinci bölməsində Şəki xanlığının meydana gəlməsindən, ikinci, üçüncü və dördüncü bölümlərində isə xanlığın təsərrüfat, sosial idarəetmə və mədəniyyətinin inkişafından bəhs edir. Əsərin sonuncu bölməsində Şəki xanlığı ilə Rusiya arasındakı münasibətləri və xanlığın imperiyaya birləşdirilməsi məsələləri nəzərdən keçirilir. Müəllif Şəki xanı Səlim xanın Rusiya ilə əlaqələri, onun Kürəkçay müqaviləsini imzalaması və sonra Rusiyadan uzaqlaşması, habelə, rus qoşunlarının Şəkini hücumla alması məsələlərini araşdırmağa çalışmışdır.

Şəki xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsinə yüksək qiymət verən M.M.Bağirova belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Şəki xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsinin çox mühüm tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Şəki xanlığı və bütün Azərbaycan xanlıqları üçün bu birləşmənin mühüm əhəmiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, həmin hadisə ölkənin sonrakı tarixi taleyi və sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdur”.⁴

1. Əсədov Ф.С. Дар күндə јахшы арха, с.126

2. Алиев М.М. Нахичеванское ханства и его присоединение к России? Автореф. дис.на соиск. канд.ист.наук, Баку, 1986

3. Багирова М.М. История Шекинского ханства и присоединение его к России. Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1980

4. Yenə orada, s.22

M.M.Bağirovanın bu dissertasiyasının çap variantı olan kitabçasında¹ mühüm məsələlər barəsində müəllif mövqeyində, demək olar ki, heç bir dəyişiklik olmamışdır.

Bakı xanlığı və onun Rusiyaya “birləşdirilməsi” tarixinə müraziət etmiş M.S.İskəndərovanın tədqiqatının² ilk fəslı xanlığın sosial-iqtisadi və siyasi inkişafına həsr edilmişdir. Burada ön plana xanlığın Rusiya ilə münasibətləri çəkilmişdir.

Tədqiqatın Bakı xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi prosesindən bəhs edən sonuncu fəsilində XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Bakı üzərinə rus təzyiqinin qüvvətlənməsi, Sisianovun Qafqaza gəlməsindən sonra Bakı xanlığı-Rusiya münasibətləri dərinədən təhlil olunmuşdur. Müəllifin fikrincə Sisianovun qətli xanlığın Rusiya tərəfindən tutulmasını sürətləndirmişdi. M.S.İskəndərova Bakı xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına müsbət hadisə kimi yanaşmış, sonradan güclü sənaye Bakısının yaranmasında bu hadisənin mühüm əhəmiyyəti olduğunu qeyd etmişdir.

Bakı xanlığının Rusiyaya tabe edilməsi məsələsi S.B.Aşurbəylinin monoqrafiyasında da öz əksini tapmışdır.³ Görkəmli tədqiqatçı şəhərin xanlığın paytaxtı olduğdan sonrakı dövrə, ümumiyyətlə Bakıda Rusiya nüfuzunun genişlənməsinə dair dəyərli məlumatlar verir. V.Zubovun Bakını ələ keçirməsini Rusiyanın Zaqafqaziyanın işğal etmək planının reallaşdırılmasının başlanğıcı kimi qiymətləndirir.⁴

Müəllif Sisianovun rus qüvvələrinin Bakını mühasirəyə alması, Hüseynqulu xan-Sisianov danışıqları və Sisianovun öldürülməsi məsələlərini zəngin qaynaqlar əsasında nəzərdən keçirərək yazır ki, “Sisianovun öldürülməsindən sonra bütün xanlar

1. Багирова М.М. По велению разума (К 175 летию подписания Гюлистанского мирного договора), Баку, 1989

2. Искендерова М.С. Бакинское ханство и его присоединение к России. Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1983.

3. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII-XIX вв.), Баку, 1964

4. *Yenə orada*, s. 302-303

Rusiya təbəəliyindən imtina etmiş və ruslara qarşı çıxış edərək öz müstəqilliklərini elan etmişlər".¹ Əsərdə Bakı xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən ələ keçirilməsi qısa, lakin inandırıcı şəkildə işıqlandırılmışdır.

Haqqında danışdığımız dövrün bir sıra tədqiqat əsərlərində Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının tarixi inkişafı və onların İranla münasibətləri araşdırılmışdır. N.A.İshaqinin tədqiqat işi Maku xanlığının tarixinə həsr olunmuşdur.² Burada xanlığın yaranması, sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı, habelə onun Rusiya, İran və Türkiyə münasibətlərində əsas mövzulardan biri olduğu və başqa məsələlər təhlil edilmişdir.

Başqa bir müəllif-H.Ə.Dəlilinin³ tədqiqat işində isə Urmiya xanlığının qısa tarixi öçerki verilmiş, XIX əsrin əvvəllərində xanlığın İrandan asılı vəziyyətə düşməsi, ondan əvvəl, yəni XVIII əsrin 60-80-ci illərində Fətəli xan Əfşarın bütün Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirmə siyasəti təhlil olunmuşdur.

H.Ə.Dəlilinin Azərbaycanın bütün cənub xanlıqlarının qısa tarixi öçerkinə dair əsərinin⁴ sonuncu bölməsi bu xanlıqların xarici-siyasi əlaqələrinə həsr olunmuşdur. Müəllif burada da Urmiya xanı Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək xəttinə yüksək qiymət vermiş, sonuncunun Qarabağa yürüşünü xüsusi olaraq təsvir etmişdir. Bu əsərdən XVIII əsrin sonunda Azərbaycanda xanlıqlararası çəkişmələr zəngin qaynaqlar və şərqdillə ədəbiyyat əsasında geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Azərbaycanın iki imperiya əsasında bölüşdürülməsi Cənubi Azərbaycan tarixinə həsr olunmuş ümumiləşdirici əsərdə⁵ də öz

1. Амурбейли С.Б. Гөстөрилән әсәри, s. 312

2. Исхаги Н.А. Исторический очерк Макунского ханства. Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук. Баку, 1966

3. Дәлили Г.А. Исторический очерк Урмийского ханства (II половина XVIII в.- первая четверть XIX в.). Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук. Баку, 1968.

4. Дәлили Г.Ə. Азәрбајҹанын чәнуб ханлығлары (XVIII әсрин II ярысында). Бақы, 1979.

5. Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин очерки (1828-1917). Бақы, 1985

əksini tapmışdır. Bu kitabda Gülüstan və Trükmənçay müqavilələri qısa şərh olunur, əsas diqqət bu müqavilələrdən sonra İran hökumətinin burada yaratdığı üsul idarənin təhlilinə yönəldilir.

A.Ş.Milmanın bu dövrdə işiq üzü görmüş əsərində¹ də Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsindən bəhs olunmuşdur. Müəllif XVIII əsrin sonu-XIX əsrin başlanğıcında Şimali Azərbaycanda yaranmış siyasi vəziyyəti təhlil edərək, Azərbaycan xanlıqları arasında gedən kəskin daxili mübarizənin adı çəkilən dövrdə ölkənin siyasi sabitliyini pozan başlıca amil kimi götürmüşdür: “Feodal dağınıqlığı və xanların bir-birilə mübarizəsi Azərbaycanın təsərrüfat potensialına ciddi zərbə vurur, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəni zəiflədir və bu işğalçıların ölkəyə tez-tez basqın etməsinə şərait yaradırdı”.² Göründüyü kimi, burada müəllif ikinci amili, - yadellilərin tez-tez baş verən hücumlarını, -birinci ilə bağlamışdır. Bu yadellilər arasında o, İran və Trükiyənin adını tez-tez çəkmiş, Rusiyaya isə “münasibətlərin inkişafı” aspektindən yanaşmışdır. A.Ş.Milmana görə Rusiya hökumətinin gördüyü tədbirlər nə qədər müstəmləkəçilik xarakteri daşsa da, hər halda onlar Azərbaycanda qayda-qanunun və sabitliyin bərpa olunmasında mühüm rol onyamışlar.

60-80-ci illər tarixşünaslığına mənsub bir sıra əsərlərdə Şimali Azərbaycanın Rusiyaya “birləşdirilməsi”nin iqtisadi əsasları tədqiq olunmuşdur. Bu sahədə Rusiya ilə ticarət əlaqələrinə daha çox üstünlük verilmişdir. Bu səpgili tədqiqat işlərinin biri də R.C.Süleymanova məxsusdur.³ Müəllif “birləşdirilmə” dövründə Rusiya ilə ticarət məsələlərinə geniş yer ayırmış və mühüm ticarət yollarını nəzərdən keçirmişdir. Əlbəttə ki, Azərbaycan Rusiyanın Şərqi ilə ticarətinin yolu üzərində yerləşirdi.

1. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана XIX-начала XX веков, Баку, 1966

2. Уенә орда, s.49

3. Сулейманов Р. Дж. Торговые связи Азербайджана с центральной Россией в первой половине XIX в., Автореф. дис.на соиск.канд.ист.наук. Баку, 1975

Ona görə də Rusiya bu ərazini öz nəzarəti altında saxlamaq üçün müharibələrdən belə çəkinmirdi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı zamanı ticarət məsələləri M.Ə.Musayevin əsərində də öz əksini tapmışdır.¹ Müəllif bu əsərin birinci fəsilini “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması prosesində Bakının ticarətinin”² inkişafına həsr etmişdir. M.Ə.Musayev yazırdı: “Bakı Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra (1806) xana məxsus olan bütün gəlir mənbələri çar hökumətinin sərəncamına keçdi. Bakı xanına hər il 100 min manat gəlir verən bu mənbələrin sayı çox idi. Laikn bunların içərisində neft quyuları və duz mədənləri xüsusi yer tuturdu”.³

D.İ.İsmayılzadə isə Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra ora köçürülən rus kəndlilərinin ümumi vəziyyətini nəzərdən keçirmiş və imperiyanın köçürmə siyasətini tənqid etmişdir.⁴ Müəllif 1873-cü ilədək Zaqafqaziyaya köçürülən rus əhalisinin sayının 1 353 449 nəfərə, başqa sözlə bütün bölgə əhalisinin 25,2 faizinə çatdırıldığını qeyd etmişdir.⁵

60-80-ci illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsində “tərkibinə daxil olma” formulası meydana çıxdıqdan sonra Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətlərinin tarixi inkişafı və bu “birləşmənin” tarixi köklərinin araşdırılması məsələsi də ön plana çəkilmiş oldu. Bu baxımdan ilk növbədə H.B.Abdullayevin əsərini qeyd etmək lazımdır.⁶ H.B.Abdullayev bu məsələnin tədqiqi ilə hələ 50-ci illərdən məşğul olmuş və hətta bir əsər də nəşr

1. *Мусажев М.Ə. XIX əсрдə Бакы шəһəринин тичарəти (1800-1883-чү иллəр), Бакы, 1966*

2. *Yenə orada, s. 7-33*

3. *Yenə orada, s. 7*

4. *Исмаилзаде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье (30-е годы XIX-начало XX в.), М., 1982*

5. *Yenə orada, s.57*

6. *Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношении его с Россией, Бакы, 1965*

etdirmişdir.¹ Lakin həmin əsərindən fərqli olaraq, yeni kitab həm həcm, həm də məzmun etibarı ilə daha genişdir.

H.B.Abdullaşev XVIII əsr ərazində Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixini və onun Rusiya ilə münasibətlərini araşdırmışdır. Müəllif XVIII əsrdə Rusiya ilə Azərbaycan arasında ticarət münasibətlərinin inkişafına daha çox diqqət yetirmiş və iqtisadi amili ön plana çəkmişdir. O, Azərbaycan xanlıqlarının yaranması, onların sosial-iqtisadi və siyasi quruluşu, habelə Azərbaycan xanlıqlarının ölkəni birləşdirmə siyasəti və bu siyasət zamanı onların Rusiya, İran və Türkiyə amillərindən istifadə etmə cəhdlərinin aydın mənzərəsini yaratmışdır. Bütün başqa müəlliflər kimi H.B.Abdullaşev bu amillərdən birincisinin mütərəqqiliyini vurğulamış, eyni zamanda Zaqafqaziyada nüfuz dairəsi uğrunda mübarizəni də qeyd etmişdir. Əsərdə Quba xanlığı ilə Rusiya arasındakı münasibətlərin inkişafı xüsusiyyətləri də araşdırılmış və sonuncunun öz nüfuz dairəsini genişləndirmək yolunda bütün vasitələrdən istifadə etdiyi göstərilmişdir.

T.T.Mustafayev isə öz əsərində Azərbaycanda Rusiyaya meylin hələ XVIII əsrin birinci yarısında formalaşdığını göstərmişdir.² O, yazır: "Azərbaycanda Rusiyaya meyl yarandığı vaxtlardan ümumxalq xarakteri daşmışdır. Bu meylin əsas daşıyıcıları geniş xalq kütlələri olmuşdur".³ I Pyotrun Xəzərtrafi torpaqlara yürüşünü təsvir edən müəllif, onun manifestinin yerli əhali tərəfindən razılıqla qarşılandığını qeyd etmişdir.⁴ Əsərdə Xəzərsahili vilayətlərin Rusiya tərkibinə daxil olmasını Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi üçün mühüm amil olduğu dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

1. Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х годах XVIII в., Баку, 1958

2. Мустафаяев Т.Т. XVIII əsrin биринчи жарысында Азербайжанда Русияја мејлин күчләнмәси, Баку, 1986.

3. Yenə orada, s. 18

4. Yenə orada, s.24

Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin tarixi köklərini araşdırmış F.M.Əliyev¹ bu münasibətlərin artıq XVIII əsərdə xeyli inkişaf etdiyini göstərmişdir.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana olan marağı sürətlə artan I Pyotrun Azərbaycana göndərdiyi A.Volinski-nin səfələri də F.M.Əliyevin ayrıca əsərinin tədqiqat obyektinə olmuş² və burada səfərin əsas məqsəd və vəzifələri geniş təhlil edilmişdir.

F.M.Əliyev başqa bir əsərində³ XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda İran və Osmanlı istilasına qarşı mübarizəni əks etdirmiş və bu zaman Azərbaycanda nüfuz dairəsi uğrunda İran, Türkiyə və Rusiya hökumətlərini qarşılıqlı münasibətlərini araşdırmışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın İran, Türkiyə və Rusiyanın qarşılıqlı münasibətləri sistemində inkişafına dair A.Ə.Əbdülrəhmanovun ayrıca monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.⁴ Əsərdə Xəzərsahili vilayətlərin Rusiya tərəfindən işğalı, Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müqavilələri, Nadir şahın Azərbaycana yürüşləri, Azərbaycan məsələsində Türkiyə-İran müqavilələri və digər mühüm hadisələr əks etdirilmişdir. Müəllif Rusiya ilə münasibətlərə üstünlük vermiş və bu münasibətlərin inkişafına, gələcəkdə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi üçün zəmin görmüşdür.

XVIII əsrin ortalarında Rusiyanın Azərbaycanda öz ticarət əlaqələrini genişləndirməsi, Rusiya hökumətinin Azərbaycanı öyrənmək üçün oraya ekspedisiyalar göndərməsi, Azərbaycanda

1. Алиев Ф.М. *Азербайджано-русские отношения в XV-XIX вв., ч.1*, Баку, 1985

2. *Уенә оип. Миссия посланника русского государства А.П.Вольинского в Азербайджане (1716-1718 гг.)*, Баку, 1979

3. *Уенә оип. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века.*, Баку, 1975

4. Абдурахманов А.А. *Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в.*, Баку, 1964

yaradılmış rus konsulluqlarının fəaliyyəti və ölkənin hərbi-siyasi və iqtisadi vəziyyətini öyrənməkdə onların başlıca vəzifələri G.N.Məmmədovanın əsərində əks etdirilmişdir.¹ Müəllif hadisələrə daha obyektiv yanaşmağa çalışmışdır. Əsərin sonunda belə bir fikir ifadə olunmuşdur ki, "Rus konsuları Azərbaycan və Rusiya hökumətləri arasında diplomatik münasibətlərin inkişafı üçün çox iş görmüşdür. Rus konsulluqları imperiyanın Azərbaycanda ticarət-iqtisadi və siyasi əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün ilk müjdəçilər idilər. Onlar Rusiya nüfuzunun qüvvətləndirilməsində mühüm rol oynamışlar. Bu nüfuz isə sonradan Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır".²

XVIII əsrin sonunda Azərbaycanda yaranmış gərgin ictimai-hərbi-siyasi vəziyyət və ondan çıxış yollarının axtarılması A.Q.Babayevin kiçik əsərində öz əksini tapmışdır.³ Müəllif XVIII əsrin sonuncu onilliyində Azərbaycandakı mürəkkəb vəziyyəti bir neçə amillə izah etmişdir: 1) 1795-1797-ci illərdə İranın Azərbaycanın şimalına hücumları; 2) Rus qoşunlarının 1796-cı ildə ölkəyə yürüşü; 3) Osmanlı imperiyasının Azərbaycanda fitnəkar siyasəti və 4) XVIII əsrin sonunda vahid hakimiyyət yaratmaq uğrunda xanların bir-birilə mübarizəsi. A.Q.Babayev bütün bu mürəkkəb şəraitdən çıxış yolunu Rusiya ilə yaxınlaşmaqda görmüş və XVIII əsrin sonunda-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Rusiyaya bu meylin qüvvətləndiyini qeyd etmişdir. Əsərin sonunda müəllif Şimali Azərbaycanın işğalını müsbət tarixi hadisə kimi qiymətləndirmişdir.⁴ Bu əsərin rusca nəşri⁵ də nə məzmun, nə də xaraktercə Azərbaycan vəriantından qətiyyənlə fərqlənmir.

Problemin 60-80-ci illər tarixşünaslığında XIX əsrin əvvəl-

1. Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века). Баку, 1989

2. *Yenə orada*, s. 109.

3. Бабајев А.Г. Русияја говушмаг әрәфәсиндә, Баку, 1988

4. *Yenə orada*, s. 107

5. Бабаев А.Г. Выбор пути. Баку, 1984

lərində Azərbaycanın bölüşdürülməsində ikinci iştirakçı olmuş İranın xarici siyasətinin, xüsusilə onun Rusiya ilə münasibətlərinin araşdırılmasından bəhs edən əsərləri də qeyd etmək lazımdır. Burada ilk növbədə B.P.Balayanın adını çəkmək olar.

Onun XIX əsrin əvvəllərində İranın beynəlxalq vəziyyətindən bəhs edən əsərində Gülüstan müqaviləsinin ölkənin ictimai-siyasi həyatına təsiri ön planda təsvir olunmuşdur.¹ Müəllif öz əsərini Gülüstan sülh müqaviləsinin şərhinə başlamışdır: "Müqavilə İranın diplomatik mövqeyini iflic vəziyyətinə saldı".²

Əsərin birinci fəslə 1813-1826-cı illərdə Rusiya-İran, İran-İngiltərə, İran-Fransa münasibətlərinin təhlilinə, ikinci fəsli isə 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə diplomatik danışıqların təsvirinə həsr olunmuş, ikinci müharibə zamanı İranda İngiltərənin fəaliyyəti geniş təhlil edilmişdir. Monoqrafiyanın sonuncu fəsli bütünlüklə Türkmənçay müqaviləsindən bəhs edir. Müəllif Türkmənçay ərəfəsindəki danışıqları, müqavilənin bağlanması və onun geniş şərh olunmasını diplomatik baxımdan araşdırmışdır. Əsərdə Türkmənçay müqaviləsinə dair bir sıra tarixçilərin fikirləri də saf-çürük edilmişdir.

B.P.Balayanın bu səpgili digər əsəri³ hadisələri daha geniş və ətraflı təsvir etmək baxımından onun yuxarıda haqqında danışılan monoqrafiyasından tamamilə fərqlənir. Bu əsərində B.P.Balayan birinci Rusiya-İran müharibəsinin də diplomatik tarixini araşdırmış, bir qayda olaraq İngiltərə və Fransa nümayəndələrinin İranda diplomatik fəaliyyətinə geniş yer vermişdir. Əsərdə Gülüstan sülh müqaviləsi ətraflı təhlil olunur və ona belə qiymət verilir: "Gülüstan sülhü rus diplomatiyasının ingilis siyasəti üzərində qələbəsi idi".⁴

1. Балаян Б.П. *Международные отношения Ирана в 1813-1828 гг.* Ереван, 1967.

2. *Yenə orada*, s. 16

3. Балаян Б.П. *Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение восточной Армении к России*, Ереван, 1988

4. *Yenə orada*, s. 93

Gülüstan müqaviləsindən sonrakı hadisələr müəllifin birinci əsərinin təkrarından ibarətdir. B.P.Balayan ikinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə diplomatik danışıqları, Türkmənçay müqaviləsinə apararı yollar və müqavilənin özünün maddələrini, o cümlədən Deh-Xarqan danışıqlarını hərtərəfli işıqlandırmışdır. Müəllif bu danışıqlarda və ümumiyyətlə Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması A.S.Qriboyedovun böyük rol oynadığını qeyd etmiş, Türkmənçay müqaviləsinin XII, XIV və XV maddələri müəllifinin A.S.Qriboyedov olması fikrini irəli sürmüşdür.¹

B.P.Balayan A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyətinə həsr etdiyi əsərində² onun bu fəaliyyətini üç əsas dövrə bölmüş, 1826-1828-ci illəri ən məhsuldar dövr kimi qiymətləndirmişdir. Müəllif bu əsərində də 1826-1828-ci il Rusiya-İran müharibəsinin diplomatik səhnəsinin yenidən işıqlandırmış, 1829-cu ildə A.S.Qriboyedovun İranda öldürülməsini dərin təəssüf hissi ilə qeyd etmişdir.

A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyəti O.İ.Popovanın da əsərində tədqiq olunmuşdur.³ Bu mövzuda yazmış bir sıra digər müəlliflərdən fərqli olaraq O.İ.Popova A.S.Qriboyedovun diplomatik məsələlərdə iştirakı ilə yanaşı onun ayrı-ayrı şəxslərlə Yermolov, Paskeviç və başqaları ilə münasibətlərini də araşdırmışdır. Əsərdə Türkmənçay müqaviləsinə geniş yer verilmişdir. Müqavilədən sonra İranda yaranmış kəskin daxili-siyasi şərait müəllif tərəfindən təhlil edilmişdir.

N.A.Kuznetsova isə XIX əsrin I yarısında İranın xarici siyasətini öyrənmiş,⁴ İranın xarici siyasətində İngiltərə və Fransa ilə

1. Балаян Б.П. *Дипломатическая история русско-иранских войн...* с.181

2. *Үеңә оип. Кровь на алмазе "Шах". Трагедия А.С.Грибоедова, Ереван, 1983*

3. *Попова О.И. Грибоедов-дипломат, М., 1964*

4. *Кузнецова Н.А. Иран в первой половине XIX века, М., 1983. Үеңә оип. Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII-первой половине XIX в.-Очерки новой истории Ирана (XIX-начало XX вв.) М., 1978. с. 5-122.*

münasibətlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Əsərdə göstərilir ki, XIX əsrin əvvəllərində İranın xarici siyasətində başlıca istiqamət Zaqafqaziya məsələsi idi və bu yolda Rusiya ilə münasibətlər öz kəskinliyi ilə səciyyələnirdi. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri İranın Zaqafqaziya siyasətini birdəfəlik süquta uğratdı.

F.Abdullayev isə Rusiya-İran münasibətlərinin İngiltərənin İranda siyasəti baxımından araşdırmışdır.¹ Müəllif İngiltərə və Rusiyanın İran siyasətini tutuşdurmuş, bu məsələdə iki ölkə arasında baş verən narazılıqları araşdırmış və bu qarşılıqlı Rusiyanın Gülüstan və Türkmənçay kimi qələbələrini qeyd etmişdir.

60-80-ci illərin tarixşünaslığında XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqaz siyasəti kimi mühüm məsələ də nəzərdən kənar qalmamış, dövrün ümumi siyasi mənzərəsindən bəhs edən tədqiqatçılar problemin bu və ya digər dərəcədə işıqlandırılmasına nail olmuşlar.

N.S.Kinyapina XIX əsrin birinci yarısında Rusiya imperiyasının xarici siyasətində Qafqazın işğalını başlıca məqsədlərdən biri hesab etmiş,² birinci rus-iran müharibəsindən danışarkən bu müharibənin Rusiyanın İran, Türkiyə, İngiltərə və Fransa ilə münasibətlərinə mühüm təsir göstərən ən ciddi amil kimi qiymətləndirmişdir. "İkinci Rusiya-İran müharibəsi ərəfəsində, Rusiyanın beynəlxalq vəziyyəti artıq xeyli möhkəmlənmişdi. Çünki, artıq Napoleon imperiyası dağıdılmış və Rusiyanın bilavasitə rəhbərlik etdiyi "Müqəddəs ittifaq" meydana gəlmişdi".³ Müəllif ikinci müharibə zamanı yerli əhalinin işğalçılara qarşı rus qüvvələri ilə bərabər vuruşduğunu da qeyd etmiş,⁴ Türkmən-

1. Абдуллаев Ф. Из истории русско-иранских отношений и английской политики в Иране в начале XIX в., Ташкент, 1971

2. Киняпина Н.С. Внешняя политика России (первой половине XIX века), М., 1963

3. *Yenə orada*, s.131

4. *Yenə orada*, s.135

çay müqaviləsinin şərhinə, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinə geniş yer vermişdir.

XIX əsrin birinci yarısında Rusiyanın Qafqazdakı uğurlarını yüksək qiymətləndirən N.S.Kinyapina və başqalarının bu məsələyə dair ayrıca nəşr olunmuş kollektiv əsərində¹ hadisələr daha geniş təsvir olunmuş və Rusiyanın Zaqafqazıya ələ keçirməsinin tarixi ilkin şərtləri araşdırılmışdır. Müəlliflər XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın xarici siyasətində Qafqaz proqramının formalaşdırılmasından danışarkən qeyd etmişdilər ki, "XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qafqaz məsələsi Rusiyanın xarici siyasətində yenidən ön mövqelərdən birinə keçdi".² Bununla həmin məsələdə onlar bir növ O.P.Markovanın fikirlərini bir daha təsdiq edirlər.³ Sonuncu müəllif Zaqafqazıya Rusiyanın beynəlxalq münasibətlər sistemində ən mühüm amillərdən biri hesab edərək göstərmişdir ki, XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın xarici siyasətində Qafqaz amili mühüm olmuş, lakin I Pyotrun ölümündən sonra bu siyasətdə bir süstlük yaranmışdır. Lakin Kiçik Qaynarça sülhündən sonra Zaqafqazıya siyasəti yenidən başlıca mövqeyinə qayıtmışdır.⁴ Əsərdə XVIII əsrin sonunda Zaqafqazıya məsələsində Rusiya, İran, Türkiyə, İngiltərə və Fransa arasında çoxtərəfli münasibətlər təhlil edilmişdir. Müəlliflər Rusiyanın Zaqafqazıya hissə-hissə zəbt etməsi prosesinin xronoloji ardıcılıqla, konkret şəkildə əks etdirmiş, Gülcüstan, Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrinə xüsusi qiymət vermişlər. Onlar qeyd edirlər ki, "Ədirnə sülhü Türkiyəni qane etməsə də, o, bu sülhü bağlamağa məcbur oldu".⁵ Bu fikirlə 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müha-

1. Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII-80-е годы XIX в.), М., 1984

2. *Yenə orada*, s.39-40.

3. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., М., 1966

4. *Yenə orada*, s. 146-149

5. Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. *Göstərilən əsəri*, s.129

ribəsinin hərbi-siyasi tarixini tədqiq etmiş V.İ.Şeremet¹ də razıdır. Onun əsərində müharibənin Qafqaz cəbhəsindəki hadisələri də təsvir olunmuşdur. Osmanlı hökumətinin Ədirnə sülhünə münasibəti, sülh müqaviləsindən sonra ölkədə yaranmış daxili-siyasi vəziyyət və başqa hadisələrin tədqiqi əsərin ana xəttini təşkil edir. Müəllif Ədirnə sülhünü Rusiyanın Zaqafqaziya-yə sahib olması üçün son akkord kimi qiymətləndirir.²

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi, Qafqazın Azərbaycanla həmsərhəd olan bölgələrinin Rusiyaya tabe edilməsi tarixini araşdıran tədqiqatçıların əsərlərində əks olunması 60-80-ci illər tarixşünaslığı üçün də səciyyəvidir. Burada yenə ilk növbədə Dağıstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən bəhs edən əsərləri qeyd etmək lazımdır. Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, 60-cı illərdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tutulması məsələsində yaranmış ənənəvi konsepsiya bütün Qafqaz xalqlarına da aid edilmişdir. Bu baxımdan Dağıstan tarixçisi V.Q.Hacıyevin əsərləri xüsusən xarakterikdir. O, Rusiya-Dağıstan münasibətlərinə həsr olunmuş monoqrafiyasında³ Dağıstanın Rusiyaya birləşdirilməsinin tarixi köklərinin araşdırmış və I Pyotr-un Xəzər yürüşünü geniş təsvir etmişdir.⁴ V.Q.Hacıyev eyni zamanda Qafqazda hakimiyyəti ələ almaq uğrunda İran və Türkiyənin mübarizəsini də qeyd edərək yazırdı: “Dağıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan xalqları Osmanlı hakimiyyəti altında çox ağır vəziyyətdə yaşayırdılar”.⁵ Dağıstanın Rusiyaya birləşdirilməsi tarixi prosesini başdan-başa tədqiq edən müəllif Car-Balakənin işğalı, Quba xanlığında baş verən mühüm hadisələr, Gəncə xanlığının işğalı və başqa məsələləri də geniş təhlil etmişdir. V.Q.Hacıyev birinci rus-iran müharibə-

1. Шеремет В.И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г. М., 1975.

2. *Yenə orada*, s. 166-167

3. Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана, М., 1965

4. *Yenə orada*, s. 109-115

5. *Yenə orada*, s. 116.

sində İngiltərənin mühüm rolunu qeyd edərək, Gülüstan müqaviləsinin bağlanmasında başlıca səbəblərdən birini də İngiltərənin İrana yardımının dayandırılmasında görür: “Napoleonun Rusiyaya basqınından sonra İngiltərə I Aleksandr ilə ittifaq bağladı, öz təlimatçılarını İrandan geri çağırdı, şaha yüksək kömək göstərilməsini dayandırdı”.¹

Onun fikrincə, Gülüstan sülh müqaviləsinin bağlanması Dağıstan və Azərbaycan xalqlarının həyatında mühüm müsbət rol oynamışdır.

V.Q.Hacıyev bəhs olunan məsələ ilə bağlı məqalələrinin birində “birləşdirilmə” konsepsiyasının “tərkibinə daxil olma” formulası ilə əvəz etmişdir.² Bu məqalənin daxil edildiyi həmin kitab başdan-başa Rusiya-Dağıstan qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafına həsr olunmuşdur.³ Burada Dağıstanın ayrı-ayrı bölgələrinin Rusiya tərkibinə daxil olması işlənmişdir. M.R.Həsənovun Tabasaranın Rusiya tərkibinə daxil olması haqqında məqaləsi⁴ Azərbaycan ərazisində cərəyan edən hadisələri əks etdirmək baxımından maraqlıdır. Həmin müəllif bundan əvvəl Tabasaranın Rusiya tərkibinə daxil olması haqqında ayrıca monoqrafiya da nəşr etdirmişdir.⁵

M.R.Həsənov öz əsərində Quba xanlığının Rusiya ilə münasibətlərini, demək olar ki, başdan-başa təsvir etmişdir.⁶

Ədalət naminə qeyd olunmalıdır ki, V.Q.Hacıyev Qafqaz xalqlarının Rusiyaya qarşı, ümumiyyətlə öz azadlıqları uğrunda

1. Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана, с. 209.

2. Гаджиев В.Г. Вхождение Дагестана в состав России. Русско-Дагестанские взаимоотношения в XVI начале XX вв., Махачкала, 1988, с.16-35

3. Русско-Дагестанские взаимоотношения в XVI начале XX в. Махачкала, 1988

4. Гасанов М.Р. К вопросу о вхождении Табасарана в состав России.-Русско-Дагестанские взаимоотношения, с. 61-66

5. Гасанов М.Р. Из истории Табасарана (XVIII-нач. XIX вв.). Махачкала, 1976

6. *Yenə orada*, s. 89-94

mübarizəsini də inkar etməmişdir. Onun A.M.Pikmanla birlikdə yazdığı monoqrafiya¹ bu baxımdan səciyyəvidir.

Bəhs etdiyimiz problemə V.Q.Hacıyevin ümumi redaktorluğu ilə nəşr olunan və Rusiya-Dağıstan münasibətlərini özündə əks etdirən sənədlər toplusunda da rast gəlmək mümkündür.² Həmin kitabda I Aleksandr tərəfindən Həsənəli xanın Dərbənd xanı təyin olunması haqqında fərmanı,³ Şeyx Əli xanın Rusiya ilə münasibətlərini əks etdirən sənədlər⁴ və Gülüstan sülh müqaviləsinin tam mətnini⁵ və başqa materialların göstərilməsi tədqiq etdiyimiz məsələnin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dağıstan və Şimali Qafqaz tarixindən ümumi şəkildə bəhs edən əsərlərdə də Şimali Azərbaycanın Rusiyaya tabe edilməsi məsələlərinə toxunulmuşdur. Dağıstan tarixindən bəhs edən kitabın ikinci cildində⁶ Car-Balakən, Gəncə xanlığı, Dərbənd xanlığı, xüsusilə, Quba xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı prosesi qısa icmal formasında verilmişdir. Kitabda Rusiya-İran müharibələri dövründə Azərbaycanda baş verən bəzi hərbi-siyasi proseslər də təhlil edilmişdir.

Rusiya-İran müharibələri zamanı Azərbaycanın müharibə meydanına çevrilməsi başqa bir ümumi xarakterli əsərdə daha geniş əks etdirilmişdir.⁷ Burada Şimali Azərbaycan xanlarının Rusiyaya qarşı mübarizəsindən bəhs olunmuş,⁸ Şimali Azərbaycan xanlıqlarının (xüsusilə Rusiya ilə daha inadlı mübarizə apararı

1. Гаджиев В.Г. Пикман А.М. Великие русские революционные демократы о борьбе горцев Дагестана и Чечни. Махачкала, 1972

2. Русско-Дагестанские отношения в XVIII-начале XIX вв. (Сборник документов) (Под ред. В.Г.Гаджиева), М., 1988

3. *Yenə orada*, s. 252-253

4. *Yenə orada*, s. 285-300

5. *Yenə orada*, s. 306-309

6. *История Дагестана*, т. II, М., 1968

7. *История народов Северного Кавказа, Конец XVIII в.-1917 г.*, (Под ред. А.Л.Нарочницкой), М., 1988

8. *Yenə orada*, s. 24-25

Quba xanlığının)¹ Rusiya hakimiyyəti altına keçməsinə xüsusi qiymət verilmişdir.

Kitabda ikinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı Yelizavetpol və Şamaxor döyüşləri ilə yanaşı, Şuşanın müdafiəsindən,² bəhs edilmiş, Mustafa xan, Səlim xan, Həsən xan və başqalarının Rusiyaya qarşı mübarizəsinə mənfi münasibət ifadə olunmuşdur. Türkmənçay müqaviləsi də kitabda şərh olunmuş və ona yüksək qiymət verilmişdir.

Gürcüstanın tarixçilərindən S.P.Kalandadzenin əsərində “Qafqazın Rusiya ilə birləşməsinin mütərəqqi əhəmiyyətindən” bəhs olunmuş,³ əsasən əsərin giriş hissəsində ümumi Qafqaz kontekstindən çıxış etmiş müəllif yeri gəldikcə o zaman Azərbaycanın qərbində baş vermiş hadisələrə də toxunmuşdur.

A.Y.Pantsxavanın monoqrafiyasında Qafqazın və xüsusilə Gürcüstan və ona qonşu ərazilərin Rusiyaya tabe edilməsindən sonra çarizmin bölgədə yürütdüyü müstəmləkə siyasəti əks olunmuşdur.⁴ Lakin buna baxmayaraq əsərdə Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi mütərəqqi hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.⁵

1978-ci ildə “Ermənistanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsinin” 150 illiyi bayram kimi qeyd olunmuşdur.⁶ Bu münasibətlə Ermənistanın (keçmiş İrəvan xanlığının-M.Ə) Rusiyaya birləşdirilməsi tarixinə yenidən baxılmışdır. Problemə dair sənədlər toplusunun⁷ redaktoru S.P.Ağayan bu məsələni yenidən daha geniş şəkildə tədqiqat obyektinə çevirmişdir.⁸ Bu topluya 1800-

1. *История народов Северного Кавказа. Конец XVIII в.-1917 г., с. 29-30*

2. *Yenə orada, s.43*

3. *Каландадзе Ц.П. Участие Грузии в культурной и общественной жизни России в первой половине XIX века. Тбилиси, 1984*

4. *Панцхава А.Я. Очерки аграрной истории Грузии первой половины XIX века. Тбилиси, 1969*

5. *Yenə orada, s.5-6*

6. *Дружба навеки-Материалы празднования 150 летия вхождения Армении в состав России, Ереван, 1980*

7. *Присоединение Восточной Армении к России (Сборник документов), т.1 (1801-1813), (Под. ред. Ц.П.Агабяна), Ереван, 1972*

8. *Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа (К 150 летию присоединения Восточной Армении к России), М., 1978*

1813-cü illərə aid sənədlər daxildir.

Bu sənədlərdə Rusiyanın İrəvan xanlığına yürüsləri və ermənilərin rus qüvvələrinə fəal köməyi əks olunur. Kitabın girişində redaktor Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi tarixini yığcam şəkildə əks etdirmiş, rus qoşunlarının İrəvanı hücumla ala bilməməsində rus generallarını günahlandırmışdır.¹ Gəncənin alınması və Qarabağın Rusiyaya birləşdirilməsi İrəvanın tezliklə azad ediləcəyinə ümidi artırırdı. Gəncənin alınması ermənilər tərəfindən sevinclə qarşılandı.² Bu müəllif yuxarıda adı çəkilmiş monoqrafiyasında Ermənistanın birləşdirilməsinin ikinci mərhələsinə (1826-1828) xüsusi diqqət yetirmiş, bu dövrdə general V.Q.Mədətovun fəaliyyətini ön planda işıqlandırmışdır. Əsərdə Türkmənçay müqaviləsinin təhlili və tarixi əhəmiyyətinə böyük yer ayrılmışdır. Müəllif Türkmənçay müqaviləsindən sonra əsasən İrəvan xanlığı ərazisi bazası əsasında Erməni vilayətinin yaradılmasını da göstərmişdir.³ S.P. Ağayan Türkmənçay müqaviləsinin Zaqafqaziyada yaşayan bütün xalqların həyatında misilsiz əhəmiyyətini dəfələrlə qedy etmişdir.

Təqribən eyni müəllif mövqeyi bütün Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsinin qısa tarixi təsvirini verən Q.A.Qaloyanın əsərində də addımbaşı hiss olunur.⁴ Əsərdə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinə də ayrıca bölmə həsr edilmişdir.⁵ Q.A.Qaloyan 1828-ci ildən sonra Zaqafqaziyaya Türkiyə və İran ermənilərinin köçürülməsinə dair xeyli konkret faktlar da gətirmişdir.⁶

1. *Присоединение Восточной Армении к России (Сборник документов), т.1 (1801-1813), с.18*

2. *Yenə orada, s.24*

3. *Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа, с. 220*

4. *Галоян Г.А. России и народы Закавказья (Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции), М., 1976*

5. *Yenə orada, s. 125-153*

6. *Yenə orada, s. 176-178*

Beləliklə, 60-80-ci illərdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin tarixşünaslığında məsələnin öyrənilməsində bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər formalaşmış və bu xüsusiyyətlər probleminin öyrənilməsində 60-80-ci illəri ötən dövrlərdən fərqləndirmişdir.

Əvvəla, 60-cı illəri ortalarında “Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinin 150 illiyi yüksək səviyyədə bayram edilmiş” və “tərkibinə daxil olma” konsepsiyası formalaşmışdır.

Sonra problemə dair iri həcmli və daha dərin elmi axtarışlara əsaslanan, bütün dövrü əhatə edən monoqrafiyalar meydana gəlmişdir. Daha sonra Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin Rusiya tərəfindən işğalına dair ayrıca tədqiqatların aparılması işi genişləndirilmişdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsində “tərkibinə daxil olma” konsepsiyasının meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, bu prosesin ilkin tarixi şərtlərinin araşdırılması genişləndirilmiş və bu məsələ ilə bağlı XVIII əsrdə Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin inkişafı tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycanın bölüşdürülməsinin səbəbkarı və iştirakçıları olmuş Rusiya və İranın xarici siyasət məsələləri, bu iki dövlət arasındakı münasibətlərin araşdırılması prosesi davam etdirilmişdir.

60-80-ci illərdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin tarixşünaslığında məsələnin mahiyyəti daha qabarıq şəkildə göstərilmiş və daha dərin elmi axtarışlardan istifadə olunması geniş miqyas almışdır.

V FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI PROBLEMINİN TƏDQIQINDƏ YENİ İSTİQAMƏT

(*“İşğal” konsepsiyası*)

80-ci illərin sonundan başlayaraq Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı problemlərinin tədqiqində yeni fikirlər, yeni axtarış üsullarının yaranması müşahidə olunurdu. Həmin fikirlər, ideyalar və yeni-yeni tapıntılar 90-cı illərin birinci yarısında ayrı-ayrı konsepsiyalara, fikir cərəyanlarına çevrilməyə başlamışdır.

“Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı” problemi 90-cı illərin başlanğıcından etibarən tədqiqatçıların nəzər-diqqətini daha çox cəlb edir. Problemin təhlilindən bəhs edən müəlliflər məsələnin yeni tarixi baxış aspektində araşdırırlar. Bu dövrdə bir sıra müəlliflər artıq “tərkibinə daxil olma” konsepsiyasından, demək olar ki, tamamilə imtina etmiş, prosesə əsil elmi və gerçəkliyə müvafiq mövqedən yanaşmağa başlamışdır.

Bu baxımdan ilk növbədə C.M.Mustafayevin əsərini qeyd etmək lazımdır.¹ Dissertasiya işinin² çap olunmuş formasından

1. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII-начала XIX в.), Баку, 1989

2. Мустафаев Дж. М. Азербайджано-русские отношения на рубеже XVIII-XIX вв., Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1983

ibarət olan bu əsərində müəllif birincidən fərqli olaraq məsələləri daha ətraflı izah etmiş, problemin daha açıq şəkildə qoyuluşuna cəhd göstərmişdir.

C.M.Mustafayev XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin başlıca səbəbini xanlıqlar arasındakı çəkişmələrdə görmüşdür: “XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda vahid hərbi-siyasi birlik yox idi. Ayrı-ayrı xanlıqların öz aralarında daimi düşmənçiliyi, onların zəifləməsinə səbəb olur və xarici düşmənlərin ölkəyə gəlişi üçün əlverişli şərait yaradırdı”.¹ Bu xarici düşmənlər sırasında müəllif ilk növbədə Türkiyə, İran və çar Rusiyasını qeyd edir.² Əsərdə bu dövlətlər arasında hərbi-siyasi mübarizəni, İran, Türkiyə, həmçinin onları himayə edən İngiltərə və Fransanın Zaqafqaziyada həyata keçirdikləri siyasətin qısaca səciyyələndirdikdən sonra müəllif Zaqafqaziya məsələsində Rusiya imperiyasının müstəmləkəçi siyasəti üzərində dayanır: “Zaqafqaziyayı ələ keçirmək üçün başqa iddiaçı-çar Rusiyası kifayət qədər düşünülmüş siyasət həyata keçirirdi. O, Zaqafqaziya hakimlərini danışıqlar yolu ilə öz tərəfinə cəlb etməyə cəhd göstərirdi. Başqalarından fərqli olaraq rus çarizmi öz müstəmləkəçi siyasətini, Zaqafqaziya xalqlarını İran-Türk təcavüzündən qorumaq şüarı altında gizlədirdi... Rusiya Zaqafqaziyaya qarşı öz siyasətində “incə və ehtiyatlı” hərəkət edirdi”.³

C.M.Mustafayev göstərir ki, Zaqafqaziya xalqlarının İran və Türkiyəyə qarşı mübarizəsi Rusiyanın bu siyasətinə xeyli kömək edirdi. Əsərin sonunda müəllif qeyd edir ki, bütün bunlar Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi üçün şərait yaradırdı.⁴

C.M.Mustafayev burada “birləşdirilmə”nin ilkin şərtlərindən

1. *Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия. с.37*

2. *Yenə orada, s. 69*

3. *Yenə orada, s. 72*

4. *Yenə orada, s. 109*

bəhs etsə də, ona özünün ilk axtarışlarında olduğu yüksək tarixi əhəmiyyət verməmişdir.

Müəllif sonrakı axtarışlarında artıq bu “birləşdirilmə”ni inkar etmiş və “işğal” konsepsiyasından çıxış etmişdir. Məqalələrinin birində o, Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı məsələsindən bəhs edərək yazır: “Bu hücum zamanı şəhər əhalisi arasında ölənlərin yaralanların və əsir götürülənlərin sayı minlərlə hesablanırdı”.¹

Lakin C.M.Musatafayevdən əvvəl, çarizmin Şimali Azərbaycanda müstəmləkə siyasəti başqa müəlliflərin elmi axtarışlarında öz əksini tapmışdır. M.A.İsmayılovun tədqiqat işində çarizmin Azərbaycanda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin müstəmləkəçi xarakteri tənqid olunmuşdur.² Müəllif Şimali Azərbaycanın Rusiyaya tabe edilməsi zamanı çarizmin bölgədəki marağını konkret faktlarla göstərmişdir. O, yazır: “Çarizm Azərbaycan torpaqlarını özünə tabe etdikdən sonra, oranı Rusiya sənayesinin xammal bazarlarından birinə çevirmək siyasətini işləyib hazırlamışdır”.

Şimali Azərbaycanın Rusiyaya “birləşdirilməsi” prosesində çarizmin yerli müsəlman əhalisi ilə münasibəti məsələsi ilə bağlı E.S.Məmmədovun apardığı elmi axtarışları qeyd etmək lazımdır.⁴ XIX əsrin əvəllərində çarizmin Zaqafqaziyada yerli ali müsəlman zümrələrinə münasibətinin üç mərhələsini fərqləndirmişdir: “Birləşdirilmə dövrünü əhatə edən birinci dövrdə imperiya

1. Мустафәјев Ч.М. Гәнчә шәһәри XVIII әсрүн сону-XIX әсрүн әвәлләриндә-Азәрбајҗан тарихинин проблемләри (мәғаләләр топлусу), I һиссә, Баку, 1993, с.61

2. Исмаилов М.А. Экономическая политика царизма в Азербайджане в 30-60-х годах XIX века. Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук. Баку, 1988

3. Уенә орада, s. 14

4. Мамедов Э.С. Царизм и высшее мусульманское сословие Закавказья (проблема сословно-земельных отношений, начало XIX в.-1917 г.) Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1987

ali müsəlman silklərinin daxili məsələlərinə qarışmamaq siyasətini yürüdüdü. 30-cu illəri əhatə edən ikinci mərhələdə isə Rusiya hökuməti, problemi nizamasalma yollarını axtarmış, 40-cı illərdən başlayan (daha doğrusu, 1842-ci ildən) üçüncü mərhələdə isə çarizm yerli müsəlman feodallarla yaxınlaşmaq prinsipini irəli sürmüşdür".¹ Çarizmin yerli müsəlman feodalları ilə münasibətlərində yürütdüyü siyasəti, müəllif son nəticə kimi imperiyanın müstəmləkəçi məqsədlərinə xidmət göstərən bir xətt kimi qiymətləndirmişdir.²

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı dövründə çarizmin həyata keçirdiyi aqrar siyasətə dair M.Q.Abdullayevin apardığı axtarışları da qeyd etmək lazımdır. O, məqalələrinin birində çarizmin Azərbaycanda aqrar siyasətinin istismarçı mahiyyətini açıb göstərərək yazır: "Bu dövrdə inzibati idarələr istismar dairəsini genişləndirmək yolu ilə xəzinənin gəlir mənbələrini artırmaq məqsədi ilə əyalətlərdə vergi verənlərin sayını müəyyənləşdirməyə çalışırdı... Bəzi hallarda yerli idarə rəisləri sakinlərin məşğuliyyətini nəzərə almadan qanunsuz vergilər təyin edirdilər".³

M.Q.Abdullayev "birləşdirilmə" dövründə imperiyanın aqrar siyasətini həyata keçirilməsi yollarını ayırd etməyə çalışmışdır.⁴ Onun fikirlərinə görə, bu sahədə imperiyanın həyata keçirdiyi tədbirləridən biri "yerli feodallarla yaxınlaşmaq və onların daxili hüquqlarını saxlamaq siyasəti olmuşdur... Çarizmin yerli feodallarla münasibəti, onun aqrar siyasətinin mərkəzində dururdu"⁵ Çarizmin yerli feodallara münasibətinə onun yeritdiyi

1. Мамедов Ә.С. Göstərilən əsəri, s.12-13

2. Yənə orada, s. 25

3. Абдуллаев М.Г. Чаризмин Азәрбајчанда аграр сijasəтинин истисмарчы маһижјәти (XIX јүзиллијин биринчи отуз или),-XIX әсрдә Азәрбајчаньн аграр гурулушу. Бақы, 1988, с.13-14

4. Абдуллаев М.К. Аграрная политика царизма в Азербайджане в первой трети XIX века. Автореф. дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1989

5. Yənə orada, с.18

müstəmləkə siyasətinin mərhələlərə bölünməsində M.Q.Abdullayev E.S.Məmmədovla razılaşır.

M.Q.Abdullayev öz tədqiqatında imperiyanın bölgədə digər sosial təbəqələri ilə münasibətinin araşdırılmasına da geniş yer vermişdir.

M.M.Gülmalıyevin əsərində¹ də çarizmin bölgədə həyata keçirdiyi aqrar siyasətə toxunulmuşdur. Rüşiya-İran müharibələrinin ölkənin təsərrüfatına dağıdıcı təsir göstərməsindən² bəhs edən müəllif çarizmin aqrar siyasətinə tənqidi münasibət bəsləmişdir: “Zaqafqaziya, o cümlədən də Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra rus çarizminin başlıca vəzifələrindən biri bu ölkələri özünün inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün satış bazarına və xammal bazasına çevirmək idi”³.

M.M.Gülmalıyev də çarizmin yerli feodallara münasibətinin onun aqrar siyasətinin başlıca tərkib hissələrindən biri sayaraq, bu məsələdə onun ikili siyasət həyata keçirdiyini qeyd etmişdir: “...əvvəldən birləşdirilmənin ilk illərində keçmiş hakim feodalları zəif salmaq lazım idi, bunun üçün isə “torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət olmamışdır” bəhanəsi ilə onları, xüsusən Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinə düşmən münasibət bəsləyən feodalları torpaq mülkiyyətindən məhrum etmək kifayət idi. Digər tərəfdən isə çarizm bu yolla ələ keçirdiyi torpaqları həmin sinfin nümayəndələrinə paylamaq, onları öz tərəfinə çəkməklə ölkədə müstəmləkə siyasəti aparmaq üçün özünə siyasi arxa yaratmaq fikrində idi”⁴.

M.M.Gülmalıyevin doktorluq dissertasiyasında⁵ da bu məsə-

1. *Күлмалыјев М.М. XVIII әсрин сон рүбү-XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчан кәндинин социал-игтисади структура. Баку, 1989*

2. *Үенә орда, s.21*

3. *Үенә орда, s.140*

4. *Үенә орда, с.141-142.*

5. *Гюлмалыев М.М Социально-экономическая структура Северо-азербайджанской деревни (последняя четверть XVIII-первая половина XIX вв.). Автореф.дис.на соиск.докт.ист.наук, Баку, 1990*

lələr müəllifin başlıca elmi məqsədi baxımından nəzərdən keçirilmişdir.

N.F.Axundovun 80-ci illərin sonunda nəşr olunmuş monoqrafiyasında¹ (əsasən salnamələr əsasında) Qarabağın yaxın keçmişi, başlıca olaraq Qarabağ xanlığının siyasi tarixi araşdırılmış, eyni zamanda xanlığın ictimai-iqtisadi və mədəni tarixinə nəzər salınmışdır.

Qarabağ xanlığının siyasi tarixinin nəzərdən keçirən müəllif Qacar və Zubovun Azərbaycana yürüşlərini də təhlil etmişdir. O, V.Zubovun yürüşünə münasibət barəsində yazır: "Salnaməçilərin hamısı çox sadəlövlüklə rus dövlətinin 1795-ci ildə Zaqafqaziya, xüsusilə Azərbaycana qoşun göndərməsini çarizmin Zaqafqaziya xalqlarına etdiyi təmənnəsiz bir "kömək" kimi qiymətləndirirlər. Əslində isə çarizm "kömək adı ilə özünün Zaqafqaziya qarşı müstəmləkəçilik planlarını həyata keçirirdi. Yerli feodal hakimlərinin Rusiya dövlətinə kömək üçün müraciət etməsi, Azərbaycana, onu zəngin Xəzərboyu əyalətlərinə qoşun çəkmək üçün bir bəhanə oldu. Bunu XIX əsrin əvvəllərində baş verən birinci rus-iran müharibəsi bir daha sübut etdi. Müharibə nəticəsində Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən sonra rus dövlətinin İran ilə Gülüstan sülhü bağlaması bizim mülahizənin bir daha sübut edir".²

N.F.Axundovun birinci Rusiya-İran müharibəsinə münasibət məsələsində də salnaməçilərlə razılışmır:

"Salnamələrdə ötəri də olsa, birinci Rus-İran müharibəsindən bəhs olunur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, I rus-İran müharibəsi salnamələrdə o qədər də obyektiv, düzgün işıqlandırılmır".³ Müəllif Kürəkçay müqaviləsinə münasibətdə də salnamə müəlliflərinin ruspərəst mövqedə durmalarını açıb göstərmişdir. Kürəkçay müqaviləsinin müxtəlif qaynaqlarda

1. Axundов Н.Ф. Гарабаг салнамələri. Бақы, 1989

2. Yenə orada, s.102-103

3. Yenə orada, s. 129-130

saxlanılan və son illərdə¹ nəşr edilmiş mətnindən aydın olur ki, bu müqavilə Rusiyanın Qarabağ xanlığının müharibəsiz işğal etməsindən başqa bir şey deyildir. Lakin N.F.Axundovun qeyd etdiyi kimi, salnamələrdə bu müqavilə “knyaz Sisianovun Qarabağ xanlığının rus imperatoruna sədaqəti haqqında andını qəbul etməsi”² kimi qiymətləndirilmişdir.

N.F.Axundov bu əsərində mayor D.T.Lisaneviçin xəyanətindən, onun fitnəkarlığa əl atmasından³, çarizmin bu məsələdə ləyaqətsiz mövqeyindən, Qarabağ xanlığının ləğv edilməsinə, ikinci Rusiya-İran müharibəsi, Türkmənçay müqaviləsi və başqa hadisələrdən geniş bəhs etmiş, salnamələrdə Rusiya işğalına verilən qiymətlə razılaşmamışdır: “Qarabağ salnamələrini yazan XIX əsr Azərbaycan ziyalılarının hamısı Qarabağ xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsini müsbət hadisə kimi qiymətləndirmiş, bu tarixi aktın bütün Azərbaycan xalqı üçün dünyəvi əhəmiyyəti olduğunu göstərmişlər”⁴.

Qarabağ salnamələrində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin işıqlandırılması M.S.İsgəndərovanın məqaləsində də konkret olaraq öyrənilmişdir.⁵

Qarabağ xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi və bunun bölgənin sonrakı tarixi inkişafına mənfi təsiri Q.Ə.Qeybulayevin əsərində də qısaca nəzərdən keçirilmişdir.⁶ Müəllif xanlığın Rusiyaya tabe edilməsində orada yaşayan erməni əhalisinin xüsusi rolu olduğunu da qeyd etmişdir.

Öz tədiqatlarında G.N.İsmayılova Qarabağ xanlığının,⁷

1. *Гарабаг ханы илэ Русија империясы арасында Күрәкчяй мугавиләси (мәтн)*, Баку, 1992

2. *Ахундов Н.Ф. Göstərilən əsəri*, s. 134

3. *Yenə orada*, s. 147

4. *Yenə orada*, s. 152

5. *Искендерова М.С. Азербайджано-русские отношения конца XVIII-XIX вв. в трудах азербайджанских историков-хронистов XIX века*, -Известия АН Азерб. ССР. (серия ист.фил. и права), 1988, №3, с. 29-36

6. *Гейбуллаев Г.Ə. Гарабаг (етявк вэ сияси тарихинэ даир)*. Баку, 1990

7. *Исмаилова Г.Н. История города Шушы в XIX-начале XX вв. (1800-1917)*, Автореф. дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1987

N.R.Məmmədov isə Quba şəhəri və Quba xanlığının¹ Rusiya tərəfindən işğalına dair konkret xülasələr vermişdilər.

90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin öyrənilməsində “işğal” konsepsiyası formalaşmağa başladı. Bu dövrdə problemin həlli yolunda axtarışlar aparan müəlliflər Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən məhz işğal olduğunu konkret faktlar əsasında sübut etməyə çalışırdılar.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin öyrənilməsində başqa konsepsiyalar kimi yeni “işğal” konsepsiyası da tədricən yaranmaqdadır.

90-cı illərdə bir sıra müəlliflər problemə həsr olunmuş yeni-baxışlı məqalələrində “işğal” konsepsiyasını bütün açıqlığı ilə göstərmişlər. Belə məqalələrin birində Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi araşdırılmışdır.² Məqalədə Gəncə xanlığının qısa hərbi-siyasi tarixi, general Sisianovun Gəncə üzərinə yürüşü, Cavad xan-Sisianov mükaliməsi, birinci tərəfin müdafiəçi, ikinci tərəfin isə təcavüzkar siyasəti açıqlanmışdır.

Daha sonra rus qoşunlarının 1804-cü il yanvarın 3-4-də Gəncənin işğal etməsi və şəhəri tamamilə dağıtması qeyd olunmuş, müəllif İranla gələcək müharibədə işğal olunmuş Gəncənin Rusiya üçün mühüm plasdarm rolu oynayacağı nəticəsinə gəlmişdir.³

V.Umudovun məqaləsində⁴ isə Şəki və Şirvan xanlıqlarının işğalından, burada da Rusiyanın açıq işğalçı və təcavüzkar siyasətindən, Azərbaycan xanlarının Rusiya ilə müqavilələri imza-

1. Мамедов Н.Р. История города Кубы в XIX-начале XX вв., Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1989

2. Бабаев Э.Т. Из истории завоевания Гянджинского ханство Россией, Известия АН Азербайджана, (серия ист. фил. и права), 1991, №4, с.25-32.

3. Yenə orada, s.31

4. Умудов В. Шәки və Ширван ханлыгларынын Русия tərəfindən işğalı, -Азәрбајжан тарихинин проблемлери (мәгаләләр топлусу), I hissə, Bakı, 1993, с. 63-67

lamağa məcbur edildiklərindən inandırıcı faktlar əsasında bəhs olunur.

Bu dövrdə problemin tarixşünaslığının öyrənilməsinə dair də ilk cəhdlər göstərilmişdir. Bu baxımdan M.S.İsgəndərovanın məqaləsi¹ daha maraqlıdır. Məqalədə F.M.Əliyev, T.Q.Mustafayev, G.N.Məmmədova, P.T.Arutunyan, A.A.Abramyan və başqa tarixçilərin sovet dövrü mətbuatında nəşr olunmuş, XVIII əsrin ilk otuz ilində Azərbaycanda Rusiyaya meylə həsr edilən əsərləri araşdırılmışdır. Araşdırma göstərir ki, o dövrdə Rusiyaya meylin Azərbaycan xalqının taleyində həlledici rol oynadığını iddia etmək üçün elə bir əsas yoxdur. M.S.İsgəndərovanın fikrincə, Rusiyanın bacarıqla işlənmiş müstəmləkəçi siyasəti müəlliflər tərəfindən layiqincə açılmır, Zaqafqaziyada çarizmin işğalçı siyasəti nəzərdən qaçırılır, Rusiyaya meyl hədsiz şişirdilir, Rusiyaya birləşmək uğrunda hərəkətin olması iddia edilir.

Lakin 80-ci illərdə özü "birləşdirilmə" konsepsiyasının tərəfdarlarından biri olan M.S.İsgəndərova müəllifləri tənqid edərkən o dövrün konkret tarixi şəraitini nəzərdən qaçırılmışdır.

90-cı illərində Şimali-Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi yenidən öyrənilməyə başlanmış və bu sahədə bir sıra geniş tədqiqat işləri meydana çıxmışdır.

Ə.H.İsgəndərovun tədqiqatı Rusiya işğalı dövründə Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.² Əsərin I fəslində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesi əks etdirilmişdir. Ə.H.İsgəndərov XVIII əsrin sonunda Türkiyə və İranın Azərbaycana təcavüzünün qüvvətlənməsini Rusiyanın bölgədə nüfuzunun artması üçün əsas

1. Искендерова М.С. К вопросу о русской ориентации в Азербайджане в первой-третьей XVIII века в освещении советских историков (по материалам периодических изданий).-Известия АН Азербайджана, (серия ист.фил. и права), 1991, №1, с.56-63

2. Искендеров А.Г. Социально-экономическое положение Северного Азербайджана в период Российских завоеваний (первая треть XIX в.). Автореф. дис.на соиск.канд.ист.наук. Баку, 1992

şərt olduğunu qeyd etmişdir. Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müqayisədə bölgədə daha mülayim siyasət həyata keçirməsi fikrində¹ o, C.M.Mustafayevlə² şərik olduğunu bildirir.

Bütün müəlliflər kimi Ə.H.İsgəndərov də Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesinin 1801-ci ildə Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarının istiqlalından başladığını qeyd etmişdir.

İşğal prosesini xronoloji ardıcılıqla təsvir edən müəllif Türkmənçay müqaviləsini geniş surətdə nəzərdən keçirib onun nəticəsini belə qiymətləndirmişdir: “Türkmənçay müqaviləsi XIX əsrin ilk otuz illiyində Rusiya ilə İran arasında baş verən qanlı müharibələrə və İranın Zaqafqaziyyəyə olan iradlarına son qoyuldu. Rusiyanın Qafqazda hərbi-strateji mövqeyini möhkəmləndiridi, Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalına yekun vurdu”.³

Tədqiqatın ikinci fəslisi işğal dövründə Şimali Azərbaycanda sosial-sinfi münasibətlər, üçüncü fəslisi işğal dövründə Şimali Azərbaycanda torpaq sahibliyi münasibətlərinə, dördüncü fəslisi isə işğal dövründə Şimali Azərbaycan əhalisinin kənd təsərrüfatındaki fəaliyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Müəllif Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal edərkən ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən kənd təsərrüfatına dəyən ziyandan ətraflı bəhs etmişdir.

M.H.Məmmədovun tədqiqat işində isə əsas diqqət çarizmin Azərbaycan sənayesinin inkişafında həyata keçirdiyi vergi siyasətinin təhlilinə verilmişdir.⁴ Müəllif Rusiya işğalından sonra Şimali Azərbaycan sənayesinin inkişafına çarizmin müstəmləkə siyasətinin təsirini araşdırmış, neft sənayesində tətbiq olunan vergi sisteminin təhlilinə bütöv bir fəsil həsr etmişdir.

1. *Искендеров А.Г. Göstərilən əsəri, s.16*

2. *Мустафаев Дж. Северные ханства Азербайджана и Россия, с. 37*

3. *Искендеров А.Г. Göstərilən əsəri, s.17*

4. *Мамедов М.Г. Акцизная политика царизма в Азербайджане в XIX веке. Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1992*

M.A.İsmayılov və M.C.İbrahimovun birlikdə yazdıqları, ən qədim zamanlardan Azərbaycan neft sənayesinin tarixini özündə əks etdirən əsərdə¹ müəlliflər həmçinin XIX əsrin ilk otuz ilində-işğal dövründə çarizmin neft sahələrinin istismar etməsi məsələlərinə də toxunmuş,² neft sənayesində yaradılmış müstəmləkə üsul-idarəsindən geniş bəhs etmişlər.³

Kitabda bütün XIX əsr və XX əsrin əvəllərində Rusiyanın Azərbaycan neft sənayesində həyata keçirdiyi istismarçı müstəmləkə siyasəti konkret faktlarla işıqlandırılmışdır. Buradan aydın olur ki, Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal etmiş Rusiya onun bütün sərvətlərindən öz gəlir mənbəyi kimi istifadə etmişdir. Bu kitabdan bir az əvvəl nəşr olunmuş metodik vəsaitdə də bu məsələyə toxunulmuşdur:

“Türkmənçay müqaviləsindən sonra yeraltı sərvətləri aşkar etmək, Rusiya sənayesi üçün burada olan ən zəruri xammal ehtiyatlarını müəyyənləşdirib onların istehsalını təşkil etmək və ən başlıcası, Zaqafqaziya iqtisadiyyatını müstəmləkə istismarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə dövlət buraya məmurlardan ibarət ekspedisiyalar göndərirdi”.⁴ Burada həmçinin “XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda müstəmləkə əsarəti əleyhinə güclü çıxışlar baş verməsindən”,⁵ Türkmənçay müqaviləsindən cəmi iki il sonra, komendant üsul-idarəsinə söykənən amansız əsarətin Azərbaycanda kəskin böhrana və xalqın narazılığına səbəb olmasından⁶ bəhs edilmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan əhalisini tarixi-de-

1. Исмајылов М.А., Ибраһимов М.С. *Азәрбајҹан нефт сәнәјесинин инҹилаба гәдәрки тарихи*, Бақы, 1991

2. *Үенә орада*, s.14

3. *Үенә орада*, s.15-16.

4. XIX əsrin 30-50-чи илләриндә Азәрбајҹанын социал-иҹтисади, сиҹаси вә мәдәни инқишафы (методик көстәриши), Бақы, 1989, с.9.

5. *Үенә орада*, s.17

6. *Үенә орада*, s.18

moqrafik təhlil baxımından öyrənmiş H.Y. Verdiyeva¹ Rusiyanın işğal və müstəmləkə siyasətinin Azərbaycan əhalisinin say tərkibinə ciddi təsir göstərdiyini qeyd edərək, təkcə 1805-ci ildə rus və İran qüvvələri arasında döyüş zamanı, Şuşadan 20 min azərbaycanlının İrana qaçdığını,² müharibələr nəticəsində ölkədə kişi əhalisinin xeyli azaldığını göstərir. Əsərdə XIX əsrin əvəllərində Şimali Azərbaycanda rus əhalisinin olmadığı və ermənilərin isə bütün əhalinin çox cüzi bir hissəsini təşkil etdiyi qeyd olunmuşdur.³

Müəllif çarizmin müstəmləkəçi köçürmə siyasətinə toxunaraq yazır:

“Çarizmin apardığı köçürmə kompaniyası nəticəsində XIX əsrin ortalarına yaxın Şimali Azərbaycanda əhalinin milli-etnik tərkibi dəyişmiş və ruslar bütün əhalinin 1,18 faizini (3500 nəfər), ermənilər isə 24,1 faizini (193 min nəfər) təşkil etmişlər, azərbaycanlılarda isə bu rəqəm 74,2 faizə (556 min nəfər) enmişdir”.⁴

H.Y. Verdiyeva XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan əhalisinin tərkibində baş verən ciddi dəyişikliklərin ən mühüm səbəbini Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətində olduğu nəticəsinə gəlmişdir.

Y.A. Sinitsinin⁵ tədqiqatlarında diqqəti cəlb edən əsas səhətlərdən biri işğal dövründə Şimali Azərbaycanda mövcud olan pul-dövrüyyə münasibətlərinə, çarizmin müdaxiləsi və xanlıqlar ləğv edildikcə orada öz pul vahidi sisteminin yaratması

1. Вердиева Х.Ю. Население Северного Азербайджана в первой половине XIX в. (историко-демографическое исследование). Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1992

2. *Yenə orada*, s. 17

3. *Yenə orada*

4. *Yenə orada*, s. 16-17

5. Синицина Е.А. Денежное обращение Азербайджана (Гянджинского, Карабахского, Шекинского, Шемахинского, Бакинського, Дербендского и Кубинского ханств) во второй половине XVIII-первой четверти XIX вв. Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук. М., 1992

məqsədlərinə geniş yer verilməsidir. Müəllif XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şimali Azərbaycanda keçmiş xanlıqların misikkələri əvəzinə, imperiyanın gümüş pullarının artım sürətini izləmiş və bunun iki ölkə arasında ticarət münasibətlərinin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olmasını qeyd etmişdir.

Y.A.Sinitsina Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra, bölgədə rus pul vahidi sisteminin tamamilə bərqərar olması ilə yanaşı, XIX əsrin 30-40-cı illərində yerlərdə hələ də keçmiş xanlıqların pul sistemindən istifadə edildiyini də göstərmişdir.

S.M.Mustafayevin tədqiqatı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində baş verən proseslərdən bəhs etsə də, burada Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunduğu qeyd olunmuşdur. Müəllif göstərir ki, işğal olunan dövrdən başlayaraq şimali Azərbaycan əhalisi rus müstəmləkə zülmünə qarşı həmişə fəal mübarizə aparmışlar.¹

F.S.Əsədov və S.M.Kərimovanın birgə əsəri başdan-başa Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə həsr olunmuşdur.²

Kitabda Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynamış ayrı-ayrı rus və erməni zabıtlərinin həyat və fəaliyyəti haqqında oçerklər toplanmış, bu zabıtlərin simasında bütünlüklə Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğal olunması tarixi faktlar əsasında işıqlandırılmışdır.

Müəlliflər, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalında əməli fəaliyyətin I Pyotrın Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü ilə başladığını qeyd etmiş,³ kitabda ilk elmi oçerki də məhz

1. *Мустафеев С.М. Из истории взаимосвязей народов Азербайджана и Туркестана в борьбе против гнета Российской империи (90-е гг. XIX в. 1917 г.)*, Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1993

2. *Əsədov F.S., Kərimova S.M. Чаризми Азербайджана кәтирәнләр*, Баку, 1993

3. *Yenə orada*, s.3

I Pyotrun işğalçı fəaliyyətinə həsr edərək, onu Rusiyanın Qafqaz siyasətində bir nömrəli işğalçı kimi qiymətləndirmişlər.

Əsərdə daha sonra V.Zubov, P.D.Sisianov, S.A.Bulqakov, A.P.Yermolov, İ.F.Paskeviç, V.Q.Mədətov, İ.Korqanov, V.O.Bebudov, İ.Lazarev, A.Savelyev, İ.Lisaneviç, K.F.Knorinq, S.A.Portyagin, P.F.Nebolsin, İ.F.Qudoviç, P.M.Karyagin, N.F.Rtişev, P.S.Kotlyarevski və başqa çar zabitlərinin Azərbaycanda fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

Müəlliflərin fikrincə, V.Zubovun-“Qızılacaq” generalın Azərbaycan torpaqlarını müqavimətsiz tutmağının səbəbi də heç də yerli əhalinin rüslərə qarşı rəğbətində deyil, xanların çarəsiz qalıb qüvvətli Rusiyanın tabeliyini qəbul etmələri olmuşdur.¹

Kitabda “qəzəbli və qəddar” general P.D.Sisianovun işğalçı yürüşlərinə də geniş yer verilmişdir. Əsərdə P.D.Sisianovun Gəncə yürüşündə erməni əhalisinin rüslərə böyük kömək göstərmələri qeyd olunmuşdur. Kürəkçay müqaviləsinin bağlanması, kitabda “qədim diyarların rus imperiyası tərkibinə daxil edilməsi”² kimi izah olunmuşdur. Müəlliflər P.D.Sisianovun ölüm səhnəsini də təsvir etmiş və bunu “generalın öz layiqli cəzasına çatması”³ kimi şərh etmişlər. Əsərdə qeyd olunur ki, “Sisianovun başsız cəsədini erməni keşiş Danil aradan çıxarmış və kilsədə basdırmışdı”.⁴

Kitabda A.P.Yermolov haqlı olaraq əsl qəsbkar, müstəmləkəçi və işğalçı kimi xarakterizə edilmişdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başa çatdırılmasında mühüm rol oynamış İ.F.Paskeviçin hərbi-müstəmləkəçilik fəaliyyətinə də kitabda geniş yer verilmişdir: “O, Azərbaycana sanki öz dədəsinin malı-mülkü kimi baxırdı... Ermənipərəst feldmarşal Türkiyədən Şimali Azərbaycana 14 000 erməni

1. *Әсәдәә Ф.С., Кәрмәсәә С.М. Гәстәрилән әсәри, s.12*

2. *Yenә orada, s.19*

3. *Yenә orada, s.20*

4. *Yenә orada, s.20*

köçürdü. Köçürmə ilə bağlı bütün xərci Rusiya ödəyirdi".¹

Kitabın başqa bir yerində Azərbaycanın istilasında əsas rollardan birini oynamış erməni general V.Q.Mədətovun antimüsəlman, antitürk siyasəti açıqlanır: "V.Q.Mədətov azərbaycanlıların qatı düşməni idi. Bu qaniçən, hiyləgər erməni generalı müxtəlif yerlərdə yaşayan erməniləri Qarabağa köçürür, burada erməni mərkəzi yaratmağa səy edirdi".²

Kitabda mənşəcə erməni olan başqa generalların-İ.Lazarev, V.O.Bebudov, İ.Korqanov və başqalarının Azərbaycan əhalisinə qarşı apardıkları düşmənçilik siyasəti də təhlil olunmuşdur.

F.S.Əsədov və S.M.Kərimova XIX əsrin əvəllərində bütün Qafqazda xain zabit kimi tanınan İ.Lisaneviçin işğalçı hərbi fəaliyyətini də öz kitablarında əks etdirmişlər. Əsərdə göstərilir ki, Gəncə işğalında fəal iştirakına görə və Cavad xanı öz əli ilə öldürdüyünə görə İ.Lisaneviç polkovnik, İbrahim xanı öz ailəsi ilə xaincəsinə öldürdüyünə görə isə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü.³ Lakin İ.Lisaneviç çirkin əməllərini çox davam etdirə bilmədi. 1825-ci il iyul ayının 22-də Kümüklü knyazı (Şimali Qafqaz) Musa Xasıyev tərəfindən öldürüldü".⁴

90-cı illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından bəhs edən əsərlərdən biri də N.Ç.Mustafayeva tərəfindən yazılmışdır.⁵

Kitab əsasən Cənubi Azərbaycanda yaranmış Təbriz, Sərab, Ərdəbil, Xoy, Marağa, Urmiya xanlıqlarının və bir sıra xırda feodal hakimliklərinin tarixindən bəhs edir. Lakin bununla belə əsərdə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən zəbt olunması məsələləri və xüsusilə, Rusiyanın Cənubi Azərbaycan məsələsindəki siyasəti də işıqlandırılmışdır.

N.Ç.Mustafayeva Rusiyanın siyasətini Qafqazda həyata keçir-

1. Əсədov Ф.С. Кəримова С.М., *Göstərilən əsəri*, s.31,35

2. *Yenə orada*, s.41

3. *Yenə orada*, s. 56-57

4. *Yenə orada*, s.57

5. *Mustafayeva Н.Ч. Чəнуби Азəрбајжан хандыглары*, Бақы, 1995

rən P.D.Sisianovu qəddar general adlandırır, ¹ Rusiya-İran müharibələri dövründə yerli erməni əhalisinin rus ordusuna köməyini qeyd edir. ² -

N.Ç.Mustafayeva iki Rusiya-İran müharibələri arasındakı dövrdə Şimali Azərbaycanda Rusiya imperiyasının xanlıqları ləğv etmək tədbirləri ilə bərabər, İran şah hökumətinin də Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsindən ³, çarizmin yerli xanlara və nüfuzlu şəxslərə, general və polkovnik rütbələri, bu rütbələrə müvafiq məvacib vermək, yəni ələ almaq yolu ilə onları öz tərəfinə çəkdiyi kimi İran hökumətinin də Cənubi Azərbaycanın xan və iri feodallarını şirü-xurşid rütbələri ilə öz tərəfinə çəkməsindən bəhs edir.

N.Ç.Mustafayevanın əsərinin ən mühüm tərəflərindən biri də Rusiyanın Cənubi Azərbaycanı da işğal etmək siyasətinin açıqlanması məsələsidir. Müəllif burada İ.F.Paskeviçin "Mən Azərbaycanı fəth edəcəyəm və o heç vaxt sizə çatmayacaqdır" ⁴ sözlərini misal gətirmiş və ikinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı Rusiyanın bu siyasətində bir reallıq yarandığını qeyd etmişdir.

N.Ç.Mustafayeva əsərinin sonunda Türkmənçay müqaviləsinə şərh etmiş və onu belə qiymətləndirilmişdir: "Türkmənçay müqaviləsi coğrafi Azərbaycanın iki hissəyə bölünməsinə dəyure təsdiq etdi. ⁵

90-cı illərdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində ümumiləşdirici əsərlərin də böyük rolu olmuşdur. Belə ümumiləşdirilmiş əsərlərdən biri M.Ə.İsmayılov tərəfindən yazılmışdır. ⁶ M.Ə.İsmayılovun bu əsəri ən qədim zamanlardan XIX əsrin sonunadək olan dövrdə Azərbaycanın ümumi tarixindən bəhs edir.

Əsərin ikinci bölməsinin birinci fəslə Şimali Azərbaycanın çar

1. *Мустафаяева Н.Ч. Göstərilən əsəri. s. 67-68*

2. *Yenə orada. s.71*

3. *Yenə orada, s.72-73*

4. *Yenə orada, s.85*

5. *Yenə orada, s.93*

6. *Исмаилов М.Ə. Azərbaycan тарихи, Бақы, 1992.*

Rusiyası tərəfindən işğalı məsələsinə həsr olunmuşdur.¹

M.Ə.İsmayılov Rusiyanın Azərbaycanı ələ keçirmək siyasətinin hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlanması fikrinə şərik çıxmışdır: "Hələ I Pyotr dövründə başlamış, II Yekatrina zamanı davam etdirilmiş Azərbaycanı ələ keçirmək üçün etdikləri cəhdlərindən sonra XIX yüzilliyin lap başlanğıcında çar Rusiyası bütün Zaqafqazıyanı tutmaq planlarını həyata keçirməyə hazırlaşır".² Müəllif 1801-ci ildən 1828-ci ilədək olan dövrdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının qısa tarixini vermişdir. Adı çəkilən problemdən bəhs edən bütün əsərlərdə olduğu kimi M.Ə.İsmayılov da ilk növbədə Car-Balakən və Gəncənin işğalını təhlil etmiş və sonra birinci Rusiya-İran müharibəsinin qısa təsvirini vermiş. Kürəkçay müqaviləsini, Şamaxı, Bakı və Quba xanlıqlarının işğalını, Sisianovun öldürülməsi və başqa hadisələri işıqlandırılmış, 1806-1812-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinə də toxunmuşdur.

Müəllif yeni müharibələrin qısa şərhindən sonra Türkmənçay və Ədirnə sülhlərini bütün Zaqafqazıyanın Rusiya tabeliyinə keçməsinin yekunu kimi qiymətləndirmişdir. M.Ə.İsmayılov Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasının nəticələrinə də öz münasibətini bildirmişdir: "Azərbaycan xalqı öz dövlət, müsətaqilliyini itirdi... Azərbaycan xalqını zorla iki hissəyə bölmək kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi... Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildi".³

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi müəlliflər kollektivi tərəfindən hazırlanmış və Azərbaycanın ümumi tarixini özündə əks etdirən başqa bir kitabda⁴ da işıqlandırılmışdır. Bu kitabda bəhs etdiyimiz problem bir çox hadisələr kimi çox konkret və qısa təsvir olunmuşdur.

1. *Исмајлов М.Ə. Göstərilən əsəri, s.197-206*

2. *Yenə orada, s.197*

3. *Yenə orada, s.205*

4. *Азәрбајҹан тарихи (ән гәдим дөвләрләрдән XX әсрин әвәлләринә гә дәр), (И.Һ.Әлијевин релактәси илә), Бакы, 1993*

Bu kitabda da Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından bəhs edən bölmənin müəllifi olan M.Ə.İsmayılov özünün "Azərbaycan tarixi"ndəki mövqeyini dəyişməmiş, əsərin məhdud həcm çərçivəsinə baxmayaraq Şimali Azərbaycanın işğal prosesinə yığcam və obyektiv elmi qiymət verilmişdir: "Məlum olduğu kimi, Şimali Azərbaycan xanlıqları çar qoşunları tərəfindən tutularkən məcburiyyət qarşısında qalan xanlar Rusiyanın ali hakimiyyətini döyüşə girmədən qəbul etmişdilər. Həmin xanlıqlarda, yəni Qarabağ, Şəki, Şamaxı xanlıqlarının idarə sistemi olduğu kimi saxlanmışdı. Gəncə, Bakı, Quba kimi xanlıqlar çar qoşunlarına müqavimət göstərdiklərinə görə həmin xanlıqların əraziləri ələ keçirilən kimi onlarda xan üsuli-idarəsi ləğv edilmişdi. Lakin hakimiyyətdə qalan xanların da ömrü uzun olmadı. 1819-1826-cı illər arasında Şəki, Şamaxı, Qarabağ və Talış xanlıqlarında da xan üsuli-idarəsi ləğv edildi".¹

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə nəşr olunmuş "Azərbaycani tarixi" kitabında da geniş əks etdirilmişdir.² Kitabda işğal prosesi başdan-başa və konkret formada təsvir olunmuşdur. Burada "işğal" konsepsiyasına daha çox üstünlük verilmişdir.

Kitabda qeyd olunur ki, "ilk vaxtlar çar müxtəlif yollarla ayrı-ayrı xanları öz tərəfinə çəkmək, onları himayəsi altına almağa çalışsa da, Azərbaycan xanlıqlarının demək olar ki, heç biri Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etmək fikrində deyildi. Buna görə də Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı olan general Sisianov Azərbaycanı işğal etmək üçün hərbi plan tutmağa başladı".³

Kitabda Car-Balakənin, ondan sonra Gəncə xanlığının işğal-

1. *Азербайжан тарихи (ән гәдим дөврдән XX әсрин әввәлләринә гәдәр)*, (И.Н. Әлијевин редактәси илә), с.205

2. *Азербайжан тарихи (ән гәдим заманлардан XX әсрәдәк)*, I чилд, (З.М.Бунјадов вә Ј.Б.Јусифовун редактәси илә), Бакы, 1994

3. *Азербайжан тарихи*, I чилд, с. 570.

İndən konkret faktlar şəklində bəhs olunmuş¹, Kürəkçay müqaviləsinə qiymət verilərkən, İbrahim Xəlil xanın həmin müqaviləni bağlamağa məcbur edildiyi qeyd olunmuşdur.

Kitabda Rusiya-İran müharibəsinin başlanması, müharibə zamanı Azərbaycan xanlıqlarının bir-birinin ardınca işğal olunmasına,² habelə Bakı qala divarları yanında general P.D.Sisianovun öldürülməsi məsələsinə də toxunulmuşdur: “1806-cı il fevralın 8-də Bakı qalası darvazasının qarşısında Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy güllə ilə Sisianovu vurdu, gecə isə başını kəsib Təbrizə, Abbas Mirzəyə apardı. Bu xidməti müqabilində şah ona “xan” titulu verdi və İran qoşun dəstəsinin komandanı təyin etdi”.³ Əsərdə sonrakı işğal prosesi də konkret şəkildə təhlil edilmiş və Gülüstən müqaviləsinə “Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iki yerə bölünməsinin başlanğıcı”⁴ kimi qiymət verilmişdir.

Kitabda ikinci Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələri qısa təsvir edilmiş, Türkmənçay müqaviləsi “Azərbaycanın iki hissəyə bölünməsinin yekun mərhələsi” kimi qiymətləndirilmiş və Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına konkret qiymət verilmişdir:

“Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirmiş və zorla iki hissəyə bölünmək kimi tarixi ədalətsizliyə düçar olmuşdur”.⁵

90-cı illərdən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi bədii-tarixi və publisistik əsərlərdə də öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan ilk növbədə S.Şükürovun elmi-tarixi povestini qeyd etmək lazımdır.⁶ Müəllif öz əsərini yazarkən bir

1. *Азербайжан тарихи, I ҷилд, с.572*

2. *Yenə orada, s.574*

3. *Yenə orada, s.575*

4. *Yenə orada, s.577*

5. *Yenə orada, s.579*

6. *Шүкүров С. Кәнчәли Чавад ханын һекајәти. Кәнчә, 1992*

sıra arxiv materialları, mənbələr və ədəbiyyatdan geniş istifadə etmişdir. Əsərdə Cavad xanın Rusiya ilə mübarizəsi ön planda verilmişdir. Müəllif yazır: “Cavad xan ağıllı, gələcəyi görən əmir idi”.¹

S.Şükürov Gəncə xanlığının işğalı, P.D.Sisianovla Cavad xanın münasibətləri, şəhərin rus qoşunları tərəfindən dağıdılmasını təsvir edən hadisələrə geniş yer vermişdir. Rus qoşunlarının Gəncəyə doğru irəliləyən hissəsinin say və hərbi tərkibini mənbələr əsasında təhlil etmişdir. Müəllif Cavad xanın rus qoşunlarına məğlub olmasını təəssüf hissilə qeyd edir və eyni zamanda bu məğlubiyyətin səbəblərini araşdırmağa səy göstərir: “Cavad xanın məğlubiyyətinin əsas səbəblərindən biri də ulu babası XVI əsrin əvvəllərində İrandan gələn Şəmşəddilli Nəsim Sultən olmuş, o, dönük çıxmışdı, satqınlıq etmişdir”.²

S.Şükürov Cavad xanın özünün döyüş meydanında ruslara qarşı böyük igidliklə vuruşduğunu qeyd etmişdir. Müəllif yazır ki, “Lisaneviçin atdığı qəfil güllədən ölən Cavad xan öz dünyasını dəyişdi”.³

İ.Sadiq da öz publisistik kitabında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminə tez-tez toxunmuşdur.⁴ Müəllif I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü, Azərbaycan xanlıqlarının bir-birinin ardınca işğal olunması maddələrini açıb göstərməyə çalışmışdır. Müəllif Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasında başlıca səbəb kimi xanlıqlar arasındakı mübarizəni görmüşdür: “Fətəli xanın səsinə səs verib, Azərbaycanın burnunun ucundan qabağı görməyən xanları əlbir, dilbir olsaydılar, onları təkləməsəydilər, heç Azərbaycan torpağının sinəsinə düşmən ayağı dəyərdimi?”⁵

1. Шукүров С. Гөстөрилән әсәри, s.9

2. Yənə orada, s.31-32

3. Yənə orada, s.179

4. Садыг Ислам. Сусмаг гызыл дежилмиш... Бақы, 1992

5. Yənə orada, s.22

İ.Sadıq Gəncə xanlığının işğalı, Kürəkçay müqaviləsi və Şirvan xanlığını işğal olunması, Sisianovun Bakıya yürüşü və orada öldürülməsi, İbrahim xanın mayor Lisaneviç tərəfindən qətlə yetirilməsi, Dərbənd, Bakı, Quba və s. xanlıqların tutulmasından danışıaraq Şimali Azərbaycanın işğalına belə yekun vurur: "1827-ci il oktyabrın 1-də qoşun İrəvan qalasını bürüdü, Həsən xan taxtından salındı. Bununla axırcı Azərbaycan xanlığı da öz taleyini tapşırırdı yadellilərə".¹

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin öyrənilməsində, işğal prosesi üçün mühüm tarixi şərait yaradan XVIII əsrdə Rusiyanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün güclənməsi məsələlərinin öyrənilməsi T.T.Mustafayev tərəfindən davam etdirilmişdir.

T.T.Mustafayev XVIII əsrin ilk otuz ilində Azərbaycana Rusiya və Türkiyə təcavüzünün artması, Azərbaycan məsələsində Türkiyə ilə Rusiya arasındakı münasibətləri tədqiq etmiş,² bu məsələ ilə bağlı geniş bir monoqrafiya nəşr etdirmişdir.³

T.T.Mustafayev bu monoqrafiyasında XVIII əsrin 20-ci illərində Rusiya-Osmanlı münasibətlərini, I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü, Azərbaycanın Rusiya və Türkiyə arasında bölüşdürülməsini, bölünmədən sonra Azərbaycanın ümumi sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti məsələlərini tədqiq etmişdir. Müəllif bu əsərində hər iki tərəfi-həm Rusiyanı, həm də Osmanlı imperiyasını eyni dərəcədə işğalçı adlandırmış və bununla da, "XVIII əsrin əvəllərində Azərbaycanda Rusiyaya meylin qüvvətlənməsi" haqqında bundan əvvəl söylədiyi fikirlərini təkzib etmişdir.

T.T.Mustafayev I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşləri-

1. Садыг Ислам. Göstərilən əsəri. s.31

2. Мустафаев Т.Т. Азербайджан в 1722-1735 гг. и русско-турецкие отношения в прикаспийском регионе. Автореф. дис.на соиск.докт.ист.наук. Баку, 1992

3. Мустафазаде Т.Т.. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в, Баку, 1993

nin öyrənilməsinə geniş yer vermişdir. Əsərdə I Pyotrun yürüş-dən əvvəl A.P.Volinskini Azərbaycana və İrana göndərilməsi və sonra Şamaxıda konsulluq təşkil etməsini Rusiya dövlətinin hücumdan əvvəl bölgənin ümumi vəziyyətinin öyrənilməsi tədbirləri kimi qiymətləndirilmişdir. Müəllif onu da qeyd etmişdir ki, yürüşdə iştirak edən ümumi qoşunun sayı 106 min nəfərdən çox idi.¹

Əsərdə yürüş zamanı rus qoşunlarının böyük müqavimətə rast gəlməsindən də bəhs olunmuşdur.² Müəllif, yerli əhalini öz tərəfinə çəkmək məqsədilə I Pyotrun “Manifest” və müraciət-lərini də geniş təhlil etmişdir.

I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü son dövrdə N.A.Sotavovun əsərində də işıqlandırılmışdır.³ N.A.Sotavov I Pyotrun bu yürüşdə əsas məqsədini bütün Şimali Qafqaz və Zaqafqazi-yanı öz imperiyasında birləşdirməkdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Elə buradaca o, qeyd edir ki, əgər Rusiyanın Avropada müttəfiqləri olsaydı, onda I Pyotr qısa müddət ərzində bütün Qafqaza yiyələnə bilirdi.⁴ N.A.Sotavovun əsərində XVIII əsrin ilk yetmiş ilində Qafqaz məsələsində Rusiya-Türkiyə münasi-bətləri aspektindən təhlil olunmuş və 1735-ci ilə qədər olan dövr əhatə edilmişdir. Həm də T.T.Mustafayev hadisələrin Azərbaycan səhnəsinə ən çox yer vermişdir. Müəllif Rusiya ha-kimiyyəti dövründə Xəzərətrafi bölgələrin vəziyyəti və Osman-lı hakimiyyəti altında qalan digər bölgələrin ümumi inkişaf mə-sələlərini də təhlil etmişdir. Əsərdə qeyd olunur ki, “Xəzərsa-hili əyalətləri işğal etdikdən sonra Rusiya hökuməti tutduğu yerlərdə möhkəmlənmək və buradan sonrakı yürüşlərdə hərbi baza kimi istifadə etmək üçün bölgədə möhkəmləndirilmiş

1. *Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. с.45*

2. *Yenə orada, s.45-46*

3. *Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-ту-рецих отношениях в XVIII в. (от Константинопольского договора до Кючук-Кайнарджанского мира. 1700-1774 гг.), М., 1991*

4. *Yenə orada, s.63*

qalalar tikir və onların hərbi kontingentini daim artırırды”.¹

90-cı illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi, Dağıstan, Şimali Qafqaz və digər bölgələrin Rusiyaya tabe edilməsi tarixini araşdıran müəlliflərin əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

Bu baxımdan Ə.H.Qasimov,² Ə.İ.Ömərov³ və H.H.Sadiqovun⁴ apardıqları tədqiqatları qeyd etmək lazımdır.

Bu üç tədqiqatlarının apardığı elmi axtarışlar, demək olar ki, bir-birini tamamlamışdır. Belə ki, Ə.H.Qasimov Şimal-Qərbi, Ə.İ.Ömərov Şimal-Şərqi və H.H.Sadiqov isə Cənubi Qafqazın Rusiyaya tabe edilməsi və bu yolda Qafqazın bir sıra dövlətlərlə münasibətləri məsələsinə araşdırmışlar.

Ə.H.Qasimov Şimali Qafqaz xalqları “vəhşi”, “kasıb”, “mədəniyyətsiz” kimi qələmə verməyə çalışan rus dvoryan-burjua tarixşünaslığını tənqid etmiş, bütün Qafqaz xalqlarının Rusiyaya qarşı azadlıq mübarizəsini xüsusi qeyd etmişdir.⁵

O, Qafqazın şimal-qərb bölgələrinə geniş yer vermişdir. Bu məsələ ilə bağlı müəllif geniş bir əsər də yazmışdır.⁶ Bu əsərdə 1806-1812, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələri və Krım müharibəsi olduqca geniş təhlil olunmuşdur. Ədirmə sülhündən sonra Türkiyənin Zaqafqaziya siyasətinin iflası xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

H.H.Sadiqov isə öz tədqiqatını bütünlüklə Rusiya-İran münasibətləri ilə bağlı tədqiqatı

1. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в., с. 133

2. Касумов А.Х. Северо-западный Кавказ в системе международных отношений XIX века (Черкасский вопрос), Автореф.дис.на соиск. докт. ист.наук, Ростов-на Дону, 1991

3. Омаров А.И. Административно-колониальная политика царизма на северо-восточном Кавказе в XIX веке. Автореф.дис.на соиск.докт.ист.наук. Махачкала, 1993

4. Садыгов Г.Г. Южный Кавказ в русско-турецких отношениях (1787-1823), Автореф.дис.на соиск.докт.ист.наук, Баку, 1992

5. Касумов А.Х. Северо-западный Кавказ в русско-турецких войнах. Международные отношения XIX века, Ростов-на-Дону, 1989

sibətlərində Cənubi Qafqaz məsələsinə həsr etmişdir.

Əsərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələr ön planda təsvir edilmişdir. H.H.Sadiqov Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal məsələsində Türkiyənin mövqeyini və apardığı siyasəti təhlil etmiş və XIX əsrin ilk otuz ilində baş verən Rusiya-Türkiyə müharibələrində Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatları və diplomatik danışıqlarda Cənubi Qafqaz məsələsinin yerini göstərməyə çalışmışdır. Müəllif bu müharibələrdə Cənubi Qafqazın xristian əhalisinin-gürcü və ermənilərin rus qüvvələrinə köməyini konkret faktlar əsasında açıb göstərmişdir. 1806-1812-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində Cənubi Qafqazın əhəmiyyətini kifayət qədər göstərən müəllif, müharibənin gedişində sülh danışıqlarının pozulmasına səbəb olan mübahisəli məsələlərdən biri də Cənubi Qafqaz probleminin olduğunu qeyd etmişdir. ¹ Müharibənin yekunu olan Buxarest sülhündən bəhs edən müəllif, onu Güllüstan müqaviləsi ilə tutuşdurmağa çalışmışdır. O, yazır: "Rusiya-Türkiyə (1806-1812) və Rusiya-İran (1804-1813) müharibələri hər iki tərəfdən işğalçılıq xarakteri daşıyırdı. Bu müharibələr nəticəsində Cənubi Qafqaz xalqları azadlıq əldə etmədilər, müstəmləkə obyektinə olaraq qaldılar. Ancaq bir müstəmləkəçi başqa birisi ilə əvəz olundu. Qərbi Gürcüstan Türkiyənin, İrəvan xanlığı İranın əsarətindən Rusiya müstəmləkəsinə çevrildilər". ²

H.H.Sadiqov 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən bəhs edərkən Ədirnə sülhünün Rusiya üçün xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmişdir: "16 maddədən ibarət olan sülh müqaviləsinin təkcə 4-cü maddəsi Cənubi Qafqaz məsələsinə aid olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq bu müqaviləni Rusiyanın Cənubi Qafqazda öz hökumranlığını yaratmağının yekun mərhələsi adlandırmaq olar". ³

1. Садыгов Г.Г. Южный Кавказ в русско-турецких отношениях с. 34-35

2. *Yenə orada*, s. 41

3. *Yenə orada*, s. 50

H.H.Sadıqov Rusiya-Trükiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz probleminə dair ayrıca monoqrafiya da nəşr etdirmişdir.¹ Müəllif öz tədqiqat işində bəhs etdiyi problemlərdən ondan əvvəl bu monoqrafiyasında bəhs etmişdir. Lakin burada müəllif Rusiyanın xarici siyasi əlaqələrinə daha geniş yer vermişdir.

Ə.İ.Ömərovun tədqiqat işində isə əsas diqqəti Çeçen-İnquşetya və Dağıstanın Rusiya tərəfindən işğalı və ona qarşı mübarizə məsələləri araşdırılmışdır. Hadisələrin obyektiv təhlilini verməyə çalışan müəllif Rusiya müstəmləkə sistemi ilə mübarizəni təsvir edərkən bəzən bəhs etdiyi ərazi çərçivəsindən çıxaraq Şimali Azərbaycanda baş verən hadisələrə də öz münasibətini bildirmişdir.²

B.H.Əliyev³ və G.Ş.Həmzəyevanın⁴ tədqiqat işləri də bilvəsithə Dağıstanın Rusiyaya birləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Dağıstanın kənd icmalarının Rusiya ilə münasibətləri və onların Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə toxunan B.H.Əliyev Car-Balakən icmalarının Rusiya tərəfindən işğalına da öz münasibətini bildirmişdir.⁵ Müəllif eyni zamanda Gəncə və Quba xanlıqlarının kənd icmaları ilə münasibəti və həmin xanlıqların Rusiya tərəfindən tutulması məsələlərinə də diqqət yetirmişdir.

G.Ş.Həmzəyeva isə Dağıstanda feodal dövlətləri və onların Rusiya tərəfindən işğalını tədqiq etmişdir. Müəllif Gülüstan sülh müqaviləsinin, A.P.Yermolovun fəaliyyətinin və bütövlükdə Rusiyanın Qafqaz siyasətini geniş təhlil etmişdir.

1. H. H. Садыгов. *Русия-Түркијә мүнәсибәтләриндә Чәнуби Гафгаз проблемәи (1787-1829-чу илләр)*. Бақы, 1991 (H.H.Sadıqovun bu əsərini onun dissertasiyasının nəşr forması da adlandırmaq olar-M.Ə.)

2. Омаров А.И. *Административно-колониальная политика царизма на северо-восточном Кавказе в XIX веке*, Автореф.дис.на соиск.кан.ист.наук, Махачкала, 1993, с. 15-16

3. Алиев Б.Г. *Союзы сельских общин Дагестана в XVIII-первой половине XIX вв. (Исследование социально-экономического развития и структуры административно-политического управления)*, Автореф. дис.на соиск.докт.ист.наук. Л., 1991

4. Гамзәва Г.Ш. *Политические взаимоотношения феодальных владений Дагестана и России (конец XVIII в.-1861 г.)*, Автореф.дис.на соиск. канд.ист. наук, Махачкала, 1994

5. Алиев Б.Г. *Göstərilən əsəri, s.14*

90-cı illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi V.A.Fyodorovun A.P.Yermolovun "Qeydlər"inə verdiyi şərhdə¹ və N.N.Muravyovun həyatından bəhs edən kitabın müqəddiməsində V.A. və A.V.Georgiyevlərin fikirlərində də əks olunmuşdur.² Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu kitabda Rusiyanın Qafqazda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətinə dair külli miqdarda dəyərli faktlar toplanmışdır.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi XVIII-XIX əsrlərdə İranla Rusiya arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri araşdıran H.A. Atayevin əsərində öz əksini tapmışdır³. Əsərin üçüncü hissəsində XIX əsrin birinci yarısında Rusiya-İran iqtisadi münasibətləri araidırılmış və ilk otuz ildə bu əlaqələrin inkişafı yollarına geniş yer verilmişdir.

H.A.Atayev birinci Rusiya-İran müharibəsinin iqtisadi əlaqələrin inkişafına ciddi təsir göstərdiyini qeyd etmişdir. Müəllif Gülcüstan müqaviləsini geniş şərh etmiş, bu sülhün ticarətin inkişafı baxımından əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamışdır: "Gülcüstan sülh müqaviləsi Həştərxan vasitəsilə Rusiya-İran ticarətinin inkişafında böyük rol oynamışdır".⁴

H.A.Atayev ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması ilə iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin kəsildiyini qeyd etmişdir.⁵ Əsərdə Türkmənçay müqaviləsi ilə bu əlaqələrin yenidən bərpa edilməsindən bəhs olunmuşdur. Burada Türkmənçay müqaviləsinin səkkizinci maddəsi-Rusiya ticarət gəmilərinin Xəzər dənizində sərbəst şəkildə hərəkətini təmin edən maddəsi daha geniş şərh olunmuşdur.

Beləliklə, 90-cı illərin tarixşünaslığında, Şimali Azərbayc-

1. Федоров В.А. А.П.Ермолов и его "Записки"- "Записки А.П.Ермолова-1798-1826", М., 1991, с.3-23

2. За стеной Кавказа-"Н.А.Задонский. Жизнь Муравьева(Документы и воспоминания)", М.1989, с.5-26

3. Атаев Х.А. Торгово-экономические связи Ирана с Россией в XVIII-XIX вв., М., 1991

4. Yenə orada, s. 91

5. Yenə orada, s.100

nın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin öyrənilməsinə dair yeni əsərlər meydana çıxmış və bu əsərlərdə problemə yeni baxış formalaşmağa başlamışdır. 80-ci illərin sonundan tədricən yaranmağa başlayan yeni fikir və baxışların nəticəsində problemin öyrənilməsinə dair yeni-yeni əsərlər meydana çıxmış bu əsərlərdə problemə yeni baxış formalaşmağa başlamışdır. 80-ci illərin sonundan tədricən yaranmağa başlayan bu yeni fikir və baxışların nəticəsində problemin öyrənilməsində yeni “işğal” konsepsiyası da formalaşdı.

Bildiyimiz kimi, “işğal” konsepsiyası hələ XIX-XX əsrin 30-cu illəri dövründə yaşamış bir sıra müəlliflərin əsərlərində də əks olunmuşdur. Xüsusilə, XIX-XX əsrin əvəllərindəki rus müəlliflərinin, demək olar ki, hamısı Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal olunduğunu qeyd etmiş və bunu Rusiyanın hərbi qüdrəti kimi alqışlamışdılar.

90-cı illərdə formalaşan yeni “işğal” konsepsiyası isə Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunmasını göstərməklə yanaşı, çarizmin bu siyasətini pisləyir və bu hadisəni imperiyanın bütün Qafqaz xalqlarına təcavüzü kimi qiymətləndirir. Müasir dövrdə meydana gəlmiş “işğal” konsepsiyasına həmçinin Rusiya istilasının Şimali Azərbaycan üçün acı nəticələr verdiyi də qeyd olunur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin öyrənilməsində yaranan bu yeni fikir və baxışlar, problemin yenedən tədqiq olunmasına diqqəti artırmış, bu isə öz növbəsində məsələnin öyrənilməsinə dair gələcəkdə yeni-yeni, daha müəmməl əsərlərin meydana gələcəyinə ümid yaradır.

VI FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI PROBLEMİNİN XARİCİ TARİXŞÜNASLIĞI

XIX əsrin ilk otuz ilində Zaqafqaziyada baş verən hərbi-siyasi proseslər, həmçinin Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi də başqa xarici ölkə tədqiqatlarının diqqət mərkəzində duran mövzulardan biri olmuşdur.

İşğal probleminin tarixşünaslığını nəzərdən keçirərkən ilk növbədə Qərb, xüsusən də İngiltərə və Fransa tarixçilərinin əsərlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada Rusiyanın öz mövqeyini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəsində onun başlıca rəqibləri bilvasitə məhz bu dövlətlər olmuşdur. Ona görə də İngiltərə və Fransa tarixçiləri bu mövzuya daha tez-tez və ətraflı şəkildə müraciət etmişdir. İşğal prosesi, xüsusən də İngiltərə və ümumiyyətlə ingilis dilli tarixşünaslıqda öz əksini daha dərin şəkildə tapmışdır.

İngilis tarixşünaslığında Zaqafqaziyanın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin qoyuluşunda müəlliflər ilk növbədə problemi İngiltərə dövlət mənəfeləri baxımından izah etməyə çalışmışlar. Bu tarixşünaslıqda İngiltərəni dünyada ümumi sülhsevər bir dövlət kimi göstərmək, onun Zaqafqaziya xalqlarının tarixi hüquqlarını müdafiə etmək məc-

huriyyətində qalıb bölgədə baş verən siyasi proseslərə qarışması kimi əhəmiyyətli fikirlər üstünlük təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi Avropa tarixçiləri XIX əsrin əvvəllərində Orta Şərqdə yaranmış hərbi-siyasi münaqişələrin əsas günahkarı kimi Rusiya imperiyasını göstərirlər.

İngilis qafqazşünası U.Allen Rusiyanın Qafqaz təcavüzünü, onun müsəlman ölkələri ilə yaxınlaşmasını strateji zərurət ilə izah edirdi.¹ Müəllif həmçinin qeyd edir ki, Rusiyanın bu hərəkəti Qafqazın cənub sərhədlərində gərginliyi xeyli artmışdı. U.Allen, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrində rus ordusunun müvəffəqiyyətlərinin bir əsas şərtini də erməni əhalisinin ona fəal kömək göstərməsi ilə izah etmişdir.²

İngilis dilli tarixşünaslığın bir sıra əsərlərində hadisələrin geniş təfsilatı ilə yanaşı, Rusiyanın Qafqazı işğal edə bilməsinin ən mühüm səbəbləri araşdırılmışdır. Tarixçi H.Seton-Uatson belə hesab edir ki, Rusiyanın Qafqazda müvəffəqiyyəti gürcü və erməni xalqlarının vahid xristian imperiyasına rəğbətindən irəli gəlirdi.³ G.Stefenson isə bu müvəffəqiyyətin səbəbini belə izah edirdi: "Peterburq kabineti başa düşürdü ki, Qafqazı ələ keçirməklə o, İran və Türkiyə ilə birbaşa sərhəd əlaqəsi yaradır, bu isə imperiyanın gələcək planları üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi. Ona görə də Rusiya bütün hərbi-siyasi qüvvəsini Qafqazı işğal etməyə yönəltdi".⁴

Amerikan tədqiqatçısı M.Rayef Rusiyanın Qafqaz və Orta Asiyada işğallarını əlaqələndirməyə cəhd göstərir: "Qafqazı işğal etmək Rusiyanın Orta Asiyanı tutması üçün yol açdı".⁵

1. Allen W.E.D., *Caucasian Battlefields*, Cambridge, 1953, p.40

1. *Yenə orada*, s.67

3. Seton-Watson N., *The Russian Empire 1801-1917*, Oxford, 1967, p.61

4. Sterpenon G., *Russia from 1812 to 1945*, New-York, 1969, p. 276-278

5. Raeff M., *Patterns of Russian Imperial Policy Towards the Nationalities: In Soviet Nationality Problems*, New-York-London, 1978, p.28

Bir sıra ingilisdilli tədqiqatçılar Zaqafqaziyanın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını Böyük Britaniya hökumətinin mənafeyi baxımından işıqlandırmağa çalışmışlar. Öz əsərini Osmanlı imperiyasının yeni dövr tarixinə həsr etmiş U.Miller, ¹ İngiltərə hökumətinin "Trükiyəni Rusiya təcavüzündən qoruyan" siyasətini alqışlamışdır. O, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə Türkiyə arasında Zaqafqaziya məsələsində yaranmış münaqişələrdə İngiltərənin Türkiyəni müdafiə etdiyini qeyd etmişdir.

F.E.Beyli də öz əsərində ² Zaqafqaziyanın Rusiyanın tərəfindən işğalı dövründə İngiltərə hökumətinin Türkiyədə həyata keçirdiyi siyasətindən bəhs etmişdir. O, yazırdı: "Türkiyə imperiyasının ərazi bütövlüyünün saxlanması Britaniya siyasəti, XIX əsr boyunca İngiltərənin xarici siyasətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur". ³ Beyli göstərirdi ki, "Trükiyənin müdafiəsi Böyük Brataniyanın xarici siyasətinin əsas prinsiplərindən biri idi". ⁴

Amerikan tarixçisi N.Hokkins öz əsərində ⁵ İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasətini tamamilə gizlədərək, onun XIX əsrin birinci otuz ilində "Yaxın Şərqi müdafiə etmək rolu"ndan bəhs etmişdir. ⁶ Başqa bir ingilis tədqiqatçısı R. Bulard öz əsərini Britaniyanın Yaxın Şərq siyasətinə həsr etmişdir. ⁷ O, İngiltərənin Yaxın Şərqdə möhkəmlənmək siyasətini araşdırmış, bu yolda onun Rusiya ilə münasibətlərini də aydınlaşdırmışdır. Bu müəllifin fikrincə, İngiltərənin İranda fəallaşmasının ən mühüm səbəbi XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Zaqafqaziyaya təcavüzü olmuşdur. Bulard İngiltərənin İrana hərbi və diplomatik yardımını da gizlətməmiş, başqa müəlliflərdən fərqli olaraq,

1. Miller W. *The Ottoman Empire and its Successors (1801-1927)*, Cambridge, 1927

2. Bailey F.E. *British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Cambridge, 1942

3. *Yenə orada*, s. 38

4. *Yenə orada*, s. 39

5. Hockins N.I. *British Routes to India*, New-York, 1928

6. *Yenə orada*, s. 142

7. Bullard R. *Britain and the Middle East*, London, 1951

İngiltərənin Türkiyədə genişlənən siyasətini Rusiyanın Balkanlarda nüfuz qazanması və boğazları ələ keçirməsi təhlükəsinin artması ilə əlaqələndirmişdir.¹

Zaqafqaziyada Rusiya işğalları zamanı İngiltərənin bölgədə həyata keçirdiyi siyasət K.Bartletin əsərində öz əksini tapmışdır.² Əsərdə əsas diqqət Rusiyanın Zaqafqaziyada və Dunayda möhkəmlənməsinə qarşı Osmanlı imperiyasının fəal müqavimət göstərməsi üçün İngiltərənin ona verdiyi yardımı məsələlərinə yönəldilmişdir.

XIX əsrin birinci otuz ilində Qafqazı işğal etmək üçün Rusiyanın həyata keçirdiyi hərbi və diplomatik tədbirləri, son otuzqırx ildə nəşr olunmuş və Rusiyanın tarixindən və onun xarici siyasət məsələlərindən ümumi şəkildə bəhs edən əsərlərdə də geniş işıqlandırılmışdır.³ Bu əsərlərdə hadisələrin geniş təfsilatı ilə yanaşı İngiltərə, İran, Türkiyə, Fransa və Rusiya arasında çəxtərəfli diplomatik münasibətlər də təhlil olunmuşdur. Bu səpgili əsərlərdə Rusiyanın Qafqazda, həmçinin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasəti tənqid olunmuş, müstəmləkəçiliyin “Rusiya modeli” və buna qarşı İngiltərənin “sülhsevər siyasəti, Rusiya təcavüzündən qoruma funksiyası” ön planda verilmişdir.

İngilisdilli tarixşünaslıqda Rusiyanın işğal zamanı və işğaldan sonra bu bölgədə həyata keçirdiyi idarəçilik sistemi işıqlandırılmışdır. İngilis qafqazşünası D.Ləng Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra Gürcüstanda yürüdülmən sosial-idarəçilik siyasətini tədqiq etmişdir. O, qeyd edir ki, “Rusiyanın Qafqazda möhkəm müstəmləkə idarə sistemi yaratması əsasən A.P.Yermolovun dövründə baş vermişdir”. D.Ləng Gürcüstanın Rusiya-

1. Bullard R. Göstərilən əsəri, s.110-111

2. Bartlet C.İ. *Great Britain and sea power 1815-1853*, Oxford, 1963

3. Harcave S., *A History of Russia*, Chicago- Philadelphia-New-York, 1956.
Russian Foreign policy, Yale University Press, 1962; Jelavich D. *A century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, New-York, 1964; Chirovsky N.L. *An introduction to Russian history*, Neu-York, 1967

ya birləşdirilməsini birinci üçün mütərəqqi hal saymışdır.¹ Rusiya idarəçilik sisteminin Qafqazda A.P.Yermolovun dövründə daha çox möhkəmlənməsi və işğal olunan bölgənin inkişafı üçün Rusiyanın mühüm rolunu Kanada tarixçisi K.Barat da özünün məqaləsində sübut etməyə çalışmışdır.²

Amerika tarixçisi F.A.Miller Qafqazı ucqarlarda hərbi idarəçiliyin effektivini yoxlamaq üçün Rusiyanın “eksperimentlər laboratoriyası” adlandırılmışdır.³

Kanada tarixçisi L.H.Raynlender⁴ Rusiyanın Qafqazda tətbiq etdiyi inzibati siyasətini təmin edən, “regionalizm” və “mərkəzçilik” ənənələrini fərqləndirir. O, öz fikrini belə əsaslandırır: “Zaqafqaziyanı işğal etdikdən sonra Peterburq hökumətində yeni bir problem meydana çıxdı. Bu, işğal olunmuş əraziləri necə idarə etməkdən ibarət idi. “Regionalizm” prinsipini əsas tutan hökumət nümayəndələri, bölgədə inzibati sistemli yerli adətlərə və qaydalara uyğunlaşdırıb, yerli əhalinin sosial-hüquqi normalarına görə tədricən formalaşdırmaq tərəfdarı idilər. “Mərkəzçilik” prinsipinə tərəfdar olanlar isə mərkəzdən tez bir zamanda müstəmləkəçi-bürokratik aparatın yaradılmasını irəli sürürdülər”.⁵

Raynlənderin ardınca E.Bruks da Qafqazda komendant üsul-idarəsi və canişinliyin yaradılması siyasətini tənqid etmişdir.⁶ O, göstərir ki, “I Nikolay həm işğal olunmuş torpaqları öz əlində saxlamaq, həm də dağlılara tamamilə qalib gəlib Qafqaza tam sahib olmaqdan ötrü radikal mövqedə durmağa məcbur idi”.⁷

1. Lang D.M. *The last years of Georgian Monarchy 1658-1832*, New-York, 1957

2. *Yenə orada*, s.282-284

3. Barrat G.B. *A note on the Russian Conquest of Armenia*, (1827), - *The Slavonic and East Euroglan Revieu*, 1972, vol, 50, №120, p.388

4. Miller F.A. *Dmitri Miliutin and the Reform era in Russia*, Vanderbilt University Press, 1968,p.26

5. Rhineland L.H. *Russia's Imperial policy*,-*Canalian Slavonic Press*, 1975, vol, 17, №2-3, p.218-235

6. *Yenə orada*, s.221

7. Brooks E.W. *Nicolas I as Reformer. Russian Attemrts to Conquer the Caucasus, 1825-1855*, In: *Nation and Ideology*. New-York, 1981, p. 232-235

Başqa bir amerikan tarixçisi R.Sani haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, Rusiya Zaqafqazıyanı işğal etdikdən sonra çarizm yerli aristokratiya ilə ittifaqa girərək, onların kəndliləri istismar etməsini müdafiə edirdi.¹ Lakin bununla belə müstəmləkə sistemi nüfuzlu feodal sülalələrinin də tənəzzülünə səbəb olurdu. R.Sani göstərir ki, bütün bunlar Peterburq kabinetinin qatı müstəmləkə siyasətindən irəli gəlirdi.²

Bizi maraqlandıran bir çox məsələlər amerikan tarixçisi M.Etkinin əsərində daha geniş əks olunmuşdur.³ Əsərdə XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran münasibətləri ətrafılı təhlil olunmuşdur.

Etkin Rusiya-İran münasibətlərinə Avropa ölkələrinin, xüsusilə, İngiltərə və Fransanın diplomatik təsirindən də geniş bəhs etmişdir. Onun fikrincə, Rusiyanın Qafqaza təcavüzü tarixin təbii qanunauyğun prosesindən irəli gəlirdi, belə ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya artıq qüvvətli hərbi dövlətə çevrilmiş və yeni ərazilər ələ keçirmək niyyətində idi. Müəllif Rusiyanın Qafqaza müdaxiləsini orta əsrlərin müsəlman dünyasına qarşı "xaç yürüşləri" ilə müqayisə edir.⁴

Etkin Rusiya işğalları və müstəmləkə siyasətini tənqid etmiş, İrana gəlincə isə, müxtəlif Zaqafqaziya torpaqlarına Rusiyaya nisbətən birincinin daha çox tarixi hüququ olduğunu göstərmişdir. Lakin bununla belə o, İranın da istilaçılıq iddialarını tənqid etmişdir. XIX əsrin əvvəllərində bu iki dövlət arasında yaranmış münaqişələri sülh yolu ilə aradan qaldırmaq üçün, Etkinin fikrincə, İngiltərə diplomatik imkanlardan istifadə edirdi. Beləliklə, müəllif İngiltərəni İrana və Zaqafqaziya münasibətdə müstəmləkə iddialarını gizlətməyə çalışmışdır.

Rusiyanın Zaqafqaziyada həyata keçirdiyi müstəmləkə ida-

1. *Suny R.G. The Peasante Nave Fed Us, The Russian Review, 1979, vol. 38, №1. p. 234*

2. *Yenə orada, s.30*

3. *Yenə orada, s. 24-26*

4. *Atkin M., Russia and Iran 1780-1828, Minneapolis, 1980*

rəçiliyi sistemini Etkin bütün mərhələləri ilə aydın şəkildə göstərmişdir: "İlk əvəllər işğal olunmuş bölgələrdə yerli və rus qaydaları hökm sürürdü. Rusiya tərəfindən tutulan xanlıqlarda xanların hakimiyyəti formal şəkildə saxlanmışdı. Sonralar isə xanların səlahiyyətləri tədricən məhdudlaşdırılmağa başlandı. Nəhayət, Zaqafqaziyanın inzibati sistemi ümumi imperiya standartlarına yaxınlaşdırıldı".¹

M.Etkin Zaqafqaziyada Rusiyanın imperiya idarəçilik sisteminin yaradılmasını bölgədə feodal anarxiyasının, xaosun, daxili çəkişmələrin sonu kimi qiymətləndirmişdir. Lakin bununla belə o, imperiyanın bürokratik-müstəmləkəçilik idarə sistemini də tənqid etmişdir.²

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və bu işğalın nəticələri T.Svyatoçovskinin əsərində də öz əksini tapmışdır.³ Bütün ingilisdilli müəlliflərdən fərqli olaraq Svyatoçovski hadisələri yalnız Şimali Azərbaycanın kontekstindən şərh etmişdir. Müəllif Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına münasibət bildirərkən qeyd etmişdir ki, "bu işğal Azərbaycanı öz keçmiş inkişaf yolundan ayırdı. Ölkə İran və Rusiya Azərbaycanı olaraq iki hissəyə parçalandı. Xalqların hakimiyyətini Şimalda Rusiyanın müstəmləkə idarə-üsulu əvəz etdi".⁴

Beləliklə, ingilisdilli tarixşünaslıqda Rusiyanın Zaqafqaziyanı istila etməsi fikrinə tərəfdar çıxırlar. İngilisdilli tarixşünaslıqda XIX əsrin ilk otuz ilində İngiltərənin Zaqafqaziyada yürütdüyü siyasət sülhsevər və xilaskarlıq siyasəti kimi qiymətləndirilmişdir.

Fransız tarixşünaslığında XIX əsrin ilk otuz ilində Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğalı məsələsinə tamamilə Fransanın həmin dövr xarici siyasəti mənafeyi baxımından qiymət verilmişdir.

1. *Atkin M. Gösmətirilən əsəri. s. 146-147*

2. *Yenə orada, s.151*

3. *Swietochowski T., Russian Azerbaijan 1905-1920, Cambridge, 1985*

4. *Yenə orada, s.4-17*

Fransız tarixçisi R.Lakoste öz əsərində¹ yeni dövrdə Rusiyanın işğal etdiyi bölgələrdə həyata keçirdiyi siyasəti sovet Rusiyasının siyasətilə müqayisə edərək XIX əsrin otuz ilində və ondan sonra birincinin Zaqafqaziyada yürütdüyü müstəmləkə siyasətini ciddi tənqid etmişdir. Bununla yanaşı müəllif İranın da Zaqafqaziyaaya olan müstəmləkə iddialarını açıb göstərməyə cəhd etmişdir,

Məşhur islamşünas, Krım və Qafqaz tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis A.Beningsen öz kitabında² Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən işğalı dövründə Peterburq kabinetinin bölgənin müsəlman xalqlarına münasibətini xarakterizə etməyə çalışmışdı. Müəllifin fikrincə işğal prosesində imperiyanın ən mühüm problemlərindən biri “müsəlman problemi” olmuş, Rusiya Qafqazın müsəlman bölgələrinin işğalı zamanı daha çox canlı qüvvə və vaxt itkisinə məruz qalmışdı.

Beningsen göstərir ki, Rusiyanın Şimali Azərbaycanı gəlişi, imperiyanın sonrakı dövrdə Şimali Qafqazda rast gəldiyi müqavimətə bənzər ciddi maneə ilə qarşılaşmışdır. “Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal etməsi, bölgədə hökm sürən uzun illərin qanlı münaqişələrinə və qacarların tez-tez baş verən hücumlarına son qoymuş, bölgəyə siyasi və iqtisadi sabitlik gətirmişdir”.³

Başqa bir tarixçi K.Saliya⁴ da bu fikirlərə qismən şərik çıxmışdır. O, qeyd edir ki, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi, birincinin siyasi müstəqilliyini əlindən alsa da, onun sonradan nisbətən sabit inkişafı üçün şərait yaratdı. Lakin bununla belə müəllif bu birləşdirmənin ölkə üçün qəddar müstəmləkəçi rusaşdırma siyasətindən ibarət olduğunu qeyd edirdi.⁵

Alman tarixşünaslığında XIX əsrin ilk otuz ilində Rusiya im-

1. Lacoste R. *La Russie soviétique et la question d'orient*, Paris, 1946

2. Benningsen A., *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie*, Paris, 1960

3. *Yenə orada*, s.17

4. Saliya K. *Histoire de la Nation Georgienne*, Paris, 1980

5. *Yenə orada*, s. 402-403

periyasının Zaqafqazıyanı işğal etməsi məsələsinə ümumi aspektdən yanaşılmışdır. Alman tarixçisi V.Giterman Qafqazı Rusiya və Şərqi arasında ticarət körpüsü adlandırmışdır.¹ Müəllif bölgədə Rusiyanın işğalçılıq siyasəti və buna qarşı yerli əhalinin ciddi müqavimətini ön planda təsvir etməyə çalışmışdır. V.Gitermana görə məhz Rusiyanın Qafqazda həyata keçirdiyi hərbi-müsəttimləmə işğal rejimi, bölgədə yaşayan əhalinin, xüsusilə müsəlmanların rüslərə qarşı müqavimətini gücləndirirdi. Ona görə də Qafqazı tamamilə ələ keçirmək üçün Rusiya uzun illər hərbi əməliyyatlar aparmalı olmuşdur.²

V.Gitermandan fərqli olaraq O.Höts Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsinin mütərəqqi əhəmiyyətindən bəhs edərək, həmin hadisəni hətta “sivilizasiyanın müvəffəqiyyəti” kimi qiymətləndirmişdir.³ Höts qeyd edirdi ki, Qafqazı işğal etməklə Rusiya imperiyası Yaxın və Orta Şərqi daha dərinliklərinə doğru irəliləmək üçün özünə gözəl hərbi strateji mövqə əldə etmişdir.⁴

Qafqazın işğalını XIX əsr ərzində Rusiyanın hərbi və xarici siyasətinin ən mühüm nailiyyəti hesab edən D.Bayrau⁵ işğallardan sonra Ermənistan və Gürcüstanla Rusiya arasında dərinləşən iqtisadi və sosial-mədəni inteqrasiyasından, Zaqafqazıyanın müsəlman əyalətlərinə imperiyanın mərkəzi quberniyalarından rus əhalisinin köçürülməsindən bəhs etmişdir.⁶

Beləliklə, Qərbi tarixşünaslığında Rusiyanın Zaqafqazıyanı işğal etməsi məsələsinin tədqiqində müxtəlif fikir və ideyalarının olmasına baxmayaraq, bunların hamısı Rusiya imperiyasının keçən əsrin ilk onilliklərində adı çəkilən bölgədə həyata keçir-

1. Giterman V., *Geschichte Russlands*, Bd.3, Zürich-Hamburg, 1949, s.56

2. *Yenə orada*, s.57

3. Hootsch O., *Russland in Asian*, Stuttgart, 1966, c.40

4. *Yenə orada* s.48

5. *Handbuch der Geschichte Russlands* Bd. Stuttgart, 1937

(*Burada Rusiyanın xarici, o cümlədən Qafqaz siyasəti məsələləri D.Bayrau tərəfindən yazılmışdır*).

6. Bayrau D. *Göstərilən əsər*, s. 78-81

diyi işğalçı siyasəti təhlil etmişlər. Lakin problemin öyrənilməsi zamanı məsələyə öz ölkələrinin o zamankı xarici siyasəti mənafeyi baxımından yanaşan ingilis və fransız tədqiqatçılarından fərqli olaraq, alman tarixşünaslığının problemə bitərəf mövqedən, ümumi kontekstdən yanaşmağa cəhd edildiyini görürük.

Rusiya Zaqafqaziyanı, xüsusilə Şimali Azərbaycanı işğal etmək yolunda adı çəkilən bölgəyə böyük iddiası olan İranla iki dəfə müharibə aparmış və yalnız bunlarda qələbə qazandıqdan sonra Zaqafqaziyanı ələ keçirə bilmişdir. Ona görə də Azərbaycanın bölüşdürülməsinin ikinci iştirakçısı olmuş İranın tarixşünaslığında XIX əsrin ilk otuz ilində Rusiya-İran münasibətləri, rusiyanın Zaqafqaziyada işğalçılıq siyasəti, İranın daxili və xarici siyasəti məsələləri ən mühüm mövzulardan olmuşdur.

İran tarixçisi Mahmud Mahmud XIX əsrdə İran İngiltərə ilə siyasi əlaqələrindən bəhs edən çoxcildli əsərində¹ İran-Rusiya münasibətlərinə və bütövlükdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminə geniş yer vermişdir. Müəllif İranın Rusiya-İngiltərə siyasətinin qurbanı olduğunu qeyd etmiş və Rusiya ilə müharibələrdə məğlubiyyətinin əsas səbəbini də elə bunda görmüşdür.

O yazır ki, “İngiltərə və Rusiya öz aralarında razılığa gəlmişdilər ki, əgər Rusiya öz sərhəddini Araza doğru uzadarsa, London buna heç bir etiraz bildirməyəcəkdir”.²

İkinci Rusiya-İran müharibələrində Abbas Mirzənin ilk müvəffəqiyyətlərindən bəhs edən müəllif, sonradan İran ordusunun geri çəkilməsinin əsas günahını da İngiltərədə görmüşdür. “İngilis zabitlərinin idarə etdiyi İran ordusu müharibənin ilk aylarında Şimali Azərbaycanı tamamilə tutarkən, Şərqdə baş verən hər bir kiçik siyasi hadisəyə də reaksiyasını bildirən rəsmi London, bu hadisəyə münasibətdə susmağı üstün tutdu. Bunun

1. محمود دمحمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی، جلد اول، چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۶

2. *Yenə orada*, s. 195

üçün bir neçə səbəb var idi. Belə ki, bu dövrdə Rusiya boğazlar məsələsinə çox ciddi müdaxilə edir və hətta Osmanlı Türkiyəsi ilə yeni müharibəyə hazırlaşdı. Çarizm Balkanlarda və Orta Asiyada siyasi fəallığını artırmışdı. İrənin Rusiyanın başladığı yeni müharibənin köməyi ilə İngiltərə Osmanlı ordusunun yenidən qurmaq və ümumiyyətlə Rusiyanı yuxarıda adı çəkilən bölgələrdən müvəqqəti çəkəndirmək üçün vaxt qazanmaq niyyətində idi. Nəticə isə İran üçün acınacaqlı oldu. Sonuncu yeni torpaqlar itirdi".¹

XIX əsrin birinci yarısında Rusiya-İran münasibətlərini tədqiq edən Əhməd Təcbəxş² İranın Rusiya ilə müharibələrdə məğlubiyyətini, birincinin Zaqafqaziya torpaqlarına olan iddialarından tamamilə əl çəkməsi kimi qiymətləndirmişdir. Bu işdə o, İrəni həmin dövrdə idarə etmiş Qacarlar sülaləsini günahlandırır. Ə. Təcbəxş qeyd edirdi ki, İran Napoleon Fransanın məğlubiyyətə uğradan Rusiyadan dəfələrlə zəif idi. Lakin şah sarayı nə bu keyfiyyəti, nə də Rusiyanın o zamankı böyük hərbi müvəfəqiyyətlərini nəzərə almayıb, sonuncunun hər əməlinə qarşı tez və hazırlıqsız cavab verdi. Qacarların bu "vətənpərvərliyi Zaqafqaziyayı itirməklə nəticələndi".³ Müəllif İran hökumətinə özgə köməyinə arxayınlaşmaqda da günahlandırır, XIX əsrin ilk otuz ilində İranla Rusiya arasında münasibətlərin kəskinləşməsində Avropa ölkələrinin ikiüzlü diplomatiyasını tənqid edir.

Professor Əli Əkbər Bina "İrənin siyasəti və diplomatiya tarixi"⁴ əsərinin birinci cildində təqribən eyni nəticələrə gəlmişdir. XIX əsrin birinci onilliklərində Rusiya-İran müharibələri və bu müharibələrdə İranın məğlubiyyətini təhlil edərkən

1. Mahmud Mahmud. Göstərilən əsəri s.234

2. تاجبخش احمد، روابط ایران و روسیه در نیمه اول قرن نوزدهم، تبریز، ۱۳۳۷

3. Yenə orada, s.174

4.

بیناعلی اکبر، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران، جلد اول، از گاباد ناترکمن چای
۱۱۳۴-۱۳۴۳ (هجری) (چاپ اول)، تهران، ۱۳۳۲

Ə.Ə.Bina belə bir başlıca ümumi nəticəyə gəlir ki, "İran Avropa siyasətinin qurğanı oldu".¹ Öz fikrini əsaslandıraraq müəllif qeyd edirdi, "Napoleon Tilzidə I Aleksandr ildə görüşməklə İranı öz siyasətinin quluna çevirdi, sonra da İngiltərə "Hindistanın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə" İranla yalançı dostluq münasibətlərinə girib onu Rusiya ilə müharibəyə sövq etdi."²

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin ilk otuz ilində Orta Şərqdə nüfuz uğrunda İngiltərə, Fransa, Rusiya, Türkiyə və İran arasında çoxtərəfli mübarizəni təhlil edən, Rusiyanın Qafqaz siyasətinə xüsusi yer ayıran müəllif Rusiyanın Zaqafqaziyada həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətini ciddi tənqid etmişdir.

Hərbi tarixçi Cəmil Quzanlu isə təəssüflə qeyd edir ki, "ruslar Gülistanda əldə edə bilmədiklərini on beş il sonra Türkmənçayda aldılar".³ Onun fikrincə, Qacarlar sülaləsi Qafqazda, Mərkəzi Asiyada və Xəzər dənizi rayonunda öz nüfuzlarını itirdilər.⁴

Rusiya-İran müharibələrini müqayisə edən C.Quzanlu ikinci müharibəni İran tərəfinin başlamasını tamamilə lüzumsuz bir hərəkət hesab etmişdir. O, göstərir ki, Türkmənçay müqaviləsi və onun səbəbi olan ikinci Rusiya-İran müharibəsində Qacarlar İranı tamamilə idarə edə bilmədiklərini göstərdilər. C.Quzanlu Türkmənçay sülh müqaviləsini geniş təhlil etmiş, onun İran üçün acı nəticələrindən söhbət açmışdır. O, qeyd edir ki, müqavilənin ilk maddələri İran üçün torpaq itkisinə, sonrakı maddələri xəzinə itkisinə, daha sonrakı maddələri isə ordu və donanma itkisinə bərabər idi. Öz fikirlərini genişləndirən müəllif bu müqavilə ilə İranın İrəvan və Naxçıvanı itirməsini, külli miqdarda təzminat verməsini və Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququndan məhrum olmaq məsələlərini təhlil etmişdir.⁵

1. Bina Ə.Ə. Göstərilən əsəri s.196

2. *Yenə orada*, s.247

3. فوزانلو جميل، تاريخ نظامى ايران، جلد دوم، تهران، ۱۳۱۵ .s.929-930

4. *Yenə orada*, s.931

5. *Yenə orada*

İranın ictimai-siyasi tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis professor Səid Nəfisi XIX əsrin ilk otuz ilində Rusiya-İran münasibətlərinə toxunarkən Türkmənçay sülh müqaviləsini Rusiyanın I Pyotrdan başlamış İran körfəzinə çıxmaq kimi böyük bir məqsədinə doğru növbəti geniş addımı kimi qiymətləndirmişdir.¹

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibələri və bu hərbi qarşıdurmada Azərbaycanın yeri məsələsi Nasir Nəcminin əsərində² də geniş şəkildə qoyulmuşdur. Bu müəllif ilk növbədə Rusiya imperiyasının, o cümlədən İngiltərə və Fransa'nın Yaxın və Orta Şərqdə XIX əsrin əvvəllərində yürütdükləri işğalçılıq siyasətinin başlıca cəhətlərini açıb göstərməyə çalışmışdır. O, Qafqazda Rusiya çarizminin müstəmləkə siyasətini, Azərbaycan xanlıqlarını bir-birinin ardınca istila edən çar generalları Sisianov, Qudoviç, Yermolov, Mədətov, Paskeviç və başqalarının apardıqları işğalçı və soyğunçu müharibələri də geniş şərh etmişdir. Bu əsərdə başlıca fikir Abbas Mirzənin XIX əsrin əvvəlləri rus-iran müharibələrində oynadığı hərbi-siyasi rola verilmiş, müəllif Qacarlar sülaləsinin bu gənc və şübhəsiz ki, bacarıqlı nümayəndəsinin öz dövləti və xalqı qarşısında xidmətlərini qiymətləndirərkən bəzən obyektiv ölçü hissini itirərək İran taxt-tacının bu varisini idealizə edilməsi mövqeyinə yuvarlanmışdır. Əsərdə XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada gedən hərbi-siyasi proseslər, Azərbaycanın hərbi əməliyyatların əsas meydanına çevrilməsi də geniş təsvir olunmuşdur.

N.Nəcmi Gülüstən sülh müqaviləsinin bağlanmasını geniş şərh etməklə yanaşı bu müqaviləyə Azərbaycan əhalisinin etirazını da açıq şəkildə göstərmişdir. O, yazır: "... Azərbaycanlılar qabaqcadan təxmin etdikləri rüsvayçı, ağır, dözülməz şərtlərdən ibarət olan sazişin bağlandığını eşitdikdə həyəcanlanmış, Təbriz şəhəri sakinlərinin coşğun narazılığı nəticəsində bir parça oda çevrilmişdilər".³

1. نفیس نعیس، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران، ۱۳۳۵ s.226

2. ناصر نجمی، عباس میرزا، بزرگترین و مهم‌ترین فرزند خاندان قاجار و جنگ‌های ایران با روسیه، تهران، ۱۳۳۴

3. *Yenə orada*, s. 77

N.Nəcmi ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasında əsas səbəb kimi Abbas Mirzənin rus müstəmləkəçiliyi əleyhinə üsyan etmiş Gəncə əhalisini müdafiəyə qalxmasını götürmüş¹ Türkmənçay müqaviləsini isə təəssüflə "İran tarixinin kədərli səhifəsi"² adlandırmışdır.

Müfəssəl İran tarixini qələmə alan Abdulla Razi³ də Rusiya-İran müharibələrində sonuncunun məğlubiyyətini təəssüflə qeyd etmiş, Gülistan və Türkmənçay müqavilələrini İran tarixində rüsvayçı hadisələr kimi qiymətləndirmişdir. Müəllif bu müqavilələr nəticəsində "İranın "tarixi ərazilərinin" itirilməsindən bəhs etmişdir. Razi İngiltərəni bunun əsas günahkarı sayır. Onun bu fikirlərinə başqa bir tədqiqatçı-Mehdi Müctəhidi⁴ də şərik çıxaraq, İngiltərənin İrani öz siyasətinin qurbanı etmək məqsədlərini qəzəblə tənqid etmişdir.

Göründüyü kimi, İran tarixşünaslığında Rusiyanın Zaqafqaziyanı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı işğal probleminin şərhində müəyyən müxtəlif və oxşar fikirlər mövcuddur. Əvvəla, onu qeyd etmək lazımdır ki, problemə toxunan bütün İran tarixçiləri XIX əsrin ilk otuz ilində İranın Rusiya ilə apardığı müharibələrdə məğlubiyyətinin birinci üçün torpaq itkisi ilə nəticələndiyini təəssüflə qeyd etmişlər. Onların, demək olar ki, hamısı təkcə Şimali Azərbaycanı deyil hətta bütün Zaqafqaziyanı da İranın keçmiş əraziləri saymışlar.

İran tarixçiləri müharibələrdə öz ölkələrinin məğlubiyyət səbəblərini araşdırarkən bunların sırasında Rusiya imperiyasının hərbi üstünlüyü ilə yanaşı, Qacarların səriştəsiz diplomatiyasını və Avropa ölkələrinin, xüsusilə İngiltərənin bölgədə baş verən hərbi-siyasi proseslərə fəal müdaxiləsini də qeyd etmişlər. Bu səpkidə onlar İran şahının gah İngiltərə ilə fəal diplomatik əla-

1. N.Nəcmi Göstərilən əsəri, s.112

2. Yenə orada, s. 126

3. رازی عبدالله، تاریخ مفضل ایران، از تاسیس ماد تا عصر حاضری، چاپ دوم، تهران، ۱۳۲۵.

4. مجتهدی مهدی، ایران وانگلیس، تهران، ۱۳۳۳.

qələrə girib özgə qüvvəsinə ümid etməkdə, gah da o zaman Rusiya imperiyasının hərbdı qüvvəsini layiqincə qiymətləndirməməkdə günahlandırırırlar.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və bölgədə çarizmin müstəmləkə sisteminin yaradılması məsələlərini də İran tarixçiləri öz ölkələrinin mənafeyi baxımından qiymətləndirərək, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi hərbi-İşğal və müstəmləkə sistemini tənqid etmişlər.

XIX əsrin ilk otuz ilində Zaqafqaziyada gedən hərbi-siyasi proseslər, Rusiyanın bölgəni ələ keçirmək siyasəti, bu yolda onun İran və Türkiyə ilə müharibələri, Avropa ölkələri ilə diplomatik münasibətləri və başqa məsələlər 20-ci illərdən sonrakı Türkiyə tarixşünaslığında da geniş əks olunmuşdur.

Yuxarıda adı çəkilən problemlərə toxunan türk tədqiqatçıları Osmanlı imperiyasının Zaqafqaziyaaya olan iddialarını açıq göstərmiş və bölgənin müsəlman ərazilərinin Rusiya işğalçılarına qarşı mübarizəsini müsəlmanların "İslam bayrağı" altında "kafirələrə" qarşı cihadı kimi qiymətləndirmişlər. Belə fikirlərə Osmanlı imperiyasının ümumi tarixini qələmə alan İsmayıl Haqqı Uzunçarşılının¹ və Yılmaz Öztunanın² əsərlərində daha tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Türk tarixçisi Ənvər Behnən Şapolyo³ Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən işğalında heç bir mütərəqqi cəhət görmədiyini və əksinə, bu işğalın Zaqafqaziyanın, xüsusilə Şimali Azərbaycanın sonrakı tarixi inkişafına mənfi təsirini qeyd etmişdir.

Başqa bir türk tarixçisi Yusif Akçura⁴ isə Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesində Osmanlı dövlətinin qeyri-fəal müdaxiləsini sonuncunun artıq zəifləməsi ilə izah etmişdir. O,

1. Uzunçarşılı İ.H. *Osmanlı tarixi, IV, Cilt, 1 kısım, Ankara, 1956, s.629*

2. Öztüna T.Y., *Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, VI cilt, İstanbul, 1964*

3. Şapolyo E.B. *Yeni və yakın çağlar ve Türkiye tarihi, İstanbul, 1960*

4. Akçura Y., *Osmanlı devletinin dağılma devri (XVIII və XIX asırlarda), İstanbul, 1940*

qeyd edir ki, "Osmanlı dövləti Rusiyanı Zaqafqaziyadan çəkəndirmək məqsədilə, onunla həm Dunayda, həm də bir başa Zaqafqaziyanın özündə hərbi əməliyyatlar aparmalı olmuşdur. Lakin yeni ictimai inkişafın tələblərinə cavab verə bilməyən Osmanlı ordusu bu müharibələrdə məğlub olmuşdu".¹

İran tarixçiləri kimi bir sıra türk tədqiqatçıları da XVIII əsrin sonu və XIX əsrin ilk otuz ilində Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin pisləşməsinin əsas günahını Avropa ölkələrində görürlər. Türkiyənin siyasi tarixini qələmə alan Təhsin Ünel yazır ki, "Napoleon 1801-ci ildən sonra Rusiyanın əsas düşmənlərindən birinə çevrildi. Məhz onun təhriki ilə fransızların köməyinə arxalanan Türkiyə 1806-cı ildə Rusiya ilə müharibəyə daxil oldu".² Onun bu fikirlərinə şərik çıxan Coşğun Üçok isə qeyd edir ki, "Tilzit sülhünü bağlamaqla Napoleon Türkiyəni öz siyasətinə qurban verdi".³ Başqa bir tarixçi Akşit Niyazi isə Napoleonun bu siyasətini tənqid edərək, belə bir nəticəyə gəlir ki, "Tilzit müqaviləsindən sonra osmanlılar Fransa ilə heç bir ittifaqın mümkün olmadığını başa düşdülər".⁴

Təqribən eyni fikirləri qeyd edən Ənvər Ziya Karal isə günahkar kimi təkcə Fransanı deyil, eyni zamanda İngiltərə, Avstriya və Prussiyanı da qeyd etmişdir.⁵ "Məhz onlar Osmanlı imperiyasını Rusiya ilə müharibəyə sövq etdilər".⁶

Türkiyə və İngiltərə münasibətlərinə dair ayrıca bir əsər yazmış Nemət Kurat Akdes⁷ isə bu məsələdə ilk növbədə İngiltərənin günahkar hesab etmişdi: "Admiral Nelsonu artilleriya mühəndisi kimi Türkiyəyə göndərən ingilis hökuməti hər cür vasi-

1. Akçura Y. Göstərilən əsəri. s. 273

2. Ünel T., 1700-dən 1958-ə qədər Türkiyə siyasi tarixi. Ankara, 1958. s. 66-69

3. Üçok C., Siyasi tarix, 1789-1950. Ankara, 1961. s. 82

4. Niyazi A., Tarih, İstanbul, 1956. s.186

5. Karal E.Z. Yeni və yakın çağlar tarixi. İstanbul. 1957. s.116

6. Yenə orada, s. 121

7. Akdes N.K. Türk-İngilis münasibətlərinə kısa bir baxış (1553-1952). Ankara, 1952

tə ilə Türkiyəni Rusiya ilə müharibəyə sövq edirdi".¹ N.K.Akdes o dövrdə Trükiyə hökumətinin diplomatik siyasətini tənqid edərək, onun İngiltərə ilə daha çox yaxınlaşmasına birmənalı qiymət vermişdir. Müəllif belə bir fikirdədir ki, Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal etməsinə Trükiyə fəal müqavimət göstərə bilmədi. Bunun əsas səbəbi isə İngiltərənin, Türkiyəni əsas qüvvəsini boğazları qorumağa məcbur etməsi olmuşdur. Çünki İngiltərə diplomatiyası üçün bu məsələ Zaqafqaziya problemindən daha vacib idi.

Tarixçi Bəkir Kötük oğlu isə Osmanlı dövləti ilə İrənin münasibətləri tarixini araşdırmışdır.² O, XIX əsrin ilk otuz ilində Osmanlı dövləti ilə İrən arasındakı siyasi və diplomatik münasibətlərin inkişafına xarici və daxili amillərin təsiri səviyyəsini araşdırmışdır. Əsər boyu müəllif belə bir suala cavab tapmağa çalışmışdır ki, nə üçün keçən əsrin əvəllərində Zaqafqaziyaya Rusiya təcavüzünün real şəkildə artdığı bir dövrdə bölgənin iddiasında olan bu iki Şər q dövləti birləşə bilməmişdir. Kötüköglu bunun birinci səbəbini xarici amillərdə axtararaq qeyd edir ki, əsasən İngiltərə və Fransanın Türkiyə və İrənda ayrı-ayrılıqda nüfuz qazanmaq niyyəti bu iki dövlətin birliyinə mane olan əsas amillərdən biri idi".³ Digər tərəfdən həm Osmanlı dövləti, həm də İrən Zaqafqaziyaya eyni səviyyədə iddialar irəli sürür, onların hər ikisi Zaqafqaziyanın tərkbəşinə sahibi olmağa çalışırdılar. Ona görə də Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal etdiyi bir dövrdə İrən və Osmanlı imperiyası arasında da ziddiyyətlər qalmaqda idi.

Başqa bir türk tarixçisi Yəhya Okçu⁴ isə Türkiyə-Rusiya münasibətlərini araşdırmış və Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən işğal zamanı bu münasibətlərin inkişafına da öz əsərində müəy-

1. Akdes N.K. Göstərilən əsəri, s.14

2. Kötüköglu V., Osmanlı-İrən siyasi münasibətləri, İstanbul, 1962.

3. Yenə orada, c.95

4. Okçu Y. Türk-Rus mücadiləsi tarixi, Ankara, 1949

yən yer ayırmışdır. Müəllif 1806-1812-ci və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrinə geniş yer vermişdir. Okçunun fikirlərinə görə, Türkiyə Rusiya ilə ikinci müharibəyə məhz Zafqafqaziya məsələsinə görə daxil olmuşdu. "Osmanlı imperiyası Zafqafqaziyada yaşayan müsəlmanların "islam ləyaqətini, "islam şərəfini" qorumaq üçün Rusiya ilə çətin müharibəyə daxil oldu. Lakin artıq keçmiş qüdrətindən əsər-əlamət qalmamış osmanlılar bu müharibədə gözlənilən məğlubiyyətə düçar oldular. Müharibədən əvvəl İngilis hökumətinin Türkiyəyə vəd etdiyi kömək alınmadı".¹ Y.Okçu təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, Ədirnə sülhü Türkiyənin Zafqafqaziya ilə olan iddialarını və əsrlərdən bəri davam edən Xəzər dənizinə çatmaq arzusunun bir-dəfəlik son qoydu. Müəllif həmçinin göstərir ki, bu sülh müqaviləsi heç də Rusiya-Türkiyə münasibətlərini yaxşılaşdırmadı və əksinə, bu iki dövlət arasındakı ziddiyyətlərini daha da kəskinləşdirdi.

Daha bir tədqiqatçı-Rəşad Əkrəm Koçu öz əsərində² Türkiyəni Rusiya ilə müharibəyə daxil olmaqda günahlandırır və belə bir düşünülməmiş addımın atılmasına görə türk diplomatiyasını ciddi tənqid edir. Tarixçilərdən Fahir Armaoğlu,³ Fazil Tülbəndçi⁴ və başqaları da Rusiyanın Zafqafqaziyanı işğalı, Türkiyənin buna münasibəti məsələlərinə toxunmuşlar.

Türk tarixşünaslığında Rusiyanın Zafqafqaziyanı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı işğal etməsi məsələsini XIX əsrin başlanğıcında Osmanlı imperiyasının beynəlxalq mövqeyi və diplomatik xarici siyasəti mövqeyindən təhlil etmişdir. Türk tarixçiləri Rusiyanın Zafqafqaziya ilə açıq təcavüzünü və bölgəni işğal etməsini ümumi tarixi qanunauyğunluq çərçivəsindən izah etmiş və bu işğalı, eyni zamanda çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini kəskin tənqid etmişlər.

1. Okçu Y. Göstərilən əsəri s. 163-164

2. Koçu R.E., *Türk zaferleri*, İstanbul, 1952, s. 2-3

3. Armaoğlu F.N., *Siyasi tarix dersləri, 1789-1919*, Ankara, 1961

4. Tülbəndçi F.F. *Büyük türk zaferleri*, Ankara, 1953

Beləliklə, xarici ölkə tarixçilərinin əsərlərində XIX əsrin əvəllərində Yaxın və Orta Şərqdə ümumi vəziyyət, bu bölgədə nüfuz qazanmaq uğrunda Rusiya, İngiltərə, Fransa və digər Avropa ölkələri, habelə Osmanlı Türkiyəsinin mübarizəsi, bu mübarizənin nəticələrindən biri kimi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı problemi geniş yer tapmışdır.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal probleminə gəlincə xarici tarixşünaslıqda, demək olar ki, bu barədə ayrıca bəhs olunmamış və əcnəbi tarixçilər məsələyə bütün Qafqaz kontekstindən yanaşmış, yeri gəlincə hadisələrin Şimali Azərbaycan səhnəsinə də münasibətlərini bildirmişlər.

Bir xüsusi cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, problemi təhlil edən hər bir xarici ölkə tədqiqatçısı ayrı-ayrı məsələləri öz yaşıdıqları ölkənin və mənsub olduqları xalqın mənafeyi baxımından işıqlandıрмаğa çalışmışlar. Bir qayda olaraq, hər bir tədqiqatçı məsələləri daha obyektiv təsvir etdiyini qeyd etmiş və öz oxucularını buna inandıрмаğa çalışmışdır.

NƏTİCƏ

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığının nəzərdən keçirilməsindən sonra, fikrimizcə bir sıra son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik, ibrətamiz elmi-praktiki nəticələrə gəlmək mümkündür.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına aid olan əsərlər bir-birindən zaman ayrılığına görə fərqlənir. İşğal hadisəsindən keçən zaman ərzində onu əks etdirən əsərlərdə, ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif konsepsiyalar və fikirlər meydana gəlmişdir.

XIX əsrin birinci yarısı Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının rus tarixşünaslığı əsasən təsvir xarakterli əsərlərdən ibarət idi. XIX əsrin ikinci yarısına aid olan təhqiqatlarda isə təhlil xarakterli əsərlərlə rastlaşırıq. XIX əsr Rusiya tarixşünaslığında birmənalı şəkildə Şimali Azərbaycanın işğal olması bildirilir. Eyni dövrün Azərbaycan tarixşünaslığı müsəlman tarixçilik ənənələrini yaşatsada, bu əsərlərdə ruspərəstlik aydın görünür.

XX əsrin 20-30-cu illərində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin Azərbaycan tarixşünaslığı daha çox inkişaf etmişdir. Bu məsələ ilk növbədə Azərbaycan tarixinə dair 20-ci illərin birinci yarısında yazılmış ümumiləşdirilmiş əsərlərdə öz əksini tapmış, işğal prosesi yenicə formalaşan sovet tarixşünaslığında az işıqlandırılmışdır.

Bu dövr üzrə ilk növbədə hadisələri dərinlən təhlil edən və çarizmin işğal siyasətini açıb göstərən və tənqid edən Pokrovski məktəbinin işini qeyd etmək olar. Zaqafqaziyanın Rusiya tərə-

findən işğal olunmasına dair 20-ci illərdə yaranmış bu meyl 30-cu illərin sonunda meydana çıxmış “nisbətən az bəla” formulu ilə tənqid edilmişdir. Bu formul Rusiyanın işğal siyasətini tənqid etməkdən çəkindirir və Rusiyanın simasında “yaxşı işğalçı” obrazı yaradırdı. “Nisbətən az bəla” formulu təkcə Şimali Azərbaycana və ya Qafqaza deyil, vaxtilə Rusiya tərəfindən işğal olunmuş bütün bölgələrə aid edilirdi.

40-50-ci illərdə “nisbətən az bəla” formulu sovet tarixşünaslığında geniş müzakirə olunmuş və ayrı-ayrı xalqların Rusiya tərəfindən işğalı prosesinin təsvirində bundan istifadə edilmişdir. “Nisbətən az bəla” formulu tədricən “unudulmuş” və Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərə heç bir bəla gətirmədiyi, bu ərazilərin Rusiyaya birləşdirildiyi fikiri ilə əvəz olunmuşdur.

40-50-ci illərdə formalaşdırılan “birləşdirilmə” konsepsiyası Şimali Azərbaycanın işğal olunması prosesinə də aid edilmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminin (“birləşdirilmə” konsepsiyası ilə-M.Ə.) araşdırılmasının ən məhsuldar dövrü olmuşdur. Problem ən çox Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiq olunmuş və dövrün qanunauyğun prosesləri çərçivəsindən çıxış edən tədqiqatçılar hər vaxtlə bölgənin Rusiyaya məhz “birləşdirilməsi”ni sübut etməyə çalışırdılar. “Birləşdirilmə” konsepsiyası işğal siyasətini tamamilə inkar edir. Şimali Azərbaycanın və ümumiyyətlə bütün işğal edilmiş digər bölgələrin Rusiyaya tabe edildikdən sonra, onların xalqlarının həyatında baş verən müsbət və mütərəqqi inkişaf meyllərini, iqtisadiyyatın və sosial həyatın, habelə mədəniyyətin sürətlə inkişafını təqlid edirdi. Bu qondarma elmi cərəyan rus və birləşdirilən bölgələrdəki xalqların çarizmə qarşı birgə mübarizəsi və bu birliyin qalib gələrək sosializm cəmiyyətini yaratması uzaqgörənliyindən bəhs edirdi.

40-50-ci illərdə Azərbaycan tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiyaya “birləşdirilməsi” fikri hakim olmuş və problem əsasən ayrı-ayrı hadisələri tədqiq etməklə öyrənilmişdir.

Digər Qafqaz bölgələrinin Rusiyaya “birləşdirilməsi” və ümumiyyətlə XIX əsrin əvəllərində Rusiyanın Qafqaz siyasətinin mahiyyətinin araşdırılması məsələlərinin tədqiqi zamanı sovet tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın da Rusiyaya “birləşdirilməsi”ndən bəhs olunmuşdur. Bu əsərlərdə hadisələrin Azərbaycan səhnəsi ötəri təsvir olunmuş və yalnız ayrı-ayrı məsələlər haqqında fikirlər söylənmişdir.

60-80-ci illər tarixşünaslığında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsindən bəhs edən müəlliflər, demək olar ki, “birləşdirilmə” konsepsiyasını inkar etmiş və onu “tərkibinə daxil olma” düzəlişi ilə əvəz etmişdir. Buna 60-cı illərdə “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyinin” hökumət səviyyəsində qeyd olunması hadisəsi əsas təkan vermişdir. “Tərkibinə daxil olma” fikrinin tərəfdarları belə hesab edirdilər ki, XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaşayan əhali də Rusiya ilə birləşməyə can atır, lakin bu işə İran, Türkiyə, Qərb ölkələri ilə bir sıra yerli feodallar maneçilik törədirdilər.

60-80-ci illərdə Azərbaycan tarixşünaslığında ayrı-ayrı Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi məsələləri də geniş tədqiq olunmuşdur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığında sonuncu dövr 90-cı illəri əhatə edir. Bir sıra elmi-tarixi məsələlərdə çarizmin siyasi və praktiki fəaliyyətini qərribə bir inadçılıqla və qısqançılıqla müdafiə edən rəsmi sovet ideologiyası 80-ci illərin sonundan etibarən özünün qadağanedicu qüvvəsini itirməyə başladı. Bu da bütövlükdə, yeni işğallar hesabına yaradılmış Sovet imperiyasının ümumi böhranı ilə bağlı idi. Belə əlverişli şərait yaranan kimi 80-ci illərin sonundan etibarən “tərkibinə daxil olma” konsepsiyası inkar olunur və yeni fikirlər meydana gəlirdi. Bu yeni fikirlərdə çarizmin Azərbaycanda yürütdüyü siyasət tənqid olunurdu. 90-cı illərdə bu fikirlərdən yeni konsepsiya formalaşmağa başladı. Bu konsepsiya Şimali

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunduğunu göstərdi. Yeni yaranmaqda olan “işğal” konsepsiyası bir növ keçmişə qayıdış xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirdi. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində problemdən bəhs edən bütün müəlliflər “işğal” konsepsiyasına tərəfdar çıxırdılar. Lakin o zaman yaranmış “işğal” konsepsiyası ilə yeni “işğal” konsepsiyası arasında müəyyən mahiyyət fərqləri mövcuddur. Belə ki, köhnə “işğal” konsepsiyası Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunduğunu qeyd edirdi, lakin bu hadisəyə mənfi hal kimi yanaşırdılar. Əksinə, bu “işğal” müəlliflər tərəfindən mühüm, əhəmiyyətli və az qala xilasedici hadisə kimi yüksək qiymətləndirilirdi.

Yeni yaranmış “işğal” konsepsiyasında isə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması Azərbaycan xalqının həyatında mənfi hadisə kimi qiymətləndirilir. Bu işğal nəticəsində iki yerə parçalanmaq məcburiyyəti kimi tarixi faktın qarşısında qalan Azərbaycan tarixində ən faciəli hadisələrdən biri kimi qeyd olunur.

Köhnə işğal konsepsiyasında çarizmin işğal etdiyi ərazilərdə həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasəti tənqid olunmur, əksinə, hökumətin öz yeni ərazilərində yeni idarə formalarını yaratması kimi yüksək qiymətləndirilir.

Yeni işğal konsepsiyasında isə çarizmin müstəmləkə siyasəti ciddi tənqid olunur, onun ələ keçirdiyi yeni əraziləri hər vasi-tə ilə əlində saxlaması üçün ən ciddi hərbi üsullardan istifadə etdiyi açıq göstərilir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsində konsepsiyalar müxtəlifliyi problemin mürəkkəbliyinə dəlalət edir. 90-cı illərin əvvəllərində formalaşmağa başlayan yeni “işğal” konsepsiyası hal-hazırda hələlik qüvvədə olan fikirlərin məcmusunu təşkil edir. Lakin gələcəkdə problem daha ətraflı və dərinlən tədqiq olunarkən ola bilsin ki, bu konsepsiya ətrafında, ondan tamamilə fərqlənən fikirlər meydana gələcəkdir.

Ona görə də işğal məsələsindən bəhs edən əsərləri bir yerə toplamaq və onları zaman-zaman meydana gəlmiş fikirlər sistemi üzrə qruplaşdırmaq və bu fikirləri təhlil edib müəyyən nəticə çıxarmağın problemin gələcək tənqidi üçün mühüm əhəmiyyəti ola bilər. Bu isə problemin gələcək həlli üçün düzgün obyektiv istiqamətin seçilməsinə gətirib çıxara bilər.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsindən bəhs edən əsərləri nəzərdən keçirdikdən sonra, problemin bütün əsərlərdə heç də eyni dərəcədə işıqlandırılmadığını görürük. Qeyd etdiyimiz kimi, problemə aid olan əsərləri əsasən üç böyük qrupa ayırmaq mümkündür. Birinci qrupa problemi bütöv şəkildə özündə əks etdirən əsərləri daxil etmək olar. Bu qrupdakı əsərlərdə problemdən ətraflı və konkret formada bəhs olunmuşdur. Geniş formada problemin təsviri və təhlilinə H.M.İbrahimbəyli və başqa müəlliflərin əsərlərini misal çəkmək olar ki, yuxarıda bu əsərlər haqqında ayrı-ayrılıqda geniş danışılmışdır.

Problemdən bütöv şəkildə bəhs edən əsərlərdə işğal prosesinin bütün hadisələrinin eyni dərəcədə işıqlandırılmasına cəhd göstərilmişdir.

İkinci qrupa işğal prosesinin müəyyən dövr və ya sahəsinə özündə əks etdirən əsərlər daxildir. Bu qrupa müxtəlif Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ayrı-ayrılıqda Rusiya tərəfindən işğal olunmasını özündə əks etdirən, Rusiya-İran və ya Rusiya-Türkiyə müharibələrindən ayrılıqda bəhs edən əsərlər, hadisələrin ən kiçik epizodlarını özündə əks etdirən məqalələr və başqaları daxildir. Bu qrupa problemi tədqiq edərkən hadisələrə ümumi şəkildə münasibət bəsləyən müəlliflərin (M.N.Pokrovski, A.V.Fadeyev, N.S.Kinyapina, L.S.Semyonov və b.) əsərlərini də aid etmək olar. Problemə bütöv şəkildə yanaşan bu müəlliflər yeri gəldikcə işğal prosesinin ayrı-ayrı hadisələrini də ətraflı təhlil etmişlər.

Üçüncü qrupa Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı-

na bilavasitə toxunan əsərləri aid etmək olar. Bu qrupa ilk növbədə Şimali Azərbaycana qonşu olan ölkə və xalqların Rusiyaya tabe edilməsi tarixindən bəhs edən əsərləri aid etmək olar. Gürcüstan, Dağıstan və Şimali Qafqaz xalqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixini tədqiq edən bir sıra əsərlərdə yeri gəldikcə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə də toxunulmuşdur. Rusiya, İran, Türkiyə və başqa ölkələrin XIX əsrin başlanğıcındakı xarici siyasət məsələlərindən bəhs edən müəlliflərin (N.A.Kuznetsova, F.Abdullayev, M.A.İqamberdiyev, E.A.Şteynberq və b.) əsərlərində də Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması məsələsi öz konkret təhlilini tapmışdır.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından bu və ya digər dərəcədə bəhs edən əsərlərin heç də hamısında əks olunan hadisələr eyni dərəcədə işıqlandırılmamışdır. Problemə toxunan əsərlərin, demək olar ki, hamısında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanğıcı Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarının Şərqi Gürcüstanın tərkibində Rusiyaya tabe edilməsi hadisəsindən götürülmüşdür. Müəlliflərin əksəriyyəti Car-Balakənə rus qoşunlarının hücumu və oranı tutması, Gəncə xanlığının işğalı, Kürəkçay müqavilələri, Bakıda Sisianovun öldürülməsi hadisələrinə daha geniş yer vermiş, Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri ətraflı təsvir etmişlər. İşğal məsələsindən bəhs edən əsərlərin əksəriyyətində 1813-1826-cı illərdə çarizmin işğalçılıq siyasəti zəif işıqlandırılmışdır.

Təhlil etdiyimiz əsərlərdən görüldüyü kimi müəlliflərin çoxu Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının eyni səbəblərini göstərmişlər. Bu səbəblərdən birincisi Şimali Azərbaycanın kiçik feodallıqlara-xanlıqlara parçalanması və bu xanlıqların bir-biri ilə daxili mübarizə və çəkişmələri, ikincisi isə Rusiyanın gündən-günə artan hərbi qüdrəti və bölgədə baş verən daxili-siyasi mübarizəyə müdaxiləsindən ibarətdir. Təhlil etdiyimiz əsərlərin bir qisminə İran və Türkiyənin bölgəni ələ keçirmək

siyasəti, Fransa və İngiltərənin şərq siyasəti, yerli xristian, xüsusilə erməni əhalisinin Rusiyaya rəğbəti və başqa səbəblər də göstərilir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair əsərləri nəzərdən keçirdikdən sonra XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Zaqafqaziyaya, o cümlədən Şimali Azərbaycana müdaxiləsinə ayrı-ayrı dövlətlərin münasibətinin göstərilməsi dərəcəsinə də aydınlaşdırdıq. Bütün əsərlərdə qeyd olunur ki, Rusiyaya ən ciddi müqavimət, Zaqafqaziya torpaqlarına ən böyük marağı olan İran tərəfindən göstərilirdi. Bu, onun Rusiya ilə apardığı iki müharibə ilə təsdiq olunur. Rusiyaya açıq müqavimət göstərən ikinci ölkə Osmanlı imperiyası idi. Türkiyə də Rusiya ilə bu dövrdə iki dəfə açıq müharibəyə çıxmalı olmuşdu. Rusiyanın Zaqafqaziyaya hərbi müdaxiləsinə fəal surətdə diplomatik şəkildə müqavimət göstərən İngiltərə ilə Fransanın apardığı diplomatik siyasət qoşalaşdırılmışdır.

İşğal məsələsindən bəhs edən bir sıra əsərləri araşdırarkən Rusiyanın Zaqafqaziyadakı hərbi müvəffəqiyyətlərinin səbəblərinin izah olunmasında müxtəlif fikirlərin mövcud olduğunu görürük. Belə ki, xüsusilə XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri rus tarixşünaslığında bunun ən başlıca səbəbi Rusiyanın ümumi hərbi qüdrətinin artması və qüvvətli bir imperiyaya çevrilməsi ilə izah olunmuşdur. Bu müvəffəqiyyətlərin səbəbini ayrı-ayrı rus general və zabitlərinin hərbi bacarığında axtaran müəlliflər də olmuşdur. XX əsrin 20-ci illərindən sonra Rusiyanın müvəffəqiyyətlərinin əsas səbəbi kimi işğal olunmuş bölgələrin, ondan əvvəl xırda feodallıqlara bölünməsi faktı göstərilmişdir. Burada başqa səbəblərin də adı çəkilir: İran və Türkiyə ordularının tez-tez basqını, ölkənin müharibə meydanına çevrilməsi və s.

İşğal məsələsindən bəhs edən əsərlərin təhlilindən onların işğalın nəticələrinə verdiyi qiymətin də müxtəlif olduğunu görürük. 90-cı illərədək yazılmış əsərlərin böyük əksəriyyətində, çarizmin ağır müstəmləkə zülmünə baxmayaraq, bu işğalın öl-

kənin gələcək inkişafında mühüm rol oynadığı qeyd olunmuşdur.

Yeni yaranmış və yaranmaqda olan əsərlərdə isə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının ölkənin sonrakı inkişafına mənfəət təsiri ön plana çəkilmişdir.

XX əsrin 20-ci illərindən sonra Azərbaycan tarixşünaslığında işğal məsələsindən bəhs edən əsərlərin bir çoxunda Türkmənçay müqaviləsindən sonra Zaqafqaziyaya Türkiyə və İran ərazisindən erməni əhalisinin köçürülməsi prosesinə birmənalı yanaşılmışdır. Hər halda bugünkü Azərbaycanın ən qlobal probleminin həmin dövrdən başladığı aydın olur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından bəhs edən əsərlərin təhlili zamanı orada bir çox xırda məsələlərdə də yekdil və ya müxtəlif fikirlərin mövcud olduğunu aydınlaşdırmaq.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı probleminə bəhs edən əsərlərin tarixşünaslıq baxımından araşdırılması problemin özünə dair bir sıra nəticələr əldə etməyə, ilk növbədə Azərbaycanın Şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal olunması sxeminin aydınlaşdırılmasına da imkan verir.

İşğala dair əsərlər nəzərdən keçirilərək, bu işğalı doğuran səbəblərin bir-birinə bağlılığı aydınlaşır. Aydın olur ki, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasının ən başlıca səbəbi bölgənin xırda xanlıqlara bölünməsi olmuşdur. XVIII əsrin ortalarında yaranan bu feodal dövlətləri bir-birilə bu və ya digər məqsəd uğrunda mübarizə aparırdılar. Rusiya qüvvələri bu mübarizəyə hələ XVIII əsrin sonundan cəlb olunurdu. Öz rəqibinə qalib gəlmək üçün hər bir xanlıq öz qüvvələrindən istifadə etməkdən və bunun müqabilində onun tabeliyinə keçməkdən (heç olmasa sözdə) belə çəkinmirdi. Bu "özgə qüvvələri"nin önündə o zaman Zaqafqaziyaya, xüsusilə, onun müsəlman əyalətlərinə böyük maraq göstərən Rusiya gedirdi. Rusiyada öz növbəsində xanlıqlar arasındakı bu çəkişmələrdən məharətlə istifadə edən və münaqişələrin daha da dərinləşdirilməsi

üçün öz qüvvələrini buraya göndərirdi. Buradan birinci ilə sıx bağlı ikinci səbəb meydana çıxır: Rusiyanın bölgəyə fəal diplomatik və hərbi müdaxiləsi. Rusiyanın Azərbaycana hərbi müdaxiləsi. Bu hərbi müdaxilə İran və Türkiyənin narazılığı ilə qarşılır, öz növbəsində onlar da Rusiya ilə müharibəyə girir, bu isə sonuncunun bölgəyə əlavə qüvvələr gətirməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə İnjiltərə və Fransanın bölgəyə gündən-günə artan marağı Rusiyayı bütün Zaqafqazıyanı işğal etməyə tələsdirirdi. Bu günə qədər yazılan və işğal prosesini özündə əks etdirən əsərlərdə yuxarıdakılar İşğalın əsas səbəbləri kimi göstərilmişdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsindən bəhs edən əsərləri təhlil edərək işğal prosesinin ən mühüm mərhələlərini də aydınlaşdırmaq mümkündür. Prosesin ən birinci mühüm mərhələsi Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarının Şərqi Gürcüstanın tərkibində Rusiyaya qatılması olmuşdur. Car-Balakənin tutulması, Gəncə xanlığının işğalı, Kürəkçay müqavilələri Sisianovun Bakıda öldürülməsi hadisələri də işğal prosesinin mühüm dövrünü-Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının birinci mərhələsinin ilk dövrünü təşkil edir. 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsi, həmin müharibədə Aslandüz və Lənkəran vuruşmaları, 1806-1812-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlar, Quba xanı Şeyxəli xanın Rusiya ilə mübarizəsi və başqa məsələlər mühüm hadisələr kimi işğal prosesinin birinci mərhələsinə aid edilmişdir. Bu mərhələ Gülistan sülh müqaviləsi ilə başa çatır. Şimali Azərbaycanın əksər hissəsi Rusiya tərəfindən işğal olunur.

İşğal prosesinin ikinci mərhələsi 1813-1826-cı illəri əhatə edir. A.P.Yermolovun Qafqaza ali baş komandan təyin olunması, ayrı-ayrı Şimali Azərbaycan xanlıqlarını ləğv edilməsi və başqa hadisələr işğal prosesinin ikinci mərhələsinin mühüm hadisələri kimi tədqiqat əsərlərində qeyd olunmuşdur.

İşğal prosesinin üçüncü mərhələsi 1826-1828-ci illəri əhatə edir. Burada əsasən həmin illəri əhatə edən Rusiya-İran müharibəsi və bu müharibədə Yelizavetpol, Cavanbulaq, İrəvan və Abbasabad vuruşmaları, habelə Deh-Xarqan danışıqları bu mərhələnin ən mühüm hadisələri kimi qeyd olunmuşdur. Bu mərhələdə Azərbaycanın iki yerə bölünməsi, onun Şimal torpaqlarının Rusiyanın ixtiyarına verilməsi təsdiq edilir. 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsi və müharibənin Asiya cəbhəsindəki əməliyyatları, Türkiyənin Zaqafqaziyada Rusiyanın hakimiyyətini tanıması hadisələri də işğal prosesinin sonuncu mərhələsinə aid edilir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının nəticələrini də nəzərdən keçirdiyimiz əsərlərdən götürə bilərik. Ümumiləşdirmələr aparıb bu nəticələri sadalamaq olar. İlk növbədə mənfi nəticələri göstərmək olar: Azərbaycanın iki hissəyə parçalanması, İran və Türkiyə ərazisindən erməni əhalisinin İrəvan xanlığı da daxil olmaqla Şimali Azərbaycana köçürülməsi, çarizmin ağır müstəmləkə zülmü, Azərbaycanın hər iki hissəsinin öz siyasi müstəqilliyini itirməsi və s.

40-80-ci illərdə işğal məsələsindən bəhs edən əsərlərdə bu işğalın Azərbaycan üçün müsbət cəhətləri də qeyd olunmuşdur. Şimali Azərbaycanda iqtisadi inkişafda nisbi yüksəliş, ölkədə milli-birliyin artması və s.

İşğal prosesini özündə əks etdirən əsərləri nəzərdən keçirərkən görürük ki, həmin əsərlərdə işğal prosesinin Şimali Azərbaycanın daha sonrakı inkişafına təsiri də qeyd olunmuşdur. Bu, əsasən 20-ci illərdən sonra problemdən bəhs edən əsərlərə aiddir. Bu sahədə də müəlliflərin fikirlərində müxtəliflik olduğu aydın olar. Rusiya işğalının Şimali Azərbaycanın sonrakı tarixi inkişafına mənfi təsirini sübut etməyə çalışan fikirlər və bu işğalın ölkənin sonrakı sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına müsbət təsir gösətdiyini iddia edən əsərləri ayırmaq mümkündür.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal məsələsinin ta-

rixşünaslığını nəzərdən keçirərək, işğal probleminə dair əsərləri təhlil edərək yuxarıda əldə olunan ümumi nəticələri də bir yerə toplayaraq daha mühüm olan yekun nəticəni əldə etmək mümkündür.

Bu ümumi və yekun nəticəsi ondan ibarətdir ki, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair külli miqdarda materialların mövcud olmasına baxmayaraq Azərbaycan tarixinin bu mühüm dövrü problem şəklində, bütöv formada hələlik öyrənilməmiş məsələlərdən biri olaraq qalır. Məsələnin tarixşünaslığına iki əsrə qədər olan bir dövrdə yazılmış əsər və məqalələr daxil olmasına baxmayaraq, o, bunların, demək olar ki, heç birində tamamilə, bütöv və dolğun şəkildə tədqiq olunmamışdır. Buna ən gözəl sübut, məsələnin izahına dair ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif kolnsepsiyaların meydana gəlməsi və formalaşması ola bilər. Zaman keçdikcə bir-birini əvəz edən, məsələnin elmi-tədqiqi səviyyəsindən irəli gəlmiş bu konsepsiyalar 80-ci illərin sonunadək hər bir tarixi dövrün siyasi-ideoloji ab-havasına uyğun dəyişdirilmişdir. Çar Rusiyası dövründə çarizmin işğalçılıq siyasətinə haqq qazandırılmış, ilk sovet dövründə isə bu siyasət tənqid olunmuşdur. Sovet quruluşu inkişaf etdikcə çarizmin işğalçılıq siyasəti də “yumşaldılaraq”, könüllü birləşmə, “daxil olma” kimi əsassız iddialarla pərdələnmişdir. Lakin Azərbaycan yenedən müstəqillik əldə etdikdən sonra Rusiyanın işğal siyasəti açıq şəkildə göstərilmişdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin tarixşünaslığını təhlil edərkən məlum olur ki, problemin tədqiqində dərin elmi axtarışlar hələlik həddindən artıq azlıq təşkil edir. Bu azlıq da işğal prosesinin yalnız müəyyən dövr və ya sahəsini əhatə etmişdir. İşğal problemindən ümumi şəkildə bəhs edən əsərlərin böyük əksəriyyətində hadisələrin əks etdirilməsi ümumi təsvir xarakteri daşıyır və ya müəlliflər çox konkret elmi nəticələrlə kifayətlənməli olmuşlar.

İşğal probleminin bu və ya başqa dövr və ya sahəsini özündə

əks etdirən (məsələn, hər hansı bir xanlığın Rusiyaya tabe etdirilməsinə dair tədqiqatlar və s.) əsərlərdə isə elmi nəticələr nisbətən üstünlük təşkil etmişdir.

Problemin həllinə dair müasir dövrdə yaranmış “işğal” konsepsiyası isə elmi cəhətdən hələ bərkiməmiş və samballı əsərlər meydana gəlməmişdir. Bununla belə konsepsiyaya tərəfdar çıxan müəlliflərin əksər hissəsi, özlərindən əvvəl əldə olunmuş bəzi nəticələri inkar etmişlər. Deməli, buradan belə bir nəticə əldə etmək olur ki, problemin öyrənilməsində hələlik möhkəm, dönməz elmi nəticələr əldə edilməmişdir.

Lakin bütün bunlar o demək deyildir ki, problemin tarixşünaslıq məsələlərini araşdırmaq hələlik lazım deyildir. Əksinə, bu, problemin elmi həlli üçün bu gün ən vacib məsələlərdən biri sayılmalıdır. Problemin gələcəkdə daha mükəmməl, elmi cəhətdən daha dərin, praktik cəhətdən daha əhəmiyyətli şəkildə tədqiqi üçün, onun hazırki dövrə qədər tədqiqat səviyyəsi aydınlaşdırılmış və məsələnin öyrənilmə dərəcəsi müəyyənləşdirilmişdir.

Beləliklə, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslıq məsələlərinin öyrənilməsi problemin öyrənilməsinə diqqəti artırır, onun tədqiqat səviyyəsini aydınlaşdırır, gələcək tədqiqat perspektivlərini müəyyənləşdirir.

РЕЗЮМЕ

Данная работа на тему: "Историография завоевания Северного Азербайджана Россией" посвящена актуальной, одной из недостаточно и односторонне изученных проблем Азербайджанской истории.

В первой трети XIX в. Северный Азербайджан был завоеван Россией. Начиная с этого времени стали появляться многочисленные научные и публицистические сочинения, посвященные этой теме. С 20-х годов XX в. указанные события стали изучать больше в форме научного анализа проблемы. Именно с этого времени появляются различные концепции изучения данной темы.

Исходя из этого в работе ставятся следующие основные задачи:

- Определить основные этапы изучения этой темы в рассматриваемый период и уровень изученности в каждом этапе.

- Изложить суть и провести научный анализ различных концепций в различные этапы изучения проблемы.

Монография состоит из введения, шести глав, заключения и библиографии.

В введении обосновывается актуальность и важность исследования и определяется цель и задачи исследования.

В первой главе изучаются работы царских историков и местных историков хранистов.

Во второй главе определяется степень изученности в 20-30-х гг. проблемы завоевания Северного Азербайджана Россией, раскрывается суть формулы "наименшее зло", возникшей в этот период.

В третьей главе анализируется с научной точки зрения степень изученности проблемы в 40-50-е годы и концепция

"присоединения", появившаяся в это время.

Четвертая глава посвящена советской и Азербайджанской историографии 60-80-х гг. Научный анализ показывает, что в это время появляется и преобладает концепция "вхождения в состав" то есть, историография этого времени считала, что Северный Азербайджан сам вошел в состав Российской империи.

Пятая глава рассматривает историографию проблемы конца 80-х, первой половины 90-х годов XX века. Выясняется, что в это время у исследователей данной проблемы большой успех имеет концепция "завоевания", которая появляется именно в это время. Излагается суть, основные параметры этой концепции.

В шестой главе дается научно-обоснованный анализ идей и мыслей иранских турецких и западных авторов по проблеме "Завоеваний Северного Азербайджан Россией".

В заключении сформулированы основные выводы и обобщения, вытекающие из проведенного исследования.

Автор считает, что данная проблема еще не получила глубокого и полного изучения историками и политологами и будет продолжена в трудах ученых, свободных от идеологических штампов.

SUMMARY

Monography on the theme ;" Historiography of conquest of North Azerbaijan by Russia " is devoted to the actual, one of the insufficient and onesided study problems of Azerbaijan history.

In third half of XIX century the North Azerbaijan was conquered by Russia. Starting from that time it began to appear numerous scientific and publicistic works devoting to this theme. From 1920 years of XX century the mentioned events were studying in the form of scientific analysis of problem. Just from that time it is appeared various conception of study of the given theme.

Hence it is raised the following main problems in the thesis;

- Determine the main stages of study of this theme in considering period and level of study in every stage.

- State the essence and carry out scientific analysis of numerous conceptions in various study stages of problem.

Monography consists of introduction, six chapters, conclusion and bibliography.

In introduction it is based an actuality and importance of research and it is determined the aim and problem of the dissertation.

In the first chapter barning uork tsar's historians and local historians chronics.

In second chapter the degree of study in 20 th-30 th years of XX century conquest problem of the North Azerbaijan by Russia in determined, it is opened the essence of formula " the least avil " springing up during this time.

In third chapter the level of study of problem in 40 th-50 th years and the conception of " annexion " appearing this

period is analysed from scientific point of view.

In fourth chapter it is devoted to the Soviet and Azerbaijan historiography of 60 th-80 th years. The scientific analysis shows that the conception of " entry to the staff " is appeared and predominated in this period no that historiography of this period considers that the North Azerbaijan enter to the staff of Russian Empire himself.

The fifth chapter considers the historiography of problem at the end of 80 th years; and the first half of 90 th years XX century. It is proved that the researchers of the given problem have the great successes about conception of " conquest " which appears just this time.

The essence ,the main parametres of this conception are stated.

On sixth chapter scientificol based analysis of ideas and thoughts of Iranian, Turkish and European authors about the problem of " The conquest of the North Azerbaijan by Russia " is talked about.

In conclusion the main results and generalizations ensuing from carried research are formulated.

Author thinks that the given problem doesn't get deep and complete study by historians and polytologist yet. and uill be continued in the uorks of scientists free from ideological cliché.

ƏDƏBİYYAT

1. **Абдуллаев Г.Б.** Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношении его с Россией, Баку, 1965
2. **Абдуллаев Г.Б.** Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х годов XVIII в., Баку, 1958
3. **Абдуллаев М.К.** Аграрная политика царизма в Азербайджане в первой трети XIX века, Автореф. дис. на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1989
4. **Абдуллаев Ф.** Из истории английской политики в Иране в начале XIX в.,-Учение записки Ташкентского Государственного Педагогического Института, 1943, т.48
5. **Абдуллаев Ф.** Из истории русско-иранских отношений и английской политики в Иране в начале XIX в., Ташкент, 1971
6. **Абдуллајев М.Г.** Чаризмин Азәрбајҹанда аграр сijasәтинин истисмарчы маһижјәти (XIX јүзиллин биринчи отуз или),-XIX әсрдә Азәрбајҹанын аграр гурулушу. Бақы, 1988
7. **Абдуррахманов А.А.** Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в., Баку, 1964
8. **Авалов З.** Присоединение Грузии к Росии. СПб., 1901
9. **Агаян Ц.П.** Роль России в исторических судьбах армянского народа (К 150 летию присоединения Восточной Армении к России), Москва, 1978
10. **Адонц М.А.** Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке, Ереван, 1956

11. Азәрбајчан ССР ЕА-нын “Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 илијинә һәср олунмуш елми сессиясынын тезисләри (20-22 апрел 1964-чү ил). Бақы, 1964
12. Азәрбајчан тарихи, Бақы, 1943
13. Азәрбајчан тарихи, 3 чилддә, I-II чилдләр, Бақы, 1958-1964
14. Азәрбајчан тарихи, Бақы, 1994
15. Азәрбајчан тарихи (ән гәдим заманлардан XX әсрәдәк). I чилд, Бақы. 1994
16. Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәси вә онун мүтәрәгги итисади вә мәдәни пәтичәләри. Бақы, 1956.
17. “Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 илији”. Азәрбајчан КП МК, Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт һејәтинин тәнтәнәли ичласы, Коммунист, 1964, 30 мај
18. “Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 илијини бајрам етмәк һаггында” Азәрбајчан КП МК-нын гәрары.-Коммунист, 1964, 30 јанвар
19. “Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 илијини ләјагәтлә гаршылајар” - Республика фәһләләринә, колхозчуларына, зијалыларына, оғлан вә гызларына, бүтүн зәһмәткешләринә Азәрбајчан КП МК, Азәрбајчан ССР Али Советинин Рәјасәт һејәти вә Назирләр Советинин мүрачиәти.-Коммунист, 1964, 7 феврал
20. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК). Архив Главного управления заместника Кавказского, тт. I-VII (под ред. А.П.Берже). Тифлис, 1867-1878
21. **Алексишвили М.К.** К вопросу о русско-грузинских исторических отношениях, Тбилиси, 1956.
22. **Алиев Б.Г.** Союзы сельских общин Дагестана в XVIII-первой половине XIX вв. (Исследование социально-

экономического развития и структуры административно-политического управления). Автореф. дис. на соиск. докт. ист. наук. Л., 1991

23. **Алиев М.М.** Нахичеванское ханство и его присоединение к России, Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук. Баку, 1986

24. **Алиев М.М.** Усиление русской ориентации в Нахичеванском ханстве после Гюлистанского договора 1813 г. - Известия АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1989, №2

25. **Алиев Ф.М.** Азербайджано-русские отношения, Баку, 1985

26. **Алиев Ф.М.** Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века, Баку, 1975

27. **Алиев Ф.М.** Миссия посланника русского государства А.П.Вольнского в Азербайджане (1716-1718 гг.), Баку, 1979

28. **Андрианов В.М.** Русско - турецкая война 1806-1812 гг., СПб., 1890

29. **Антелава И.Г.** Русско-иранская война 1826-1828 гг. и Грузия. - Труды Абхазского института языка, литературы и истории, т. XXIV, Сухуми, 1951

30. **Аракелян А.** Присоединение Карабаха к царской России, Исторический журнал, 1939, №10

31. **Арцишевский А.** Условия нашей борьбы с соседями на Кавказе раньше и теперь, Москва, 1908

32. **Асадов Ф.С.** История Тальшского ханства и его связи с Россией, Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1980

33. **Атаев Х.А.** Торгово-экономические связи Ирана с Россией в XVIII-XIX вв. Москва, 1991

34. **Ахундов Н.Ф.** Сечилмиш эсэрлэри, III чилд, Баку,

1955

35. **Ахундов Н.Ф.** Гарабаг салнамәләри, Баку, 1989
36. **Ашурбейли С.Б.** Очерк истории средневекового Баку, Баку, 1964
37. **Бабаев А.Г.** Борьба против Иранской агрессии, турецких происков и усиление русской ориентации в Азербайджане на рубежи XVIII-XIX вв., Автореф. дисс.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1984.
38. **Бабаев А.Г.** Выбор пути. Баку, 1984
39. **Бабаев З.Т.** Из истории завоевания Гянджинского ханство Россией, Известия АН Азербайджана, (серия ист. фил. и права), 1991, №4
40. **Бабајев А.Г.** Русијаја говушмаг әрәфәсиндә, Баку, 1987
41. **Багирова М.М.** История Шекинского ханства и присоединение его к России, Автореф. дис.на соиск.канд. ист. наук, Баку, 1980
42. **Багирова М.М.** По велению разума. Баку, 1989
43. **Бакиханов А.А.** Гюлистан-Ирам, Баку, 1991
44. **Бакыханов А.А.** Күлүстани-Ирәм, Баку, 1951
45. **Балаян Б.П.** Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение восточной Армении к России, Ереван, 1988
46. **Балаян Б.П.** Кровь на алмазе "Шах". Трагедия А.С.Грибоедова, Ереван, 1988
47. **Балаян Б.П.** Международные отношения Ирана в 1813-1828 гг., Ереван, 1967
48. **Балаян Б.П.** Присоединение Закавказья к России в освещении современной Иранской историографии, Краткие сообщения института народов Азии, Вып. 73., Москва, 1963
49. **Бартольд В.В.** Иран (Исторический обзор), Сочинения, т. VII, Москва, 1971

-
50. **Бартольд В.В.** Краткий обзор истории Азербайджана-Сочинение, т. II, ч. I., Москва, 1963
51. **Бартольд В.В.** Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира-Сочинение, т. II, ч. I., Москва, 1963
52. **Белькович С.** История 38-й артиллерийской бригады, Тифлис, 1884
53. **Берар В.** Персия и персидская смута, СПб., 1912
54. **Бердзенишвили Н., Джавахшвили С., Джаншиа С.** История Грузии с древнейших времен до конца XIX века, ч. I, Тбилиси, 1946
55. **Березин И.** Путешествие по Дагестану и Закавказью-Путешествие по Востоку-I, Казань, 1850
56. **Березин И.** Путешествие по Северной Персии,-Путешествие по Востоку-II, Казань, 1852
57. **Бескровный Л.Г.** Очерки военной историографии России, Москва, 1957
58. **Бескровный Л.Г.** Очерки по источниковедению военной истории России, Москва, 1957
59. **Vəhmən Mirzə Şükürnamə**, (əlyazması) Azərbaycan Respublikası EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, İnv. №3212.
60. Биографии Российских генералиссимусов и генеральфельдмаршалов, СПб., 1840
61. **Блиев М.М.** Кавказская война: Специальные истоки, -История СССР, 1983 №2
62. **Блиев М.М., Дегоев В.В., Киняпина Н.С.** Современная буржуазная историография политики России на Кавказе и в Средней Азии в XIX веке - Вопросы истории, 1988, №4
63. **Бобровский П.О.** Значении Кавказской резервной гренадерской бригады 1816-1826 гг., СПб., 1895
64. **Бобровский П.О.** История 13-го лейб-гренадерского Эриванского полка за 250 лет (1642-1839 гг.), ч. I-V, СПб.,
-

1892-1894

65. **Бобровский П.О.** Кубанский егерский корпус, СПб., 1893

66. **Богомолов Н.** Материалы для истории Кавказа, Закавказья и части России-“Кавказ”, 1851, №11

67. **Богуславский Л.** Апшеронская памятка. 1700-1894
СПб., 1894

68. **Богуславский Л.** История Апшеронского полка. т.т I-III, СПб., 1892

69. **Бронеvский С.Б.** Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. I-II, Москва, 1823

70. **Булгарин Ф.В.** Картина войны России с Турцией в царствование императора Николая I, СПб., 1830

71. **Бутков П.Г.** Материалы для новой истории кавказа 1722-1803 гг., СПб., 1869

72. **Бухаров Д.** Россия и Турция, СПб., 1878

73. **Бушуев С.К.** Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20-70-е годы XIX в.), Москва, 1965

74. В единой семье братских народов, Баку, 1964

75. **Валентини Ф.** Обзорение главнейших действий генераль-фельдмаршала князя Варшавского, графа Паскевича-Эриванского против турок в Азии (перевод с франц.), СПб., 1836

76. **Вейденбаум Е.Г.** Декабристы на Кавказе-Русская старина, 1903, №6

77. **Вейденбаум Е.Г.** Кавказские этюды (исследования и заметки), Тифлис, 1901

78. **Вейденбаум Е.Г.** Путеводитель по Кавказу-Тифлис, 1888

79. Великая дружба Азербайджанского и русского народов (с древнейших времен до наших дней)-Документы, письма, воспоминания, художественные произведения, Кн.

1-2, Баку, 1964

80. **Величко В.Л.** Кавказ: русское дело и международные вопросы-Полное собрание публицистических сочинений, т.1. СПб., 1904

81. **Вердиева Х.Ю.** Население Северного Азербайджана в первой половине XIX в. (историко-демографическое исследование), Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1992

82. **Vəliyev (Baharlı) M.N.** Azərbaycan-Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, (əski əlifbada) Bakı, 1921

83. **Волков М.А.** Значение Кавказа в Восточном вопросе.-День, 1864, №25

84. **Волконский Н.А.** История Грузинской пешей дружины 1831-1881, Тифлис, 1884

85. Всеобщая военная история новых времен, ч.II, СПб., 1873

86. **Вышинский В.** Военно-статическое и географическое описание Кавказского округа, Тифлис, 1906

87. **Гагемейстер Ю.А.** О распространение Российского государства, СПб., 1835

88. **Гаджиев В.Г.** История Дагестана, Москва, 1968

89. **Гаджиев В.Г.** Роль России в истории Дагестана, Москва, 1965

90. **Гаджиев В.Г., Пикман А.М.** Великие русские революционные демократы о борьбе горцев Дагестана и Чечни, Махачкала, 1972

91. **Галоян Г.А.** России и народы Закавказья, Москва, 1976

92. **Гамзаева Г.Ш.** Политические взаимоотношения феодальных владений Дагестана и России (конец XVIII в.-1867 г.) Автореф.дис.на соиск.канд.ист. наук, Махачкала, 1994

93. Гарабаг ханы илэ Русија империјасы арасында Кү-

рәкчәј мугавиләси, (мәтн), Бақы, 1992

94. Гарабағнамәләр, I вә II китаб, Бақы, 1989-1991

95. **Гасанов И.М.** Земельная политика царизма в Азербайджане в первой половине XIX века,-Известия АН Азерб. ССР, 1956, №4

96. **Гасанов И.М.** Из истории феодальных отношений в Азербайджане. Репбдджбары в XIX веке.-"Труды института истории и философии АН Азерб. ССР", т.IX, 1956

97. **Гасанов И.М.** Частновладельские крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX в., Баку, 1956

98. **Гасанов М.Р.** Из истории Табасарана (XVIII-начало XIX вв.), Махачкала, 1978

99. **Гашимова А.Т.** Азербайджанское эмигранство в первой половине XIX века (до конца 30-х годов), (Автореф. канд.дис.), Баку, 1992

100. **Гејбуллајев Г.Ә.** Гарабағ (етинк вә сijasи тарихинә даир), Бақы, 1990

101. **Гизетти А.Л.** Сборник сведений о потерях кавказских войск во время войн Кавказско-горской, персидской, турецких в Закавказском крае. 1801-1885, Тифлис, 1901

102. **Гизетти А.Л.** Хроника кавказских войск, Тифлис, 1896

103. **Гирс. А.А.** Россия и Ближний Восток. Материалы по истории наших сношений с Турцией, СПб., 1906

104. **Гржегоржевский Н.** Очерк военных действий и событий на Кавказе 1818-1850 гг.(блокада Шуши)-"Русская старина", т.II, 1874

105. **Григорян Б.Р.** Ериванское ханство в конце XVIII столетия (1780-1800), Ереван, 1956

106. **Григорян З.Т.** Борьба Англии и Франции против освобождения Армении из под ирано-турецкого ига.-Вопросы истории, 1952, №3

107. **Григорян З.Т.** Военные походы русской армии по

присоединению Восточной Армении к России.-Известия АН Арм. ССР, 1951, №2

108. **Григорян З.Т.** Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века, Москва, 1959

109. **Григорян З.Т.** Участие армян в русско-персидских войнах начала XIX века-Вопросы истории, 1951, №4

110. **Губайдулин А.** Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов (Доклад на заседании 1-го Всесоюзного Тюркологического съезда), Баку, 1926

111. **Губайдулин А.** Феодалные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX веке, Баку, 1928

112. **Гугушвили Г.В.** Экономического развитие Грузии и Закавказья XIX-XX вв., тт. I-V, Тбилиси, 1949

113. **Гулијев Ә.Н.** Азәрбајҹан-Русија мүнәсибәтләри тарихиндән (XV-XVIII әсәрләр), Бақы, 1958

114. **Гулијев Ә.Н., Гәсәнов И.М., Стригунов И.В.** XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда тарих елминин инкишафы, Бақы, 1960

115. **Гулијев Р.** Салам бөјүк гардаш, Бақы, 1964

116. **Гюлмалиев М.М.** Социально-экономическая структура Северо-азербайджанской деревни (последняя четверть XVIII-первая половина XIX вв.). (Автореф. докт. дисс.), Баку, 1990

117. **Дадашов Г.А.** О феодально-крепостнических остатках пореформенном Азербайджане-Труды Азерб. филиала института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., т. XX. 1957

118. **Далили Г.А.** Исторический очерк Урмийского ханства (II половина XVIII в.-первая четверть XIX в.), Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1968

119. **Де-Витт Л.,** Конница. Вооружение и владение оружием. СПб., 1900

120. **Дәлили Ё.Ә.** Азәрбајҹанын чәнуб ханлығлары, Ба-

кы, 1979

121. **Джавахишвили Н.** Полтическое и социальное движение в Грузии XIX веке, СПб., 1906

122. **Джафаров А.П.** Присоединение Ширванского ханства к России и восстановление города Шемаха. Автореф. дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1955

123. **Джикия В.И.** Русско-турецкая война 1828-1829 гг. и Грузия, Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Тбилиси, 1955

124. **Дзидзария Г.А.** Присоединение Абхазии к России и его историческое значение, Сухуми, 1960

125. **Дмитриев Р.** Памятка 15-го гренадерского Тифлисского полка. Тифлис, 1895

126. "Драгунские полки". СПб., 1897

127. Дружба навеки-Материалы празднования 150 летия вхождения Армении в состав России, Ереван, 1980

128. **Дубровин Н.Ф.** Закавказье от 1803 до 1806 гг., СПб., 1866

129. **Дубровин Н.Ф.** История войны и владычества русских на Кавказе. тт. I-VI, СПб., 1871-1888

130. **Дубровин Н.Ф.** Поход графа Зубова в Персию в 1796 г.-"Военный сборник", 1874, №2-6

131. **Думбадзе М.К.** Западная Грузия в первой половине XIX в. (присоединение к России и социально-экономическое развитие), Автореф. дис.на соиск.докт.ист.наук, Тбилиси, 1957

132. **Ениколопов И.К.** Грибоедов и Восток, Ереван, 1954

133. **Ениколопов И.К.** Современники о Бакыханове, Баку, 1959

134. **Епанчин Н.** Тактическая подготовка русской армии перед походом 1828-1829 гг., СПб., 1904

135. **Ермолов А.** Алексей Петрович Ермолов, СПб., 1912

-
136. **Ермолов А.** А.П.Ермолов в Персии, СПб., 1909
137. **Әсәдов Ф.С.** Дар күндә јахшы арха, Бақы, 1988
138. **Әсәдов Ф.С., Кәримова С.М.** Чаризми Азәрбајчана кәтирәшләр, Бақы, 1993
139. **Жигарев С.** Русская политика в Восточном вопросе, т.І, Москва, 1896
140. “Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова”, СПб., 1863
141. “За стеной Кавказа”, Москва, 1989
142. “Закавказкий край”, СПб., 1857
143. **Захарин И.Н.** Кавказ и его герои, СПб., 1902
144. **Зејналоглу Ч.** Мүхтәсәр Азәрбајчан тарихи, Бақы, 1992
145. “Зима в Карабахе (Последние действия Мадатова)”, СПб., 1888
146. **Золотарев А.М.** Военно-статический очерк Персии. СПб., 1888
147. **Зубов П.** Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель, в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч.ІІ, СПб., 1835
148. **Зубов П.** Картина последней войны с Персией 1826-1828 гг. С присовокуплением историко-статического обзора завоеванных городов и воспоминаний об Эривани, СПб., 1834
149. **Зубов П.** Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 г., СПб., 1835
150. **Зубов П.** Подвиги русских на Кавказе от принятия Ермоловым главного начальство над Кавказским краем до начала последней персидской войны, СПб., 1837
151. **Ибрагимбейли Х.М.** Боевое сооружество русских и азербайджанских воинов в русско-турецкой войне 1828-1829 гг., Военно-исторический журнал, 1963, №10
-

152. **Ибрагимбейли Х.М.** Зарубежная историография о военно-политических вопросах присоединения Азербайджана к России- "Мацне" ("Вестник"), Тбилиси, 1966, № 3(29)
153. **Ибрагимбейли Х.М.** К вопросу участия азербайджанцев в составе Отдельного Кавказского корпуса в войне России против Турции в 1828-1829 гг.-"Известия АН Азерб. ССР, серия общественных наук", 1964, №1
154. **Ибрагимбейли Х.М.** К некоторым военно-политическим вопросам истории присоединения Азербайджана к России в период русско-иранской войны 1804-1813 годов-Ученые записки АГУ им С.М.Киров, (серия ист. и филос.), 1963, №5
155. **Ибрагимбейли Х.М.** Россия и Азербайджане в первой трети XIX века (из военно-политической истории), Москва, 1969
156. **Ибрагимбейли Х.М.** Участие азербайджанцев в борьбе за вхождение Азербайджана в состав России.-Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, (серия ист. и филос.), 1964, №5
157. **Ибрагимов Дж.М.** Голистанский мирный договор и его значение в исторической судьбе азербайджанского народа, Автореф.дис.на соиск. канд.ист.наук, Баку, 1953
158. **Иваненко В.Н.** Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича, Исторический очерк-Утверждение русского владычества на Кавказе, т. XII, Тифлис, 1901
159. **Иванов М.С.** Очерк истории Ирана, Москва, 1952
160. **Игамбердыев М.А.** Иран в международных отношениях первой трети XIX века, Самарканд, 1961
161. **Игамбердыев М.А.** Русско-иранская война 1826-1828 гг.-"Труды Таджикского учительского института", т.3, 1955

162. **Игамбердыев М.А.** Русско-иранская война 1804-1813 гг. Труды исторического факультета Узбекского Государственного университета, научная серия, вып. 51 Ташкент, 1952
163. **Ильенко И.** Очерки Персии, СПб., 1902
164. **Иоаннисян А.Р.** Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия. Ереван, 1958
165. **Ионисиани А.З.** Кавказ во внешней политике России в начале XIX века. "Ученые записки Московского педагогического института", т. XXXVII, 1946
166. **Исмаилзаде Д.И.** Русское крестьянство в Закавказье, Москва, 1982
167. **Исмаилов М.А.** Участие азербайджанцев в русско-иранских и русско-турецких войнах в первой трети XIX века. "Труды института истории и философии АН Азерб. ССР", 1954, №4
168. **Исмаилов М.А.** Экономическая политика царизма в Азербайджане в 30-60-х годах XIX века, Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1988
169. **Исмаилова Г.Н.** История города Шушы в XIX-начале XX вв. (1800-1917), Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1987
170. **Исмайылов М.Ә.** Азәрбајҹан тарихи, Бақы, 1992
171. **Исмайылов М.Ә. Ибраһимов М.Ҷ.** Азәрбајҹан нефт сәнәјесинин инҹилаба гәдәрки тарихи, Бақы, 1991
172. **Исмайылов Р.** Азәрбајҹан тарихи, Бақы, 1993
173. **İsmayilov Rəşid bəy.** Müxtəsər Qafqaz tarixi, (əski əlifbada) Tiflis, 1904
174. **Искендеров А.Г.** Социально-экономическое положение Северного Азербайджана в период Российских завоеваний (первая треть XIX в.), Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1992
175. **Искендерова М.С.** Азербайджано-русские отноше-

ния конца XVIII-XIX вв. в трудах азербайджанских историков-хронистов XIX века.-Известия АН Азерб. ССР (серия ист. фил. и права), 1988, №3

176. **Искендерова М.С.** Бакинское ханство и его присоединение к России, Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1983

177. **Искендерова М.С.** К вопросу о русской ориентации в Азербайджане в трети XVIII века в освещении советских историков (по материалам периодических изданий),-Известия АН Азербайджана, (серия ист.фил. и права), 1991, №1

178. Исторический очерк Кавказских войн от их начала до присоединения Грузии", Тифлис, 1899

179. "История Азербайджана" в трех томах, т.I-II, Баку, 1958-1960

180. "История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 гг.", СПб., 1836

181. История Грузии (с древнейших времен до конца XIX века), Тбилиси, 1958

182. История Дагестана, т.II, Москва, 1968

183. История народов Северного Кавказа в конце XVIII в.-1917 г., Москва, 1988

184. "История России в XIX веке", т.IV, СПб.,1912

185. История русской армии и флота, т.V-VI, Москва, 1911-1913

186. **Исхаги Н.А.** Исторический очерк Макунского ханства, Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1966

187. **Ишаханян Б.** Народности Кавказа, Петроград., 1917

188. К изучению истории. Сброник, Москва, 1938

189. "Кавказская жизнь". Сб. кн. I, Тифлис, 1896

190. **Казбек Г.** Военная история Грузинского гренадерского полка в связи с историей Кавказской войны, Тифлис, 1865

-
191. **Каландадзе Ц.П.** Участие Грузии в культурной и общественной жизни России в первой половине XIX века, Тбилиси, 1984
192. **Карнаухов М.** Кавказ, Турция и Персия, Военно-статический очерк, Тифлис, 1911
193. "Картина войн России с Турцией", ч. I, СПб., 1829
194. **Каспари А.А.** Покоренный Кавказ, СПб., 1904
195. **Касумов А.Х.** Северо-западный Кавказ в русско-турецких войнах. Международные отношения XIX века, Ростов-на Дону, 1989
196. **Касумов А.Х.** Северо-западный Кавказ в системе международных отношений XIX века (Черкасский вопрос), Автореф.дис.на соиск.докт.ист.наук, Ростов-на Дону. 1991
197. **Кафтарян С.М.** Россия и армяно-турецкие отношения от Туркменчайского договора до Берлинского конгресса (1828-1878), Киев, 1953
198. **Киняпина Н.С.** Административная политика царизма на Кавказа и в Средней Азии в XIX в.-"Вопросы истории", 1983, №4
199. **Киняпина Н.С. Блиев М.М., Дегоев В.В.** Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII-80-ые годы XIX в.), Москва, 1984
200. **Киняпина Н.С.** Внешняя политика России (первой половин XIX века), Москва, 1963
201. **Ковалевский И.И.** Завоевание Кавказа Россией, СПб, 1913
202. **Ковалевский И.И.** Кавказ, т. II, История завоевания Кавказа, СПб., 1915
203. Колониальная политика русского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX века, тт. I-II, Москва-Ленинград, 1936
204. **Колюбакин А.М.** Материалы для военно-статического обозрения Азиатской Турции, т. III, ч.I, Тифлис, 1891
-

205. **Кондратенко Е.** Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, ч. I, Тифлис, 1902
206. **Кондратенко Ф.** Учебник географии Кавказе, Тифлис, 1895
207. "Конспект по истории покорения Кавказа", Вильно, 1914
208. **Корф В. Ф.** Воспоминания о Персии. 1834-1835, СПб., 1938
209. **Кузнецова Н.А.** Иран в первой половине XIX века, Москва, 1983
210. **Күлмалыјев М.М.** XVIII әсрдиң соң рүбү-ХІХ әсрдиң биринчи јарысында Азәрбајжан кәндиниң социал-игтисади структуру, Бақы, 1989
211. **Лазерев Б.** Вторжение персиян в наши переделы и блокада ими крепости Шуши в 1826 году.-"Кавказ", 1851, №57-58
212. **Левинатов В.Н.** Очерки по истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948
213. **Лапранди А.П.** Кавказ и Россия, Харьков, 1911
214. **Липранди И.П.** Особенности войн с турками, СПб., 1877
215. **Лукьянович Н.** Описание турецкой войны 1828-1829 гг. ч.1-4, СПб., 1844-1847
216. **Магомедов Р.М.** История Дагестана (с древнейших времен до конца XIX века), Махачакала, 1968
217. **Магомедов Р.М.** Общественно-экономический и политический строй Дагестана в XVIII-начале XIX веков, Махачкала, 1957
218. **Мамедов М.Г.** Акцизная политика царизма в Азербайджане в XIX веке, Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1992
219. **Мамедов Н.Р.** История города Кубы в XIX-начале XX вв., Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1989

220. **Мамедов Э.С.** Царизм и высшее мусульманское сословие Закавказья (проблема сословно-земельных отношений. Начало XIX в. 1917 г.), Автореф.дис.на соиск.канд. ист.наук, Баку, 1987

221. **Мамедова Г.Н.** Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века), Баку, 1989

222. **Маркова О.П.** Новые материалы о проекте Российской-Закавказской компании А.С.Грибоедова и П.Л.Завелейского-Исторический архив, т. VI, 1951

223. **Маркова О.П.** Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., Москва, 1966

224. **Махарадзе Ф.Е.** Грузия в XIX столетии, Тбилиси, 1933

225. **Медведев А.И.** Персия. Военно-статистическое обозрение, СПб., 1900

226. **Мехтиев Г.Г.** Историческое значение присоединения Азербайджана к России-Вопросы истории, 1952, №3

227. **Мехдијев Г.Г.** Азәрбајҹанын Русијаја бирләшдирилмәсинин тарихи әһәмијјәти, Бақы, 1952.

228. **Мильман А.Ш.** Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков, Баку, 1966

229. **Мирзә Адыкөзәл бәј.** Гарабағнамә, Бақы, 1950

230. **Mirzә Әhmәd Mirzә Xudaverdi oğlu.** Lәnkәran vә Taliş ölkәlәрinә mәxsus Әxbәrnamә (әlyazma)-Azәrb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, iş. №3622.

231. **Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи.** Гарабағ тарихи, Бақы, 1959

232. **Михайловский-Данилевский А.М.** Описание турецкой войны в царствование императора Александра I с 1806 до 1812 гг., СПб., 1843

233. **Михайловский-Данилевский А.М.** Поход графа Гудовича к азиатской границе в 1807 году, число и назначение войск в Грузии. Меры обороны против Персии, СПб.,

234. **Mollazadə H.Ş.H.** "Zübdətüt-təvarix", c.I-IV (əski əlifbada) Tfilis- Yelizavetpol, 1905-1913
235. **Мусајев М.** XIX əсрдə Бакы шəһəринин тичарəти (1800-1834), Бакы, 1966
236. **Мустафазаде Т.Т.** Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в., Баку, 1993
237. **Мустафаев Дж.М.** Азербайджано-русские отношения на рубеже XVIII-XIX вв. Автореф.дис.на соиск.канд. ист. наук, Баку, 1983
238. **Мустафаев Дж.М.** Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII-начала XIX в.в.), Баку, 1989
239. **Мустафаев М.М.** О формуле "наименьшее зло".- Вопросы истории, 1951, №9
240. **Мустафаев М.М.** Экономика Карабахского ханства в конце XVIII первой трети XIX века (К вопросу о прогрессивном значении присоединения Азербайджана к России). Автореф. дис.на.сиск.канд.эконом.наук, Москва, 1953
241. **Мустафаев С.М.** Из истории взаимосвязей народов Азербайджана и Туркестана в борьбе против гнета Российской империи (90-е гг. XIX в.-1917 г.) Автореф.дис.на соиск.канд.ист.наук, Баку, 1993
242. **Мустафаев Т.Т.** Азербайджан в 1722-1735 гг. и русско-турецкие отношения в прикаспийском регионе, Автореф. дис.на соиск.докт.ист.наук, Баку, 1992
243. **Мустафајев Т.Т.** XVIII əсрин биринчи јарысында Азəрбајјанда Русијаја мејлин кۈчлэнмəsi, Бакы, 1986
244. **Мустафајев Ч.М.** Кэнчə шəһəri XVIII əсрин сону- XIX əсрин əвəллəриндə-Азəрбајјан тарихинин проблемлəri (мəгалəлэр топлусу), I hissə, Бакы, 1993
245. **Мустафајев Н.Ч.** Чəнуби Азəрбајјан ханлылары, Бакы, 1995
246. **Нахшунов И.Р.** Экономические последствия присо-

единения Дагестана к России, Махачкала, 1956

247. **Нерсисян М.Г.** Из истории русско-армянских отношений, кн. 1-2, Ереван, 1956-1961

248. **Нечкина М.В.** Грибоедов и декабристы, Москва, 1951

249. **Нечкина М.В.** К вопросу о формуле "наименьшее зло" (Письмо в редакцию)-Вопросы истории, 1951, №4

250. "О праздновании 150 летия вхождения Азербайджана в состав России".-"Бакинский рабочий", 30 января 1964

251. "Обозрение российских владений за Кавказом (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях)", ч. I-IV. СПб., 1836

252. **Огородников П.** Очерки Персии. СПб., 1878

253. **Омаров А.И.** Административно-колониальная политика царизма на севере-восточном Кавказе в XIX веке. Автореф. дис. на соиск.докт.ист.наук, Махачкала, 1993

254. "XIX әсрдиң 30-50-чи илләриндә Азәрбајҗаньын социал-игтисади, сијаси вә мәдәни инкишафьы (методик көс-тәриш)", Бақы, 1989

255. Описание турецкой войны с 1806 по 1812 гг., ч. I, СПб., 1843

256. **Орджоникидзе Э.** Присоединение Ахальцылского края к Грузии в 1828-1829 гг., Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук, Тбилиси, 1957

257. **Острогорский М.** Завоевание Кавказа (1801-1864), СПб., 1880

258. "Очерки истории Дагестана", т. I, Махачкала, 1957

259. "Очерки истории исторической науки в СССР", т. I-II, Москва, 1955-1956

260. "Очерки новой истории Ирана (XIX-нач. XX вв.)", Москва, 1978

261. "Очерки покорения Кавказа", СПб., 1911

262. **Панцхава А.Я.** К вопросу о развитии аграрных от-